

BAKCSI GYÖRGY

**Kiátkozott
könyvek**

Kindle-varázs

Bakcsi György

Kiátkozott könyvek

Kindle-varázs Kiadó
Budapest, 2019

Copyright © 1990, 2011, 2019 by Bakcsi György
Copyright © 2019 by Kindle-varázs Kiadó

Az elektronikus kiadás borítóját Dányi Beatrix tervezte.
A kiadás dátuma: 2019. október 24.

Hibajelzések, megjegyzések:
kiatkozott.konyvek@protonmail.com

Tartalomjegyzék

Glasznoszty és irodalom	1
Paszternak – Zsivago doktor	11
A fellegekben járó író	11
Zsidósága és kereszténysége	13
Minél messzebb a dédelgetéstől	16
Nem tudott kukorékolni	17
Ivinszkaja	18
Meghívás kivégzésre	20
A rühös juh	21
Félbeszakítja az előadást	24
Áruló? Renegát?	25
Blok és a hóvihar	26
Zsivago és Paszternak	29
Zsivago a forradalomban	30
Költő születik	33
Vegyenypin és a filozófia	35
Erőszakoskodók, közepszerűek	36
Sztrelnyikov	37
Zsivago asszonyai	39
Larisa Guichard	40
Milyen büszke szépség!	42
Ádám és Éva	43
Burjánzó orgonabokor	44
Hamlet és a feltámadás	46
Bezárt ajtók felnyitása	49
Anti-bestseller	51
Ribakov – Az Arbat gyermekei	55
Az orosz Graham Greene	55
Az Arbat	56
1934	57
Cui prodest?	59
Despota, rendőrfőnök, Nyecsajev	63
A művészetek és tudományok korifeusa	67
Hétköznapi sztálinizmus	68
Bugyagin és Rjazanov	70
Sarok, a jövő embere	73
A házmesterek bosszúja	74

A hit széttört darabkái	75
Szocialista bestseller?	77
Grosszman – Élet és sors	81
Ideológiai diverzió	81
Panta rhei	85
A kézirat letartóztatása	86
A XX. század Háború és békéje?	89
A lángoló folyó	91
Ki győzött Sztálingrádnál?	92
Katonák és funkcionáriusok	95
Állami nacionalizmus, állami félelem	99
A lenini gárda pusztulása	100
Miért vallották be?	103
Hétköznapi fasizmus	105
Négyféle vezetőtípus	107
A népirtások logikája	109
A vérszomjas huszadik század	110
Az ember önként nem mond le a szabadságról	111
„Alázkodj meg, büszke ember...”	113
Részletezve és száguldva	114
Az erdő csendje	116
Dugyincev – Fehérruhások	119
A torzító tükör	119
Vavilov tragédiája	120
Állami sarlatán	122
Miért adták meg magukat?	126
Akik a nagy szorongatásból jönnek	127
A durva szőttes	128
Önként, kéjjel	130
Fogcsikorgatva	132
Az igazi szabadság	133
A nyikorgó szekér	135
Szolzenyicin – Rákostály	137
A „szerencsés” író	137
Egekig emelve	139
A belső szabadság	141
Átlépett a félelmen	142
Kiűzette	144
A rákos daganat	148
Te is meg fogsz egyszer halni, főnök!	151
A megalkuvás hiábavalósága	154
Két örökkévalóság között	155

Nem bármi áron	155
Mindenütt láger	158
Menj! Élj!	160
Befejezésként: még egyszer hazugságról és igazságról	163
Forrásjegyzék	165
Glasznosztj és irodalom	165
Paszternak: Zsivago doktor	165
Ribakov: Az Arbat gyermekei	166
Grosszman: Élet és sors	167
Vlagyimir Dugyincev: Fehérruhások	167
Szolzenyicin: Rákosztály	168

Glasznosztj és irodalom

Miért tiltották be a könyvemet, amely bizonyos fokig talán választ ad a szovjet emberek belső kérdéseire, amelyben nincs hazugság, sem rágalom, de amelyben van igazság, fájdalom, emberszeretet? Miért vették el tőlem adminisztratív erőszak útján, miért rejtik előlem és az olvasók előtt, akár egy veszedelmes bűnözőt?

*(Vaszilij Grosszman levele Hruscsovhoz,
amely válasz nélkül maradt)*

Ma már hozzávetőleges, bár korántsem teljes képet alkothatunk arról az iszonyatos vereségről, amelyet az irodalom a sztálini korszakban elszenvedett. Azt még elképzelni sem tudjuk – soha nem is lehet –, hogy hány nagy alkotás vetélődött el már elgondolása pillanatában, hány maradt asztalfiókban, majd semmisült meg a változó nevű, de egyformán kultúraellenes belügyi szervek pincéiben és kemencéiben. Szolzsenyicin mondta az alábbi megrendítő szavakat az irodalmi Nobel-díj átvételekor:

„A sötétségből és a hidegből jöttem; a sors úgy rendelte, hogy megmaradjak, miközben mások – nálam talán nagyobb tehetségűek, erősebbek elpusztultak... Azokról, akik ismert íróként zuhantak ebbe a mélységbe, legalább tudunk – de hányan vannak olyanok, akiket nem ismertek meg, soha nem is neveztek meg! És csaknem senkinek sem sikerült visszatérnie. Egy egész nemzeti irodalom maradt ott... És én, akit az elesettek árnyai kísérnek, aki meghajtott fővel engedném magam elé azokat, az érdemesebbeket – hogyan találjam ki, hogyan mondjam meg ma, mit is akartak volna mondani ők?”

A sztálini korszakot követően, a hruscsovi cikkcakkok, majd a brezsnyevi „pangás” idején már nem végeztek ki írókat (bár jelzésszerű perek akkor is akadtak, gondoljunk a későbbi Nobel-díjas Joszif Brodskij elítélésére „munkakerülés, ingyenélés” miatt vagy a hírhedt Szinyavszkij–Danyiel perre, utóbbiakat műveik külföldön, álnéven történt közléséért ítélték kényszermunkára). Az irodalompolitika általában „finomabb” módszereket alkalmazott, igyekezett megnyerni vagy legalább semlegesíteni az írókat, és szívesen bízta bírálatukat írószövetségi kollégáikra. Létrejött valamiféle konszenzus – ti nem bíráljátok túl élesen a rendszert, vagy pontosabban csak azt, amit már mi is bíráltunk; mi pedig bizonyos határig hagyunk „élni” benneteket, műveitek megjelenhetnek, szovjet viszonylatban jólétben élhettek, dácsával, beutalókkal, személygépkocsival, külföldi utakkal. Sokan elfogadták ezt az írásban persze sohasem rögzített, de a gyakorlatban jól-rosszul betartott egyezséget.

Ám abban a három évtizedben is, amely az ötvenes évek derekától 1985-ig, Gorbacsov főtitkári kinevezéséig és a glasznosztj meghirdetéséig tartott, mégis akadtak „javíthatatlan”, renitens írók, akik nem tudták befogni „pörös szájukat”, akiknek számára az igazság elmondása fontosabb volt, mint a jólétük vagy műveik sokszázszoros példányszámú publikálása. Ők lettek a *kiátkozottak*, a feketepéterek, a fekete bárányok,

akikre sokszor nagyobb haraggal sújtottak le neves író társaik, mint maga a hatalom. Amikor Gogol annak idején *Az arckép* című elbeszélését megírta, nem sejthette, hogy egy egész művész-kaszt viselkedését jósolja meg. Az ő Csartkovja – valamikor tehetséges festő, később édeskés „ahogy kívánják” portrék készítője – élete végén, dúsgazdagon rájön középszerűségére, s úgy áll bosszút nála tehetségesebb társain, hogy felvásárolja műveiket, majd megsemmisíti azokat. . .

Öt kiátkozott író egy-egy művét szeretném részletesebben bemutatni, elemezni. Közös vonásuk: egy sem akkor jelent meg (legalábbis nem a Szovjetunióban), amikor született; nemcsak hogy éles viták, hanem kifejezetten közéleti és politikai indíttatású botrányok középpontjába került, majd pedig a nyolcvanas évek második felében általános elisméréstől övezve mégis napvilágot látott. Olyan könyvek tehát ezek, amelyek egyszerre „régiek” és „újak”; pusztán létükkel a glasznoszty részeivé, olykor talpköveivé lettek.

Annyi rossz tapasztalatot, csalódást okulva az elemző most már fél, nehogy annak a sokat emlegetett lónak a túlfelére kerüljön, és ezért felteszi a kérdést:

Lehet-e, kell-e monográfiát írni olyan irodalmi jelenségekről, amelyek szemünk láttára zajlanak, olykor alig követhető gyorsasággal? Be kell-e számolni olyan művekről, amelyek épphogy csak megjelentek, tehát értékelésük is meglehetősen labilis, irodalomtörténeti „távlatról” pedig beszélni sem lehet velük kapcsolatban? Egyáltalán, mi a garancia arra, hogy ezek a regények, sok túldicsért elődjükhöz hasonlóan, nem hullnak a Léthébe, vagy ami annál is rosszabb, nem fulladnak-e nevetségbe vagy közömbösségbe?

Kérdéseink persze szónokiak, hiszen könyvecskénk pusztán léte is arra vall, hogy a szerző nagyon is lehetségesnek, sőt szükségesnek érezte megírását. Ám mégsem alapítványok. Az eseményeket ennyire frissen nyomon követő munkák mindig ki vannak téve annak a veszélynek, hogy túlértékelnek efemer jelenségeket, nem ejtenek szót kevésbé harsányan jelentkező, de az irodalom „mélyáramában” futó, maradandóbb tendenciákról, és végezetül: olyan másodlagos, korántsem immanens törekvések szószólói lesznek, mint az aktuálpolitika, az írók pillanatnyi „fekvése”, rosszul értelmezett hasznosság. Különösen érvényes ez egy olyan irodalom esetében, mint a szovjet-orosz, ahol az elemi korszakolás is mindmáig történelmi-politikai eseményekhez, hogy azt ne mondjuk, egy-egy újabb vezető hatalomra kerüléséhez kötődik. . .

Meg kell vallanunk, hogy nincs ez másképp a glasznoszttal sem, amely – kell-e magyaráznunk? – Mihail Gorbacsov főtitkárrá való kinevezésével vette kezdetét. Maga a glasznoszty szó a Hadrovics–Gáldi nagyszótár szerint „nyilvánosságot”, „köztudomást” jelent, kifejezésekben „valaminek a nyilvános volta, nyilvánosságra hozása, közismertté válása”. A kissé irodalmias szó, amely hangulatában a mi nyelvújítás kori képződményeinkre emlékeztet, természetesen előfordul múlt századi orosz anyagokban is (főként magánlevelekben) a cenzúrázatlanság, sajtószabadság, teljes tájékoztatás szimbólumaként. Két évtizeddel ezelőtt pedig hatalmas erővel szerepelt Szolzsenyicin nevezetes levelében, amelyet az OSZFSZK írószövetségének titkárságához intézett: „Glasznoszty, becsületes és teljes glasznoszty – ez a feltétele minden társadalom egészségének, a mienkének is. És aki nem akarja, hogy országunkban glasznoszty legyen, az közömbös a haza iránt, az csak a maga javára gondol. Aki nem akarja, hogy hazánkban glasznoszty legyen, az nem akarja megtisztítani a kórtól, csak azt akarja, hogy a kór ne látsszon, és belül emésszen tovább.”

A glasznoszty szó 1985 márciusa óta vált közkeletűvé – azok is hamar megtanulták, akik nem lelkesednek az orosz szavakért. Az SZKP KB plénuma hirdette meg, és tette egy új politika szinonimájává, egyidejűleg két másik szóval: „peresztrojka” (átépítés, átalakítás) és „uszkorenijje” (felgyorsítás). Magától értetődik, hogy a „glasznoszty” korántsem csak a nyílt tájékoztatást, korábban tiltott anyagok publikálását, a problémák feltárását és őszinte megvitatását jelenti – bár ezek a vonatkozásai szembetűnőek, elsődlegesek –, hanem magát a reformpolitikát, a személyekben és gondolkodásban bekövetkezett radikális rotációt, a szovjet kül- és belpolitika átértékelését, hosszabb távon a demokrácia és pluralizmus bevezetését is. Ugyanígy alakult a Sztálin halálát követő korszakban az „ottyepel” (olvadás) szó jelentése is, ami Ehrenburg kisregényének címéből szintén egy egész évtized elnevezésévé emelkedett.

Nem lehet feladatunk, hogy a glasznoszty e könyv megírásáig eltelt öt évre kitérjünk, buktatókkal és visszalépésekkel terhes politikai fordulatait elemezzük, még kevésbé az, hogy végső kimenetelét illetően jóslatokba bocsátkozzunk. (Talán az is érzékeltetheti a glasznoszty megkésettségét és ellentmondásokkal, váratlan következményekkel súlyosbított fordulatait, hogy a feltétlenül progresszív törekvések üres üzleteket, reménytelen sorbanállásokat hoztak, s az utca embere egyre hangosabban morog, igaz, ezt inkább megteheti, mint korábban bármikor. . .) Feladatunk viszont azoknak az irodalompolitikai, felfogásbeli, filozófiai és esztétikai változásoknak a jelzése, amelyeket a glasznoszty – remélhetőleg visszarendezhetetlenül – máris meghozott.

Az első helyen természetesen a történelem és a múlt újragondolását kell említenünk. Még sokunk emlékezetében él a szovjethatalom hét évtizedéről kialakított és adminisztratív eszközökkel is szuggerált kép: 1917 óta a szovjetország mérföldes léptekkel haladt előre, és bár állandó, logikus fejlődését olykor gátolták a rátámadó külső hatalmak s a velük szövetséget kötött belső párttűtők, elmaradott országból világhatalommá emelkedett, egyre növekvő ipari és mezőgazdasági potenciállal. A dolgozó emberek hőiesen túlteszik magukat azokon az apróbb kényelmetlenségeken és beszerzési nehézségeken, amelyek a világháborús pusztításokból és a kényszerű fegyverkezésből következnek. A jövő csillogó és fényes; garanciája pedig a szovjet emberek élén álló félisten, a népek bölcs atyja és vezére, Joszif Visszarionovics Sztálin.

Ezen a monolit szemléleten rést ütött Hruscsov nevezetes beszéde a XX. kongresszuson, majd a személyi kultusz ellen hozott határozat. Sok minden változott Hruscsov kormányzásának évtizede alatt: rég elfelejtett, pontosabban elhallgatott nevek és művek tértek vissza az irodalomba, szabadabban szóltak az írók (így például az első kongresszusukat húsz évvel követő II. kongresszuson), megkezdődött a szovjetország közelebbi és távolabbi múltjának, de különösen az iparosításnak, kollektivizálásnak és magának a második világháborúnak az újraírása. Újszerűen szólaltak meg ismert írók, friss írásaikkal egykori önmagukat is bírálva. Felvirágzott a memoárirodalom, és szinte teljesen megújult a már-már termelési csasztuskákra korlátozott költészet.

A szovjet irodalom nagy pillanata, amelyhez hasonlót talán csak a húszas évek első felében élt át, nem tartott soká. Szerepet játszott a megtorpanásban Hruscsov személyes ízlése, befolyásolhatósága (ami a többi között a *Zsivago doktor* és Paszternak kiátkozásához vezetett), a megmaradt „kézi vezérlési” módszerek (ezek legszívósorítóbb példája Grosszman könyvének Szuszlov elrendelte „letartóztatása”). És természetesen ide kell

sorolnunk azt a kampányt is, amely Dugyincev első fontos könyve, a *Nemcsak kenyérrel* ellen irányult, és évtizedekre hallgatásra késztette ezt a megalkuvásra képtelen író. Ugyanakkor – éppen Hruscsov szeszélyessége, a pillanatnyi politikához és feladatokhoz kötődése miatt – előfordulhatott az is, ami Szolzsenyicinnel történt, megjelenhetett és csaknem Lenin-díjig emelkedett az *Ivan Gyenyiszoics egy napja*. . . Emlékezhünk a Jevtusenkovával kapcsolatos cikkcakkokra is – a renitens költő értékelése szinte versenként változott.

Hruscsov 1964 októberében bekövetkezett bukásának oka benne magában rejlett: nem változtathatta meg a régi világot úgy, hogy féllábbal maga is benne állt, s annak módszereit elismerte és alkalmazta. Amiként G. Vodolazov írja: „A bürokratikus eszmét nem lehet adminisztratív, bürokratikus erőszakkal legyűzni. . . A rossz eszközök, még ha »jó« cél érdekében alkalmazzák is őket, óhatatlanul rossz eredményre vezetnek. Ebbe botlott bele Hruscsov, amikor a sztálinizmust és a bürokratizmust maga is bürokratikus módszerekkel kívánta felszámolni.”

Ami azonban Hruscsov után következett, a progresszív, alkotó szovjet értelmiség számára rémálomnak bizonyult. A mintegy két évtizedes „pangás”, Brezsnyev uralkodása a „figyelmeztető” Danyiel–Szinyavszkij írópörrel kezdődött és a főtítkárnak irodalmi érdemeiért odaítélt Lenin-díjjal végződött. Nem sok hiányzott Sztálin személyes rehabilitálásához sem, legalábbis nem Brezsnyeven és Szuszlovon múlt, inkább azon, hogy mégiscsak túl sok volt a szemtanú és az áldozat.

Az irodalompolitika – okulva a hírhedtté, sőt szégyenletessé vált zsdanovi határozatokon vagy a hruscsovi korszakot kísérő művészi botrányokon – árnyaltabb módszerekkel dolgozott, bár nem kevésbé következetesen és könyörtelenül. Igazán nagy botrányt a brezsnyevi korszakban csak Szolzsenyicinnel az országból történt „kizsuppolása” keltett, az események java a színpad mögött zajlott. Jellemző vonása a korszaknak, hogy amikor tiltani kellett, inkább magukat a tekintélyes, javaikat és renomójukat féltő írófejedelmeket tölték előtérbe, velük mondták ki, hogy valaki vagy valami nem felel meg a „szocialista eszményeknek”. A lobbanékony Hruscsov idején át-átcsúszhatott egy-egy jelentős mű, a brezsnyevi irányítás következetesen szűrített. Igor Gyedkov így foglalja össze az agyakban végzett mérhetetlen pusztítást: „Az egy helyben topogás gyakorlatának és filozófiájának csődje elkerülhetetlen volt. Túl nagy árat fizettünk érte. De nem azért, mert valamit nem hajtottunk végre, nem hoztunk felszínre, nem teljesítettünk túl. Egészen másban keresendő az okok: a gúzsba kötött, elutasított kezdeményezésekben, a meg nem követelt tudásban és tehetségben, a megvalósíthatatlan emberi lehetőségekben, a keserűségben, amit azok az emberek hordoztak magukban, akik ma már nincsenek közöttünk.”

Az írók természetesen megtehették, hogy az íróasztalfióknak, az utókornak írnak, tönkretéve egzisztenciájukat, családjukat, egy olyan utólagos igazságtétel jegyében, amelyben nemigen bizakodhattak. Fenyegette őket könyvük „letartóztatása”, besúgás, és nem vált javukra az sem, hogy könyvük értékét maguknak kellett meghatározniuk, eleven kritikai közeg nélkül. „Voltak könyvek – emlékezik Kaverin –, amelyekért megszenvedtek, amelyeket homályban, csendben írtak, és két-három példányban legépeltek, hogy a hűséges, megbízható barátoknak megmutassák őket; könyvek, amelyeknek fogalmazványait elégették, nehogy idegen, áruló kezekbe kerüljenek; könyvek, amelyeknek szerzői

elpusztultak, nyomtalanul eltűntek, nem is remélve, hogy bátor, hősies munkájuk elkerül az olvasóhoz. . .”

És voltak írók, akik mondanivalójuk lényegéről nem mondtak le, de mégiscsak megpróbálták eljuttatni írásaikat az olvasóhoz. A kor sajátos, de teljesen természetes terméke az ezópuszi irodalmi nyelv, amely a maga módján kifogott a cenzúrán, de még eléggé érthető volt ahhoz, hogy az olvasók tudják, miről van szó valójában. Régi vívmánya ez az orosz irodalomnak, amely már Ragyiscsev és Novikov sorsán megtanulta, hogyan fogadják a mégoly „felvilágosult” uralkodók is a szókimondást; amely Belinszkij, Dobroljubov vagy Csernisevszkij „irodalomkritikaiban” az aktuálpolitikához is hozzá tudott szólni. Szaltikov–Scsedrin vallotta az őrjítő kényszerűségről: „Engem a rabszolgák lélektana vezérel, ha dolgozom. Ez azt jelenti, hogy amikor kézbe veszem a tollat, nem annyira az előttem álló munka tárgya foglalkoztat, mint inkább azoknak az utaknak-módoknak a keresése, amelyeken írásomat eljuttathatom az olvasóhoz.” Ezt bizvást elmondhatták volna a XX. század második felének orosz írói is.

Az utalások, áthallások, allúziók orosz irodalma talán éppen a hetvenes években jutott a csúcspontjára az új háborús regényben, a falusi prózában, Okudzsava „történelmi” regényeiben, Trifonov városi elbeszéléseiben, meglepően szerkesztett esszéikben, irodalomtörténeti monográfiákban. És nemcsak az írás, hanem a befogadás törvényei is megváltoztak: szájról szájra járt, hogy egy újabb, látszólag közömbös, sőt sablonos könyvben melyik az a néhány oldal, amiért az egész érdekes elolvasni. . .

Álljon itt legalább néhány író neve, aki igen nehéz körülmények között törte az utat, és biztosította a művészi és gondolati színvonalat egy elkésztően tompa korban. Jurij Trifonov már huszonöt évesen Sztálin-díjas lett, hogy aztán súlyos emberi és alkotói válságán túljutva megalkossa az elkésztő hétköznapiokról, kikényszerített és önkéntes megalkuvásokról szóló kisregényeit, a hősi kort idéző történelmi dokumentumait. Vlagyimir Tyendrjakov döbbenetesen tudott kérdezni, mintahelyzeteket teremteni. Fjodor Abramov a szólamokban virágzó, valójában csaknem éhen vesző falut mutatta meg. A sokszor megalázott, a Novij Mirből eltávolított Tvardovszkijnek a személyes felelősségvállaláshoz is volt ereje utolsó poémáiban. Szergej Zaligin a polgárháború monolit értelmezésére mért csapást a *Sós-völgy*-gyel és *A bizottsággal*. Csingiz Ajtmatov markáns kisregényekben írta meg kirgiz népének valóságos életét, az egyes emberre, sőt kisgyermekre bontva le a sztálinizmus léleknyomorító hatását. Vaszil Bikov újfogalmazta a partizánmozgalom indítékait, rejtettebb motivációit, ismét csak az egyes embert, az ismételtetetlen sorsot kutatva, az árulás logikáját is feltárva. Valentyin Raszputyin a szovjet zöldmozgalmat szökkentette szárba a nyakló nélküli szibériai környezetpusztítás képeivel. . .

Hogy az említetteknek és társaiknak nem minden művük volt remeklés, hogy olykor művészileg vagy gondolkodásban vissza-visszaléptek?! Ehhez ismerni-érteni kell a világot, amelyben éltek, amely könyörtelen öncenzúrára készítette őket. E sorok írója egy ízben megkérdezte Belkintől, az ötvenes években progresszívnek számító Dosztojevszkij-tanulmányok szerzőjétől, hogy miért ismételtetett monográfiájában sommás nézeteket, egyik könyvből a másikba járkáló idézeteket, mire Belkin – nem feledhetően – ezt mondta: „Hogy megírhasam azt is, ami csak az enyém, ami az egyedül fontos a könyvben.”

A glasznoszty fantasztikus, nyomban szembeötlő vívmánya, hogy kisöpörte ezt a

több évszázados beidegződést az orosz írókból. A nagy ajándéknak voltak mefisztói vonatkozásai is: egyrészt jött az olcsó, publicisztikus csapkodás, másfelől jó néhány íróról kiderült, hogy nem is akart, mindenesetre most, amikor tehetné, nem tud másképp, igazabban írni. . .

Pedig „a kéziratok nem égneek el”, hogy Bulgakov szállóigévé vált gondolatát idézzük *A Mester és Margaritából* (amely mellesleg talán a legnagyobb csapást mérte a „pangás” unalmára, amikor több mint negyedszázaddal a szerző halála után, csodával határos módon megjelenhetett). S hogy mennyire nem égneek el, mutatja, hogy a nyolcvanas évek második felében sorra jelentek olyan hírhedt, „elátkozott” művek, mint Zamjatin *Mi* című antiutopisztikus látomása, Pilnyak politikai kulcsregénye Frunze furcsa haláláról (*Elbeszélés a ki nem oltott holdról*), Platonov már-már legendássá vált „kétkedő” kisregényei, a *Csevengur* és a *Munkagödör*, Bulgakov egyéb munkái, köztük is a *Kutyaszív*, visszatérhettek olyan külföldre üldözött írók, mint Viktor Nyekraszov, Akszonov, Vojnovics, Makszimov, Vlagyimov és mások művei. . . A szintén külföldön élő, valamikor pornográfnek minősített Nabokov írásai megjelennek, élükön a *Lolítával*. Kiadják olyan nagy költők teljes oeuvre-jét, mint Mandelstam, Ahmatova, Paszternak, Hlebnikov, Cvetajeva.

Ma már az iszonyatos, megrendítő téma sem bizonyult akadálnak Salamon *Kolima*-ciklusának vagy Prisztavkin *A félelem völgye* (Elszunnyadt egy arany fellegecske) című regényének megjelentetésekor – az előbbi mindmáig a legmélyebb könyv, amit a „hétköznapi” lágeréletről írtak, utóbbi elsőként szólt a Sztálin szatrapái által rendezett népiértelmezésről szépirodalmi eszközökkel.

Végképp se szeri, se száma az olyan íróknak, akik sok alkotásukkal megjelenhettek ugyan hazájukban, de fontos műveiket vagy ki sem adták, vagy csak egyszer és azt is bevonták (Grosszman, Bek, Trifonov, Tyendrakov, Viszockij). És persze az első helyen kell említenünk Alekszandr Szolzsenyicint, aki szinte mindegyik kategóriába beleillik – az *Ivan Gyenyiszo* után hamar kegyvesztetté vált, mindenhol kizárt, az országból is kitaszított Nobel-díjas író úgy tér vissza minden művével a Szovjetunióba, hogy azt a sine qua non kívánságát is teljesítették, miszerint odahaza ismeretlen műveinek kiadását *A GULAG-szigetcsoporthal* kell elkezdni. S hogy itt korántsem csak egyedi átértékelésekről, „megkegyelmezésekről” van szó, mutathatja a hírhedt, sok írói pályát kettőtörő, számos alkotást csírájában megfojtó zsdanovi irodalmi határozat törlése, sőt hibássá nyilvánítása, miként ez a Pravda 1988. október 21-i számában megjelent. Maga a Politikai Bizottság állapította meg, hogy „az említett határozatban eltorzították a művészértelmezéssel végzett munka lenini elveit, megalapozatlanul és durván ledorongoltak kiváló szovjet írókat. A forradalmi peresztrojka körülményei között a párt politikája az irodalom és művészetek területén a gyakorlatban megcáfolta és túlhaladta ezeket a kijelentéseket és megállapításokat, a kiváló írók visszanyerték nevük becsületét, műveiket visszaadták a szovjet olvasóknak”.

Csak egy példa arra, hogy mennyire megváltoztatja képünket egy adott íróról az első vagy újrakiadás. Alekszandr Beket csaknem egykönyves szerzőként ismertük, *A volokalamszki országútnak*, a háborúról akkor más műveknél több igazságot elmondó, szikár regénynek az írójaként. Csak most olvashattuk az *Új megbízatást*, amely, ha meg tudott volna jelenni 1966-ban, revelációszámba ment volna a funkcionárius beltenyészet

gondolkodásmódjának és magánéletének feltárásával, Sztálin szerepeltetésével. A könyv sorsa napjainkban is mostohán alakult. Mire végre megjelent, koronás témáját más művek előbb, olykor jobban bemutatták már, tisztességes, de immár nem elsőosztályú helyre szorítva vissza az *Új megbízatást*.

Példánk is jelezheti, mekkora viharok keletkeznek a „glasznoszty”-könyvekkel kapcsolatban. Az egyik a „ha” problémája. Csak találgathatjuk, mi történt volna, ha ezek a könyvek idejében megjelenhettek volna, ha normális módon részt vehetnek az irodalomban és közéletben. Ideiktatjuk A. Nyemzer sorait, amelyek Grosszman *Élet és sors* című regényének megvitatásakor íródtak: „Ha Grosszman regényét a hatvanas évek elején olvashattuk volna, akkor irodalmunkban, társadalmi tudatunkban, lelki berendezésünkben sok minden megváltozott volna, mégpedig igen komolyan. A könyveknek idejében kell eljutniuk az olvasókhoz, nem szabad sokáig porosodniuk az íróasztalokban, illegális létre kényszerülniük, és még kevésbé szabad letartóztatni őket. Minden irodalmárnak (de olvasónak is), ha el akar gondolkodni az *Élet és sors* felől, nem csupán kritikusnak, de még történésznek is kell lennie. Állandóan három kort kell szem előtt tartania: a háborút, amelyről Grosszman ír, az 1950-es évek második felét, amikor ír, és végül az 1980-as évek végét, amikor Grosszmant milliók olvassák. Sőt: figyelembe kell venni a jelzett időszakok közötti éveket is, ezeknek is befogadásuk részévé kell lenniük. Nem feledkezhetünk meg a szörnyűséges esztendőkről a háború után, amelyek sok mindenre megtanították az írókat, sem a hatvanas évekről, amikor az »olvadást« követő hullám elsodorta a könyvet, sem a hetvenes-nyolcvanas évekről, amikor előbb félénk híresztelések, majd a külföldi (nem mindenki számára elérhető) publikációk egyre több emberben tudatosították, hogy van egy regény, amely határozottan megelőzte korát...”

Hosszan idéztük Nyemzert, de ennél tökéletesebben nem is lehet összefoglalni azokat az alapvető módszertani és elemzési problémákat, amelyek a glasznoszty-könyveket kísérik. Még módunk lesz szólani arról, milyen elképesztően aktuálisnak, frissnek tűnik Grosszman remekműve a nyolcvanas évek végén, és meg kell majd kísérelnünk, hogy visszavetítsük megírásának éveibe. Idővel ezek a távolságok talán éppúgy elmosódnak majd, mint a múlt század számos, később közölt orosz remekénél (Puskin és Lermontov egyes verseinél, Gogol és Tolsztoj egy-egy tanulmányánál), és már csak a megírás időpontját vesszük figyelembe – de maga a monográfiaíró sem feledheti, hogy ez a „távolság” úgyszólván az ő élete volt...

És itt van a másik, megkerülhetetlen, orosz műveknél különösen élesen kiütő gond. Nem titok, hiszen erre utalt Illyés Gyula nevezetes *Mai orosz Dekameron*-jának első mondata is, hogy ezeknek a műveknek az agyonszabályozott és tiltásokkal szabdaltnak közéletben napi politikai funkcióik is voltak. Azért születtek, hogy egy-egy súlyos melléfogásra, sürgős teendőre az irodalom eszközeivel, szinte tanmeseként felhívják a figyelmet, miközben erre a bírálatra nem álltak rendelkezésre normális fórumok. Magától értetődik, hogy ezt a törekvést a hatalom is felismerte és üldözte, gyakran – mivel mégiscsak irodalomról, művészi alkotásról volt szó – éppoly nevetségesen, mint amennyire paranoiásan is. De mit mondjunk egy-egy mű objektív értékéről akkor, ha ez az elsődleges cél megszűnt (most bőven van mód, az orosz történelemben hosszú idő óta először, a közvetlenebb és szakavatottabb szókimondásra), és maradt a tanmese, amelyről kiderül, hogy ebben a formában, csökkentett funkcióval érdektelenebbé válik? Még keményebben

és egyenesebben fogalmazva: mihez kezdünk a szocialista bestsellerrel, ha a kétségtelen szenzációt nem támasztják alá immanens értékek? Ma már ledorongolóan ítéljük meg az olyasfajta – valamikor egyébként ronggyá olvasott – konjunkturális könyveket, mint a *Távol Moszkvától* vagy *Az aranycsillag lovagja*, de vajon nem vár-e hasonló sors fordított előjelű társaikra? Olyan kérdés ez, amelyet az irodalomtörténésznek legalábbis fel kell tennie.

Ugyanakkor – be kell látnunk – „iszonyú a csábítás” napjaink írója számára, hogy naprakészen, publicisztikusan, „sztori-szerűen” dolgozza fel azt a hihetetlenül bőséges anyagot, amely elébe tárul. Nincs a szovjet történelemnek, művészetnek, tudománynak olyan szakasza, amelyben ne recsegnének-ropognának a korábbi értékelések, ahonnan ne ömlenének korábban elhallgatott események, nevek... Még a témák rapszodikus felsorolásába is belekábulunk. Előbukkannak az októberi forradalom igazi vezérei, akiket leköpdöstek és kivégeztek. Maga Lenin ikonból hús-vér emberré, gyakran tévedő, következetességében könyörtelen vezetővé válik, és az is feltárul, hogy az ő vezetése alatt kezdődtek azok a törvénytelenések, repressziók, amelyek szükségtelen és véres kegyetlenkedésekbe torkolltak. Kitűnik, hogy a húszas-harmincas évek öt éves tervteljesítései jobbára papíron születtek, és bár az iparosítás ténye és jelentősége nem vitatható, parasztok milliói haltak éhen érte; hogy a kollektivizálás végső soron fél évszázadra vetette vissza az orosz gazdaságot a hozzáértő földművesek elpusztításával és kirablásával, a munkakedv, ösztönzés tönkretételével. És itt vannak a kivégzések és lágerek; az áldozatok számát mindmáig nem ismerjük, s csak sejthetjük, hogy tízmilliókról lehet szó. Másképp látjuk a második világháború előzményeit, mindenekelőtt az 1939-es szovjet–német paktumot, a két véres diktatúra egymásra találásának rövid időszakát. Rémséges temetők hányják ki áldozataikat Katynnál, Kuropatinál, Babij Járnál... Közönséges bűnözők, maffiózók, gengsztervezérek merülnek fel a múltból: a nevét sűrűn változtató államvédelem, a Cseka, OGPU, NKVD, KGB vezetői, köztük is Jagoda, Jezsov és persze Berija.

És aztán a szerteszaladó, kíváncsi fénycsóva visszatér és megállapodik egyetlen ponton, ahonnan minden kiindult, ahová minden visszatért: Sztálin alakján. Szépirodalmi figura, filmhős volt ő már életében is – szigorú kánonok szabták meg ábrázolását a *Feledhetetlen 1919-től a Berlin elestéig*. Kortársaink elhűlten kérdezik maguktól és másoktól: miféle bűvölet, mámor tarthatta rabságban az embereket, hogy ez a jelentéktelen, tisztes adminisztrátor Lenin tucatnyi csillogó, nagy képességű társa fölé emelkedett, majd kiirtva őket olyan hatalomra tehetett szert, aminőről legfeljebb Nagy Sándor, Caesar vagy Dzsingisz kán álmodhatott? Csak nem az történt, amiről E. T. A. Hoffmann ír a *Kis Zaches más néven Cinóber* történetében, hogy volt egy tündér, aki egy kis termetű, kacskakezű, kétes származású szörnyeteget azzal a képességgel áldott meg, hogy neki tulajdonították mások érdemeit, hőstetteit, eszét és szépségét?

A történelem persze sohasem volt ilyen romantikus. Korunk kutatói – történészek, filozófusok, szociológusok, és nem utolsósorban az egykori Vozsgyot (vezért) belletrisztikus eszközökkel ábrázoló írók – egyre meggyőzőbben tárják fel a sztálinizmus keletkezésének és fennmaradásának hazai és külföldi okait, feltárják gyökereit, alapjait, bázisát, alapvető hazugságait, de – sajátos, mindmáig ható – erejét is. Kimutatják, hogy a győztes forradalomra miképpen épülhetett rá a cári hagyományokban gyökerező új

bürokrácia, hogy az emberek szívét megdobogtató világmegváltó, humanista ábrándok miképp fordulhattak álszentségbe, cinizmusba, szavak és tettek elképesztő kettősségbe (a „sztálini” alkotmány, amely szavakban csodálatosan demokratikus, éppen akkor született, amikor százezrével végezték ki törvénytelenül, koncepciós vádak alapján az embereket, köztük az alkotmány egyik megszövegezőjét, Buharint is...)

A sztálinizmusnak, ha úgy tetszik, megvolt a maga „osztályalapja”. Csakhogy ez az osztály az az új osztály volt, amelyről Dilas szólt... Idézzük a sztálinizmus egyik korszerű meghatározását Vodolazovtól: „Ami pedig a társadalmi-politikai viszonyokat illeti, a sztálinizmus a bürokrácia diktatúrája (mégpedig a diktatúra legbarbárabb, legterrorisztikusabb formájában).”

Az orosz tudósok és művészek helyzete irigylésre méltó, amennyiben többtucatnyi életműre elegendő kutatni- és végiggondolni valójuk van – és elkeserítő, tragikus, hiszen a sztálinizmus még ott van körülöttük és *bennük*. Nemzedékük tagjai között nincs olyan, akinek sorsát, gondolkodását ne befolyásolták volna az események, aki maga ne tévelygett volna tetszetős, hihető áligazságok között, s emiatt ne érezné személyes felelősségét. Sokan elismételhetnék Szolzsenyicin *Rákosztály*ából Sulubin szálnalmas számvetését: „És valamennyi bálvány fölött ott a félelem ege! A félelem szürke fellegekkel terhes ege... Én huszonöt évig éltem ilyen ég alatt, és csak az mentett meg, hogy meghajlottam és hallgattam. Huszonöt évig hallgattam, de lehet, hogy huszonnyolcig is, számolja össze – hol a feleségem, hol a gyerekeim miatt, hol a saját bűnös testemért. De a feleségem meghalt, és a testem egy szarral teli zsák, amelyen lyukat fognak vágni oldalt, s a gyerekeimből érthetetlenül, megmagyarázhatatlanul kérges szívű felnőttek lettek.” Most pedig kiirtani magunkból és gyermekeinkből a rabszolgát – férfias, de embertelenül nehéz munka. Igaz, a valóban nagy orosz irodalom mindig is ebben, a hazugság meggyűlöltetésében, az ember megváltásában látta feladatát.

Miért éppen ezt az öt könyvet választottuk a most már kisebb könyvtárat megtöltő első és újrakiadások közül? A szubjektív ízlés mellett válogatásunkban szerepet játszott az is, hogy az öt könyv sorba rakva felöleli azt a fél évszázadot, ami a forradalmat megelőző évektől az ötvenes évek derekáig eltelt; szerteágazó tematikájával lehetőséget ad a szovjet élet mindennapjainak bemutatására, beleértve a két világháborút, a forradalmakat, a polgárháborút és a „tisztogatásokat” is, és ilyenkor sokszor egymásnak válaszolnak, egymást folytatják a szerzők.¹

Tisztán művészi szempontból szólva, az öt elemzett kötet meglepő rokonságot mutat anyaga megközelítésében, szerkesztésében. Mind az öt regényben szembeűnő a Lev Tolsztoj által kimunkált képváltás egyik szereplőről a másikra, a többfelől indított szereplők összetetalákoztatása egy-egy csomópontban. Ehhez azonban hozzátehetjük, hogy olyan tolsztoji hősök ezek, akiket azért Dosztojevszkij sem utasítana el; vívódásaik, belső monológjaik, alak- és jellemváltozásaik az orosz irodalom másik fő áramát is asszimilálják.

A könyvek elemzésekor azt a – hadd higgyem – bevált módszert követtem, amelyet előző, hasonló szerkezetű könyveimnél (*Mai szovjet kisregények; Tíz orosz kisregény; Öt orosz regény*). Előbb a mű keletkezéstörténetére térek ki (adott esetben az írók

¹ Ez volt az oka pl. annak is, hogy Szolzsenyicintől épp a *Rákosztályt* választottuk – ezzel kitekinthettünk a Sztálin halálát követő évekre, az „olvasás” időszakára is.

kínkeserves sorsára, a könyvek adminisztratív visszatartására), majd a művet az olvasóval együtt szinte újraolvasva, a közvetlen befogadás felől igyekszem mondanivalóját, művészi eszközeit, szerkezetét, ismétелhetetlen sajátosságait feltárni.

S hogy maradandóak-e ezek a könyvek, vagy a szenzációk elültével szép lassan bevonulnak az irodalomtörténeti unalomba? Erre a kérdésre nem merek egyértelmű igennel válaszolni, de nem is feladatom. Annyi bizonyos, hogy nagyon jellegzetesek, szimptomatikusak, elemzésük fontos esztétikai, bölcseleti és emberi igazságokat tár fel. Ezekből szeretnénk minél többet megkeresni és megmutatni.

1990. október.

Bakcsi György

A könyv nem jelent meg 1991-ben, mert valamiért nem tetszett. Úgy éreztem azonban, hogy nem veszítette el aktualitását. Gorbacsovot éppen 1991-ben „hatalmon kívül” helyezték, és lassan minden visszatért a régi kerékvágásba. A vezér-elv ma is érvényes. A könyvek megjelenhetnek, és bár a „kiátkozottaknál” is több igazságot tárnak fel, már nemigen keltenek igazi szenzációt. A mozgatórugók nagyjából ugyanúgy működnek, de a kommunikáció kifinomultabb, nagyobb fényt vet az oly sokszor emlegetett (és nemegyszer szintén kiátkozott) nagy orosz lélekre.

2011. november.

Bakcsi György

Paszternak – Zsivago doktor²

Ez a mű kísérlet arra, hogy az orosz irodalmat visszatérítse igazi témáihoz és gondolataihoz. Kísérlet arra, hogy válaszoljon olyan kérdésekre, amelyeket itthon és külföldön egyaránt emberek ezrei tettek fel, s türelmetlenül és hiába várják rájuk a választ az utóbbi évtizedek sok ezer regényében. . . Még két ilyen regény, és az orosz irodalom meg van mentve.

*(Varlam Salamov levele Paszternákhoz,
1954. január 2.)*

A fellegekben járó író

Borisz Leonyidovics Paszternak (1890–1960) *Zsivago doktor* című regénye 1957-ben jelent meg először a milánói Feltrinelli-kiadónál, mégpedig olasz fordításban. Ezt követően a világ legtöbb nyelvére lefordították. A Szovjetunióban (néhány „Zsivago-verstől” eltekintve) hivatalosan csak 1988-ban ismerkedhettek meg vele az olvasók a Novij Mir 1–4. számában. A két évszám között ott van a Nobel-díj, kiátkozás, halálba üldözés, kölcsönös félremagyarázás, a népszerű-cukros film, a rehabilitálás – és talán már a tényleges megismerés, objektív értékelés is.

Paszternak akkor kezdte írni ezt a nagyformátumú könyvet, ötvenes éveinek derekán, amikor sok más író már megpihen, mérleget von. Az igazság azonban az – könnyű ezt meglátni ma már az elkészült mű felől –, hogy minden előző írása valamiképpen ennek a könyvnek az előfutára, lett légyen poéma, verskötet, prózai önvallomás, cizellált kisregény. Jó néhány hőse – verseinek lírai alanya, Szpektorszkij, sőt Schmidt hadnagy – a leendő Zsivago szemével látta a világot, *Luvers gyermekkor*a pedig bízást lehetne Lara nővé válásának története is. Miként Olga Freidenbergnek írta 1946. október 13-án: „Ez az első igazi munkám. Szeretném megadni benne Oroszország történelmi képét a legutóbbi negyvenöt évben, és ugyanakkor a cselekmény minden vonatkozásával (súlyos, bánatos és részletesen kidolgozott cselekmény ez, akár az eszményképeimnél, Dickensnél és Dosztojevskijnél) ki kell fejeznie nézeteimet a művészetről, az Evangéliumról, az emberi élet szerepéről a történelemben és sok egyébről.” Két év múlva ugyanannak a címzettnek írott levelében arra is kitér, hogy miért ilyen későn jutott el az összegezéshez: „Mi mégiscsak egy olyan korban éltünk, hogy a forradalomtól függetlenül megfigyelhettük a tudat alapvető formáinak általános szétesését is. . . Így hát későn jutottam el ahhoz, ami szükséges, csak most vettem birtokomba azt, amit egész életemben nélkülöztem – de mit tehetek, ezért is köszönet jár.”

Paszternak jellegzetes adottsága, hogy bármi *lényeges* történjék vele életében (persze ez a lényeg az ő számára korántsem a köznapi események, külsőségek halmaza, hiszen

² A mű eredeti címe: Doktor Zsivago. Pór Judit fordítását idézzük (Árkádia, Budapest, 1988.) Sokan vitatják, hogy magyarul is Doktor Zsivagót kellene írni (a könyv címét sokáig csak így ismerték), de a könyv fordítója meggyőzően bizonyította, hogy magyarul a szavak megfordítása a helyes.

éppoly célratorően, mint amennyire szubjektívan szűri meg a maga szemszögéből az eseményeket, személyeket, gondolatokat) – az már mindvégig elkíséri, minden újabb történéssel, személlyel kölcsönhatásba lép, egyre bonyolultabb polifóniát alkotva. Mint amikor az elbűvölt zongoraművész a pedálon felejtí a lábát, mert egyetlen hangot sem akar elveszíteni, elbocsátani, így kísérik majd el a gyermekkor emlékei, régmúlt illatok és a tudatba bevillanó vagy tudat alatt működő képek Zsivagót is utolsó pillanatáig – ezért búcsúzik még az élettől is azzal, hogy egy tipegő lila ruhás hölgyre figyel. . .

Ez a túlfeszítettség, túláradás okozza, hogy Paszternak, a világirodalom egyik legbonyolultabb, legszintetikusabb költője, akinek szinte minden sorához a teljes eredeti élményt kellene újraélnie-újraalkotnia a befogadónak – már-már egy rejtvényfejtő kínjaival és örömeivel – egész életében egyszerűsége vágyódott.

Paszternak természetesen hamar felismerte, miféle érzékenységgel van megverve-megáldva, s úgy védekezett, ahogy tudott: a külső információk kiiktatásával, elefántcsonttoronnyal, magánnyal, különködéssel. Ugyancsak megkínózta barátait és íróársait – eltérő érzékelésrendszerével, újabb és újabb összefüggéseket teremtő és romboló asszociációs készségével hol előttük, hol mögöttük nyargalt gondolataiban, sohasem velük. Lássuk az író külső-belső leírását éppen a *Zsivago doktor* időszakából:

„Paszternak és a társaság többi tagja között egy beláthatatlan üres tér volt, valamiféle kivilágított színpad, amelyen ő teljesen fesztelenül létezett. Örökké vidáman, mosolyogva, élénken, röptében kapva el bármely arra érdemes gondolatot, könnyedén lépkedett beszélgetőpartnere felé ezen az üres téren keresztül, miközben partnere még csak azon gondolkodott, hogyan tegye meg az első félénk lépéseket. Látszott rajta, hogy számára minden nap ajándék, és minden perc, amikor nem dolgozik, az nem idővesztés, hanem a lélek pihenése. . . Mintha egy régen (vagy nem oly régen) félbehagyott beszélgetést folytatnánk, már tizenöt perc múlva alig értettem, mit mond – meghaladta erőmet, hogy semerre se nézve száguldjak utána, átugrálva az asszociációk szakadékait, hol elvesztve, hol megtalálva a (számára) világos, de számomra alig derengő gondolatot. Mindig belemerült abba az életbe, ami aznap vagy abban a percben megragadta, ugyanakkor fölötte maradt és ebben az »életfölöttségben« szabadon és kötetlenül érezte magát.” (Venyiamin Kaverin)

„Hosszúdad, barnásbőrű arc lángja tekintett rám csodálkozóan. Inge, mint olvadt sztearin simult erős termetére. Homlokába hulló haját szél lebegtette, önarcképéhez később nemhiába választott égő gyertyát. . . Száraz, erős, zongorista-kézfej. Megdőbbentett aszkézise, fűtetlen dolgozószobájának koldus tágassága. . . [Arccsontja rángatózott, mint a madárszárny csontháromszöge. . .] Vonzás volt benne, erő és valami égi függetlenség.” (Andrej Voznyeszenszkij, aki tizennégy évesen ismerkedett meg Paszternakkal.)

Volt egy pillanat, amikor talán éppen komikus furcsasága mentette meg az életét. Sztálin, aki a harmincas évek derekán már igazán nem kímélte az írókat, és valami kéjes előszeretettel csapott le a pártot követő, őt személyében is dicsőítő alkotókra, nem nyúlt ahhoz a Paszternakhoz, aki nem titkolta ellenszenvét a „ragyás Caligula” iránt, és véleményét úton-útfélen ki is mondta. Két anekdotaszámba menő, mégis hihető történet:

Az egyik szerint Paszternak – Buharinon keresztül – közbenjárt Oszip Mandelstam érdekében, akit egy Sztálin-ellenes verse miatt letartóztattak. A diktátor maga hívta fel a költőt, és ígéretet tett az ügy elintézésére (ezt akkor be is tartotta, Mandelstam

átmenetileg megmenekült). Paszternak isteni naivitással folytatta a beszélgetést, és kérte Sztálint, hogy fogadja – el szeretne vele beszélgetni „életről és halálról”. A vezér szótlanul letette a kagylót. Később – ez már a második történet – nem engedte bántani Paszternakot, akire pedig „rábizonyították”, hogy ő is tagja volt annak a kémszervezetnek, amelyben Mejerhold és Babel „ügködött”; ez utóbbiakat ki is végezték. Állítólag akkor mondta volna Sztálin: „ne nyúljatok hozzá, hiszen a fellegekben jár”. Se non è vero, è ben trovato – ha nem így volt, akkor is jól hangzik; Sztálin természetéhez, misztifikációihoz hozzátartozott az ilyen mondások terjesztése, ahogy ma mondanák, kiszivároztatása. Az egész kombináció egyébként is beleillett „a cár jó, csak a tanácsosai rosszak” típusú önáltatásba, amelybe egyszerűbb emberek tömegestül esnek bele napjainkban is.

Zsidósága és kereszténysége

Paszternak zsidó művészcsaládból származott. Édesapja, Leonyid Paszternak Odesszából jött, előbb orvos, majd jogász akart lenni (fia ugyanígy váltogatja majd tanulmányait), végül arcképfestőként és illusztrátorként lett híres. Képei, rajzai tűnődőek, érzékenyek, impresszionisztikusak. A jövődőlő költő édesanyja zongoraművésznő volt. Borisz fiatalon találkozhatott szülei házában a kor hírességeivel, költőkkel, zeneszerzőkkel, festőkkel; megfordult náluk Lev Tolsztoj és Gorkij, Rilke és Verhaeren, Szkrjabin és Ge. Minden arra predesztinálta, hogy művész vagy tudós legyen; az eleinte zeneszerzőnek készülő ifjú Paszternakot Szkrjabin kifejezetten tehetségesnek tartotta. (Három kompozíciója maradt fenn, egy zongoraszonátáját 1979-ben kiadták Moszkvában.) Sokan már gratuláltak neki, amikor egyik pillanatról a másikra abbahagyta a zenét, és sohasem tért vissza hozzá. Mint *Emberék és helyzetek* című önéletrajzában elmondja, szárnyaló zenei gondolatai nem párosultak megfelelő technikai tudással, abszolút hallással.

Aztán filozófus akar lenni. 1912-ben Marburgba utazik, Cohen professzornak, a neokantiánus iskola egyik vezetőjének nyári szemeszterére, találkozik Natorppal és Hartmannal is, már-már traktátusokat írogat – és aztán hirtelen, csaknem gyűlölettel abbahagyja ezt is. És mégis: mindkettő, a zene és a filozófia egész későbbi művészetét áthatja, ő is, akárcsak Blok, zeneként hallja a világot, másrészt állandóan összegezésre, végső kvintesszenciákra törekszik. Mindkét adottságával bőségesen megáldja majd Zsivago doktort is...

Viszonylag későn jut el a költészetéhez, de ez a döntése már végleges, 1911-ben jelenik meg első verse, 1914-ben első kötete. 1922-ben kiadott *Nővérem – az élet* című gyűjteménye pedig a legelső közté emeli hazájában. Blok 1904-ben megjelent *Szépséges Hölgy*-kötete óta nem volt ekkora reveláció a tehetségekben egyébként nem szűkölködő orosz irodalomban.

Leonyid Paszternak, bár cseppet sem volt bigott, nem tért át az ortodox hitre akkor sem, amikor ez bizonyos előnyökkel, kinevezésekkel járt volna. A századforduló zsidó értelmiségének jelentős részéhez hasonlóan az asszimiláció híve volt. 1921-ben, mivel egykori rendelőitől már nem kaphatott munkát, külföldre ment, és bár megőrizte orosz állampolgárságát, már nem tért haza. Palesztinai zarándokútja felerősítette zsidó érzéseit, de cionista sem lett. Oxfordban halt meg 1960-ban; fiával egy ideig levelezett.

Az identitás, hovatartozás kérdése Borisz Paszternak állandó problémája. 1959-ben,

halála előtt visszatekintve ezt írta erről Jacqueline de Proyart-nak: „Dadám csecsemő koromban megkereszteltetett, ám ez bizonyos bonyodalmakkal járt, minthogy egyfelől korlátozták a zsidókat, másfelől olyan családban éltem, amely megszabadult ezektől az üldözésektől, és apám művészi szolgálatai révén eléggé ismert volt. Ezért megkeresztelésem ténye intim féltitok maradt mindig, nem vált megszokássá, hanem ritka és kivételes ihlet tárgya lett. Bizonyos vagyok abban, hogy éppen ez lett eredetiségem alapja. A keresztény gondolat leginkább 1910–1912-ben hatott rám, amikor kialakultak alapvető gyökereim, valamint különösségem fundamentuma – ahogyan a körülöttem lévő tárgyakat, a világot, magát az életet láttam.”

A költő sorsként fogta fel kereszténységét és más áttért szuper-intellektuelekhez hasonlóan (leginkább Gustav Mahlert állíthatjuk melléje, akinek zenéje a szervesen belekomponált keresztény dalokkal és himnuszokkal éppúgy fantasztikusan bonyolult és már-már gyermekesen egyszerű, mint Paszternak prózája) neofitaként lelkesedik, rajong, nem az egyházért, hanem Jézus eszményien szép, istenemberi alakjáért. Saját sorsában is megtalálja a krisztusi töviskoronát. Itt most csak a Zsivago-ciklus záró darabjaira, a *Baljós napokra*, a két *Mária Magdolna*-versre, és *A Getsemáné kertjére* utalunk:

Nehezül portára, tanyára
ólomsúlyával az ég.
Ravaszul érvekre vadászva
hízelegnek farizeusék.

A szent, a sötét hatalom ma
a szennynek adja ki őt,
s gyalázzák most acsarogva,
mint dicsérték azelőtt.

(...)

Felrémlik előtte a puszta,
az ördög a sziklafokon:
„Ha engem imádsz leborulva,
a világot néked adom.”

(Baljós napok)

S az üres fekete mélységbe nézve,
melynek se kezdete, se vége már,
kéri atyját, múltját el végre
ez a halálos, keserű pohár.

(...)

Magam vállalta kínban sírba szálllok,
de harmadnapra majd feltámadok,
sötétből úsznak, hajókaravánok,
ítéletre elélem a századok.

(A Getsemáné kertje)

Az emlékezők egybehangzóan vallják, hogy Paszternak orosznak és pravoszlávnak tartotta magát, a zsidókérdésben pedig – apját követve – a minél gyorsabb és teljesebb asszimiláció mellett tört lándzsát. Idősebb korára azonban be kellett látnia, hogy kényelmes teóriája nem valósulhat meg – a huszadik század a zsidók iránti kegyetlenségben a középkori mészárlásokon, az ocsmány századfordulós pogromokon és a Bejlisz-peren is túltett. Magában a Szovjetunióban az embermegváltó, világboldogító ideológia megfért – már csak azért is, mivel Sztálin politikai ellenfeleinek jó része zsidó volt – a hétköznapi antiszemitizmussal, nyilvánosságra nem hozott, de annál szorgalmasabban gyakorolt numerus claususokkal, örökös gyanakvással. Magának Paszternaknak is tapasztalnia kellett, hogy ha ellenfelei kifogytak az érvekből, jött a cinikus összekacsintás, Júdás emlegetése (az Iuda és az iugyej = zsidó szavakat alig választja el valami az orosz nyelvben...).

Ezért van az, hogy a *Zsivago doktor*ban, ha nem is túl gyakran, de mindig fontos pillanatban és mázsás súllyal jön elő a zsidókérdés. A keresztény Jura Zsivagót kisfiúként épp a zsidók sorsa miatt fogja el először a szorongás – jól érzékeli, hogy ha bárkivel kivételt tehetnek, az mindenkire visszaüthet: „Mióta az eszét tudja, egyre csodálkozott, miképp lehetséges, hogy valakinek ugyanolyan a keze-lába, az anyanyelve, minden szokása, mint a többinek, és mégse olyan, hanem valami olyasmi, ami keveseknek tetszik, és általában nem szeretik. Nem értette, micsoda helyzet az, amelyben nem tehet semmit az ember, ha rosszabb másoknál, hogy megjavuljon, jobb legyen. Mi az, hogy valaki zsidó? Minek van az ilyen a világon? Mi a jutalma vagy értelme ennek a fegyvertelen kihívásnak, amely keserűségen kívül semmit sem nyújt?”

A felnőtt Zsivago doktor később beszámol Gordonnak a zsidóság szenvedéseiről az első világháború alatt – pogromok, elviselhetetlen adóterhek, gúnyolódás... Zárásképpen egy fontos megfigyelés az antiszemitizmus ambivalenciájáról: „Alapja, a zsidógyűlölet, maga is ellentmondásos. Épp az ingerli a zsidógyűlöletet, aminek meg kellene indítania, pártjukra kellene állítania őket. A szegénységük, az összezsúfoltságuk, a gyöngeségük, az, hogy nem tudják viszonzni az ütet. Érthetetlen. Van benne valami végzet-szerű.”

S miközben a doktor barátjával töpreng, filozofál, a szépséges Lara, az Örök Asszonyi tisztaság erejével eljut a szánalomtól a felelősség, bűntudat gondolatáig. Ő már tudja, hogy ebben az átkozott kérdésben a keresztények részéről sem elég a puszta részt nem vétel, személyes büntelenség: „Ahol végigseper a pogrom, nemcsak a felháborodás, a szegénység és a szánalom érzése nehezedik ránk, hanem az a nyomasztó kettősség is, hogy a részvétünk fele mesterkélt, van valami őszintétlen utálatosság az alján.” Igaz, Laránál feltűnnek alkotójának korábbi asszimilációs gondolatai is: a zsidóknak sem volna szabad megőrizniük különállásukat, „nyomtalanul el kell tűnniük” a többi ember között.

Bizonyos, hogy Paszternak számára ez a nem kért „ajándék”, zsidó származása élete végéig gondot, problémát, még egyféle üldöztetést is jelentett, másrészt gazdagította azt az örök vitát, amely benne dúlt, ami – Kaverin szavaival – „előrehaladó mozgásának lényege” volt.

Minél messzebb a dédelgetéstől

Paszternak nemszeretem módon került előtérbe 1934-ben, az I. Írókongresszuson, amelyen Buharin őt állította a szovjet költészet élére, szembeállítva őt nemcsak a megrendelésre író fűzfaköltőkkel, de Majakovszkijjal is. Az előbbieket persze az utóbbi ürügyén indítottak támadást nemcsak Paszternak, hanem Buharin ellen is, akinek megingott helyzetéről pontos információik voltak. (Meg hát addigra már ismertté vált az is, amit Sztálin Majakovszkijről mondott: „a szovjet korszak legjobb, legtehetségesebb költője...” A magára maradt, sőt kinevetett Buharin aztán jobb híján meaculpázott, elismerte Majakovszkij nagyságát, de azért továbbra is próbált figyelmeztetni a költészet sajátosságaira, önértékére. Hogy mennyire eredménytelenül, azt az ötvenes évek derekán, immár a II. Írókongresszuson elvégzett számvetés mutatta: a nem közvetlenül társadalmi megrendelést teljesítő intim költészet, naturfilozófia szinte teljesen kipusztult a grafomán rímfaragók elhatalmasodásával. De talán éppen ezt készítette elő Sztálin és Zsdanov, amikor Buharinra bízta, kétes megtiszteltetésként a költészeti beszámolót – több nyulat is ki akartak ugratni a bokorból.

Magát Paszternakot ellentmondásos érzések fűzték Majakovszkijhoz, akivel egy időben összejárt, közeli baráti körének tagja volt. (Önéletrajzában Majakovszkij kiemelt helyen, sok-sok oldalon szerepel.) Jól látta, hogy a Majakovszkij körülötte kultusz nem az élőnek, hanem a visszaszólni nem tudó, ráadásul egyoldalúan eltorzított ódaénekesnek szól: „A késői Majakovszkijt... egyszerűen nem értem. Nem jutnak el értelmemig ezek a sután versbe szedett jelszavak, ez a keresett tartalmatlanság, ezek az oly mesterkéltén, zavarosan és szellemtelenül megfogalmazott közhelyek és elcsépezt igazságok. Ez a Majakovszkij számomra semmilyen, mert nem létezik. Furcsa, hogy éppen ezt a semmilyen Majakovszkijt tartották egykor forradalminak.”

Meg kell említenünk, hogy a „társadalmi megrendelés” teóriájának hatására maga Paszternak is adózott a forradalmi tematikának két poémával, a *Kilencszázöttel* és a *Schmidt hadnagy*-gyal – ezek viszont Majakovszkijnak nem tetszettek, nyilván felismerte, hogy fából vaskarika a bátor poétikai kísérlet a *Kilencszázötben*, illetve az intellektuális magány ábrázolása a forradalmár *Schmidt hadnagyban*.

Paszternak a kongresszuson még felszólalhatott. A kor zsargonjában tiltakozott az írók önkéntes szerepvállalása ellen: „Ne áldozzatok fel arcotokat a pozícióért... Abban a hatalmas dédelgetésben, amellyel népünk és államunk körülvesz bennünket, túl nagy annak a veszélye, hogy irodalmi tisztségviselőkké válunk. Kerüljünk minél messzebb ettől a dédelgetéstől annak igazi forrásai nevében, a nagy, tevékeny és termékeny hazaszeretet nevében.”

Jóérzéssel említhetjük, hogy hazánkban azért mégiscsak tudtak Paszternakról, nem is akárhik, és nem is keveset. Már Illyés Gyula *Oroszországában* is szerepel a neve; Nagy Lajos útinaplójában pedig ezt olvassuk: „csak most, a szovjet fennállásának 18-ik évében kezd kiderülni, hogy Bjednűj és Paszternak közül mégiscsak Paszternak a költő...” Szerb Antal világirodalom-történetében a rá jellemző tömörséggel, színességgel és informáltsággal helyezi el: „*Borisz Paszternak*, a költő (szül. 1890), előkelő családból származik és előkelő műveltsége van. Dacos individualizmusa miatt sok támadásban volt része, de 1934-ben az írókongresszuson hivatalosan elismerték a szovjet legnagyobb élő

költőjének.” Szomorkásan kell jeleznünk, hogy a harmincas években többet tudtak róla, mint a szovjet irodalmat csaknem dömpingszerűen ismertető évtizedben 1945 után...

Az 1934-es epizód után Paszternak még jobban magára marad – nevetségek, olcsó leleplezések céltáblájaként. A hangulata rendkívül rossz, hiszen másoknál előbb érzékeli az előretörő ízléstelenséget, másfelől jelentős művészek behódolását a konjunktúrának, részben naivitásból, részben nagyon is tudatosan, aprópénzért és apró kegyekért. Különösen irritálja az írók cinikus, képmutató „gleichschaltolódása”, hogy felveszik panegirikus műveikért a pénzt, de közben „fityiszt mutatnak a zsebükben”, tehát jófiúk akarnak maradni az igazi művészek között. A vezető posztok, kérkedve hirdetett példányszámok a grafománok előjogaivá válnak. „Ez az ostoba, örömtelen és előírt tartalmatlanság nem csupán a hatalomnak van kedvére, hanem maguknak az írogatóknak is, akik többnyire tehetségtelenek és alkotói szempontból erőtlének. Nincs étvágyuk, még csak nem is sejtik a halhatatlanság ízét, megelégszenek vajas kenyérrel, autókkal és két rendjellel. És ezek is sorsok, vannak emberek, akik ezért születtek és éltek...” – írja egy 1942. évi levelében. Az igazi költők – Blok, Jeszenyin, Majakovszkij – sorra pusztulnak ebben az elgépiesedő, arctalanná tevő korban; Jeszenyin és Majakovszkij harminc, illetve harmincnégy évesen, saját kezével vet véget életének, és végeredményben Blok is mindenbe belefáradva, beleundorodva, úgyszólván önként fogadja a halált 41 éves korában. Paszternak egyre többet gondol rájuk...

Publikálásban nemigen reménykedhet – de nincs is mit közzétennie. A versírás kevésbé illeszkedik egyre erősödő epikus hajlamaihoz, másrészt a születő próza – *Luvers gyermekkor, Elbeszélés, Menlevél* – tökéletesen anakronisztikusnak tűnik még a jó indulatú barátok számára is, hiszen a századelőt, a lélek intim rezzenéseit idézik a kollektivizálásról, iparosításról, a fenyegető háborúról szóló írások tömkelegében. Paszternak évtizedekig fordításból él (ennek köszönhetjük a szép orosz *János vitéz*t is), és már csak a legvájtfülűbbek emlékeznek az egykor legelsőnek mondott szovjet költőre, amikor híre terjed, hogy a már „leírt” költő nagyszabású regénnyel kíván jelentkezni.

Nem tudott kukorékolni

Furcsa módon az újabb világégés hozta meg Paszternak alkotói kedvét. Az iszonyú pusztulás és vérveszteség közepette a nép és vezetői között valamiféle közmegegyezés jött létre. Élethalálharcról, a szovjet és ezen belül különösen is az orosz nép létéről volt szó, minden tartalékot mozgósítani kellett. Ezért a háború idejére az orosz területeken lelassult a megtorló gépezet, megszűntek a tömeges letartóztatások és kivégzések; hangsúlyozták az orosz nemzeti érzést, megtúrták a korábban tűzzel-vassal irtott vallást (a pravoszláv egyház habozás nélkül az állam oldalára állt a „teutonok” ellen vívott harcban) – és közölték a korábban üldözött írókat, ha azok – egyébként teljesen őszintén – hazafias érzéseiknek adtak hangot. Akik ismerték a sztálini rezsim logikáját, tudták, hogy ezek csak átmeneti, fogcsikorgatva tett engedmények – a katonák jelentős része, és a Paszternakhoz vagy Ahmatovához hasonlóan gondolkodó írók azonban őszintén hitték, hogy most, miután a nép „bebizonyította”, hogy élete árán is hű a rendszerhez, a zord vezetők megenyhülnek, rájönnek tévedésükre, talán az elnyomó gépezetet is felszámolják... Paszternak mámorosan hirdette a katonai győzelem után: „Az egész

nép, annak minden rétege diadalmaskodott, minden örömeivel és bánatával, álmával és gondolatával. Győzött a sokféleség... A széles, általános közösség szelleme most mindenkinek a tevékenységét áthatja.” Hogy ez az elképzelés mennyire szívérványos volt, hamar megmutatták a háborút követő újabb megtorlások, a művészeket ismét helyretevő, boszorkányüldöző „zsdanovi” beszédek és korbácscsapások.

Az ominózus határozat azonban csak 1946 augusztusában jön, és addigra Paszternak elkészül a nagyregény első két részével! Az egyébként skrupulózus, állandóan javítgató író ezúttal mintha diktálásra dolgozna, bizonyítva, hogy a könyv benne él másfél évtizede, és meg akar születni. Amikor pedig Paszternak ráébred reményeinek megcsalatására, már nem hagyja abba a könyvet. Nem törődik vele, hogy személyében is támadják, a szovjet közélet olyan nagy hatalmú korifeusai minősítik dekadensnek, ellenforradalmárnak, a szovjet irodalomtól idegennek, mint Fagyjev. Az akarnok Szurkov, akinek régi számadása van tehetségesebb társával, nem is bírálja, hanem feljeli: „Paszternak világnézete reakciós, maradi. Rágalmazza a valóságot. A szovjet irodalom nem békélhet meg az ő költészetével.” A *Zsivago* első részeinek barátok körében történt felolvasásáról így számol be a névtelen besúgó: „illegálisan valami ellenforradalmi regényt olvastak ott”.

Ez csak erősíti Paszternakban az elhivatottság, muszáj-Herkuleség gondolatát: ha már úgyis el kell pusztulni, legalább legyen valamiért, ne csak úgy véletlenül tartóztassák le...

Dacos-büszke álláspontját pontosan és megrendítően fogalmazza meg ama levelek egyikében, amelyeket Nyina Tabidzenek, az ártatlanul kivégzett Tician Tabidze grúz költő özvegyének írt: „A legutóbbi szitok-átok hadjárat során megint mindenki vel szembeállítottak, magányos és különálló lettem, mint olyan valaki, aki mindmáig nem ejtette ki a száján a mindenkitől megkövetelt »kukurikút«. Talán már honoráriumot sem kapok, egyébként is kívül kerültem az irodalmon. De ez engem nem bánt és nem nyugtalanít. Hiszen a legnagyobb szenvedélyem a művészet, ami olyan egyértelműen szilárdan és világosan irányít engem és életemet, mint ahogy valamikor a vallási meggyőződés lett úrrá az embereken. A világos út és cél mindent megkönnyít számomra, mindenre készen állok, ami előttem áll, és köszönetet mondok sorsomnak és az égnek.” (1949. április 4.)

Tovább írja a fogalmazványt arra a gyönyörű papírra, amit éppen Nyina Tabidzétől kapott; a babonás Paszternak ebben is jelet, intést lát. És amikor, még ugyanabban az évben, megkapja a sorstól utolsó műzsáját, segítőtársát, asszonyát, valóban egy hívő rajongásával hirdeti, hogy maga a sors, a világ hívja-várja regénye megteremtését.

Ivinszkaja

Amikor 1946-ban megismerkedtek, Olga Ivinszkaja 34 éves volt, 22 évvel fiatalabb Paszternaknál. A Novij Mir folyóiratnál dolgozott, a pályakezdő írók rovatát vezette. Magánélete szerencsétlenül alakult: első férje öngyilkos lett, a második a karjai között halt meg a kórházban. Édesanyját három évre lecsukták, mert valamit mondott Sztálinról. Volt egy fia és egy lánya – utóbbi Lara lányának, Katyenkának előképéül szolgált.

Paszternak kétszer nősült. Első házasságából született Jevgenyij fia, aki később értékes összeállításokat közölt a *Zsivago* doktor alkotói történetéről. Második házasságát – Zinaida Neuhausszal – viharos szerelem, és két korábbi család felbomlása előzte meg

1930-ban. A negyvenes évek derekán a már nem fiatal és sebzett költő, aki tudta-hitte, hogy fő műve még előtte áll, mámorosan fogadta az élet éppoly váratlan, mint amennyire értékes ajándékát. Olga Ivinszkájában nemcsak nagyszerű partnerre tett szert, hanem hozzá szellemileg közelálló, megértő segítőtársra, aki kellőképpen tudta szabályozni a hol túláradó, hol pedig önbizalmát veszítő író. Ráadásul külsőleg-belsőleg megtestesítette azt az asszonytípust, akit Paszternak Zsenya Luversben még csak megálmodott, később is sokszor elképzelt, de személyesen tulajdonképpen sohasem ismert. Zsivago megkapta Larát.

Olga Ivinszkaja méltán illeszkedik a nagy orosz író-élettársak sorába; mindenekelőtt Jelena Bulgakova, a Mestert ihlető, végsőkéig támogató Margarita jut az eszünkbe vagy a Viszockijt tíz éven át óvó, egyensúlyban tartó Marina Vlady. A „rég” asszonyok közül pedig Anna Dosztojevszkaja, aki húszévesen ment férjhez egy nála kétszerte idősebb, súlyos beteg emberhez, aki nélkül aligha születhettek volna meg a késői nagyregények. . . Nem minden orosz írófeleség volt ilyen (hamarjában Natalja Puskinára, Herzen asszonyára vagy a Lev Tolsztoj életének utolsó éveit pokollá tevő Szofja Andrejevna gondolkodunk) – annál nagyszerűbbek azok, akik mindent vállaltak párjukért és azok műveiért. Lágerbe és börtönbe azonban egyikük sem került – Ivinszkaja ezt is kipróbálhatta. . .

Három évig tartott a csodálatos, ihlető szerelem első, legszebb szakasza. Olga gyermeket várt – Paszternak boldog volt, szárnyalt, rajongott. . . Ám ellenségei egy pillanatra sem feledkeztek meg róla. Ha már – Sztálin szeszélye folytán – nem nyúlhattak Paszternakhoz, ott mérték rá a csapást, ahol a legérzékenyebb volt: Ivinszkáját 1949 októberében bevitték a Lubjankára. Éjjel-nappal vallatták – végül elvetélt. „Helyettem őt hurcolták el – írta a költő 1958-ban Renata Schweitzernek –, azt az embert, aki az államvédelmi hatóság szerint a legközelebb állt hozzám. Azért tették, hogy gyötrő kihallgatásokon kellő bizonyítékot csikarjanak ki belőle egy ellenem indítandó bűnperhez. Az ő hősiességének és kitartásának köszönhetem egész életemet, azt, hogy ezekben az években nem nyúltak hozzám. . .” Az asszonyt végül öt évre lágerbe küldték. Paszternak pedig súlyos infarktust kapott, hónapokig kezelték.

A hivatalos körök idegességét fokozta, hogy Paszternakot 1946-tól rendszeresen felterjesztették az irodalmi Nobel-díjra. Erről ugyan a szovjet közvélemény mit sem tudhatott, egyébként is azt sulykolták bele (már a „fehéremigráns” Bunyin 1933. évi Nobel-díja óta), hogy ez valami részrehajló burzsoá praktika – de azért az irodalmi „elitnek” a háta is borsódzott attól, hogy egy ilyen rangos díjjal egyszerűen áthúzzák a szovjet irodalom kanonikus értékrendjét. Paszternak egyik 1954. évi leveléből idézünk, amelyet Olga Freidenberghez írt: „El sem tudod képzelni, mennyire feszült a kapcsolat köztem és a hivatalos valóság között, és mennyire rettegek attól, hogy magamra felhívjam a figyelmet. Hiszen ha csak egy lépést teszek is, jogukban áll, hogy kérdéseket tegyenek fel legalapvetőbb nézeteimmel kapcsolatban; márpedig az egész világon nincs olyan erő, amely rákényszeríthetne, hogy válaszoljak is rájuk, mint ahogy egyenként mindenki válaszol. És ez egyre csak éleződik, egyre rémisztőbbé válik, abban a mértékben, ahogyan a legutóbbi időkben életem erőteljesebbé, boldogabbá, termékenyebbé és egészségesebbé vált. Tehát rejtetten, titokzatosan kell élnem.”

Meghívás kivégzésre

A könyv az első nagy nekifutás után akadozik. Paszternak bizonytalanná válik az első világháború ábrázolásában, nincsenek megfelelő adatai. Továbbra is fordításokkal kell megkeresnie a betevő falatot – igaz, a *Faustot* ülteti át. (Anekdota illő, de vannak olyan „kritikák”, amelyek még a fordításait is ellenforradalmi hamisításoknak minősítik. . .)

A regény címe többször változik. Egy időben „Fiúk és lányok”, ami hangsúlyozza, hogy egy egész nemzedék élményeiről van szó, és egy kissé rímel Dosztojevszkij Ivan Karamazovjának szavaira „az orosz fiúkról”. Van olyan cím is, hogy „A határon”, ami éppúgy emlékeztet a századfordulóra, mint a mindenki számára elkerülhetetlen határtúllépésre. Egy időben a költő kacérkodik egy általa kitalált folyónévvel: „Rinyva”. Az alcímekben – az akkori fordítás sugallatára – felbukkan egy ilyen: „Az orosz Faust kísérlete” és a könyvnek szinte jelképévé váló verssor: „Egy gyertya égett.” A hős nevét már a harmincas évek óta keresi – egy ideig így hívták: Patrikij Zsivult (görög–oroszról fordítva: „az élet lovagja”).

Ahogy egyre közelebb kerül a könyv befejezése, annál nyilvánvalóbb, hogy a kiadása nehézségekbe fog ütközni. Semmi jót nem ígér, például, hogy amikor a *Znamja* folyóirat 1954 áprilisában válogatást közöl a Zsivago-versekből, csőstől jönnek az olyan (és a folyóirat által sürgősen közölt!) vonalas olvasói levelek, amelyek „turbékoló zagyvaságnak”, „nyers, kidolgozatlan, értelmetlen” költeményeknek minősítik őket. Nem kell gyanítanunk, hogy a leveleket a folyóirat óvatos szerkesztői gyártották – hangvételük visszatükrözi a középiskolában besulykolt leckét („Paszternak elvtárs, ez nem az a fajta költészet, amelyet a szovjet olvasó költőitől elvár!”) és jelzi, hogy a könyvet, amelyben talán épp a versek a „legártatlanabbak”, nehéz lesz nyomdába adni.

Paszternak büszkén kijelenti: „mindegy, hogy mikor adják ki, tíz hónap vagy ötven év múlva – nem tudom, de nem is érdekel”. De azért reménykedik, hiszen Sztálin meghalt, Olga visszajött a táborból, és mit sem változott, szerelmük továbbra is megmaradt; és mintha új szelek fújdognának az irodalmi berkekben is. Az óvatos kompromisszumokat, oldalazó lépéseket azonban nem Paszternaknak találták ki. Kazakevics és Kaverin kér tőle valamit a *Lityeraternaja Moszkva* című, az akkori időkben haladónak számító almanachba, de a költő nem ad nekik semmit. Kazakevics így magyarázza a történeteket: „A *Lityeraternaja Moszkva* az ő számára megalkuvás. Azt kívánná, hogy azonnal kiáltsák ki a sajtószabadságot.”

1955. december 22-én, azokban a napokban, amikor a Zsivago végleges kéziratát gépelik, szerzője ezt írja Salamovnak: „Most nagy fordulat van a »baloldali művészet« (a közvélemény értelmezésében a *baloldali* szó a hivatalossal szembeforduló, bíráló tendenciákat jelölte – B. Gy.), a »kegyvesztett személyek« stb. irányában. Természetesen én sem vagyok kivétel. Gyakran hívnak ide-oda, ajánlanak ezt-azt. Ebben a nagy mozgalmasságban, szilárd meggyőződése, mindenkinek ugyanaz a kása van a fejében, más nem is lehet, csak annyi a különbség, hogy hogyan találják fel, melegen vagy hidegen, tejjel vagy vajjal. Álmában sem jut eszébe senkinek, hogy lehet egészen máson is és egészen másképp is gondolkodni. Én persze mindent visszautasítok, és még magányosabb vagyok, mint eddig.”

Ivinszkaja elviszi a kész kéziratot a szerkesztőségekbe. Kínos hallgatás, bizonytalan

ígéretet, akkor sem az egész könyv, csak néhány fejezet közlésére. Paszternak sejti, hogy az irodalmi csinovnyikok csak az időt húzzák. Hatvanhat éves, súlyos szívbeteg. A *Zsivago*val – úgy érzi – meg akarta ajándékozni hazáját. Mélységesen meg van bántva, fél, hogy ezt a gyermekét is elveszik tőle, mint Olga magzatát. És amikor 1956 májusában Peregyelkinóban nála jár Sergio d'Angelo, a szovjetbarát Feltrinelli-kiadó munkatársa, odaadja neki a *Zsivago* kéziratát. „Amikor látogatásom céljához elérkeztem – emlékezik d'Angelo – teljesen megdöbbszent (eddig nyilván sohasem gondolt arra, hogy külföldi kiadóval lépjen kapcsolatba)... Végül is engedett a nyomásnak. Bocsánatot kért, egy pillanatra eltűnt a házban, és a kézirattal tért vissza. Amikor búcsúzáskor kikísért a kerti kiskapuig, megint csak közölte velem – félig tréfásan – aggályait: »ön meghívott engem a saját kivégzésemre«.”

A rühös juh

A kézirat kijut az országból, és a Feltrinelli-kiadó gyorsított ütemben fordíttatja. A Szovjet Írószövetség illetékesei hírt vesznek, és ide-oda kapkodnak. Előbb „biztos” ígéretet tesznek az írónak, hogy most már kiadják a könyvét, csak előbb mindenképp szerezze vissza a kéziratot. (Egyes változatok szerint be is tartották volna az ígéretüket a Szovjetunióban nevetséges és elenyésző 3000 példány erejéig.) Paszternak nemigen hisz nekik, másrészt az olasz kiadó is sarkára áll, és arra az álláspontra helyezkedve, hogy remekműről van szó, amelyet mindenképp be kell mutatni az egész világnak, a szerző pedig olyan nyomásnak van odahaza kitéve, ami minden megnyilvánulását kérdésessé teszi, többé nem hallgat senkire, így arra a táviratra sem, amelyet Paszternaktól közvetlenül a könyv megjelentetése előtt kap – ebben az író, valóban nem épp önszántából, a megjelentetés leállítást kéri.

Paszternak sejtette, mi vár rá. Erről tanúskodik két levele 1957 második feléből, amikor már aggódva várta-remélte könyve megjelenését. „Volt itt néhány nagyon furcsa nap – írta Nyina Tabidzenek. – Valami történt velem kapcsolatban a számomra elérhetetlen szférákban. Úgy látszik, Hruscsovna összeállítottak egy válogatást azokból a részletekből, amelyek a legkevésbé elfogadhatóak a regényben... Togliatti azt javasolta Feltrinellinek, hogy adja vissza a kéziratot, és tekintsen el a regény megjelentetésétől. Utóbbi azt válaszolta, hogy előbb lép ki a pártból, mintsem hogy velem szakítson, és valóban így is járt el.” Paszternak ezt követően beszámol az írószövetség elnökségi üléséről, amelyen „37-es hangot ütöttek meg” (Szurkov árulónak nevezte, aki pénzért adta el hazáját), majd arról, hogy Polikarpov, a KB titkára is behívatta. A korbács és a mézesmadzag váltogatása megnyugtatta Paszternakot: ha ennyire zavarja őket a *Zsivago* megjelentetése, akkor valóban fontos művet alkotott. „E néhány nap alatt, ahogy velem már hasonló helyzetekben korábban is előfordult, elfogott az a boldog és felemelő érzés, hogy belsőleg igazam van, és nyugodtan fogtam el köröskörül a rémülettel és imádat teli pillantásokat. A megpróbáltatás során rájöttem olyan dolgokra, amelyekről korábban nem volt fogalmam: annak tanúbizonyságára és igazolására, hogy nagy és jelentős élet jutott osztályrészemül, olyan élet, amelynek *legfőbb lényegét magam sem ismertem.*”

Egy másik hangulatjelentés októberből, a Szimon Csikovaninak írott levélben: „Rendkívül komoly ősz áll előttem, amely valószínűleg bővelkedik majd megpróbáltatásokban

és csapásokban... Ám a mű sorsának el kell válnia az író sorsától... Ez magától értetődő a nagy emberek és a nagy irodalom esetében. Ez az, amit senki sem ért korunkban, amely oly nagyon igyekszik szétzúzni a művészt az emberben...” Ugyanakkor élteti, lelkesíti a gondolat, hogy mindent kimondott a könyvében, az átkozott belső cenzúra és megalkuvás nélkül.

A könyv 1957 novemberében megjelenik olaszul, világszenzációt kelt, két év alatt 24 nyelvre fordítják le, Hollandiában napvilágot lát az orosz nyelvű kalózkiadás is. Odahaza egyelőre csend van, hacsak nem számítjuk, hogy a Novij Mir szerkesztősége, élén Fegyinnel, Szimonovval és Lavrenyovval most már hivatalosan is elutasítja a regény közlését „eszmei fogyatékoságai” miatt. A liberálisnak tartott Szimonov kijelenti: „Paszternaknak nem adhatunk fórumot!”

Kicsinyes bosszúként megfosztják kenyérkereső munkájától, felbontják vele a fordítói szerződéseket.

1958. október 23-án azonban megkapta az irodalmi Nobel-díjat, „mert mind a kortársi lírának, mind a nagy orosz elbeszélő hagyományoknak jelentős egyénisége”. (Előző évi Nobel-díjas beszédében maga Camus, az akkori kitüntetett javasolta Paszternakot ország-világ előtt.) Ezt már nem lehetett se eltitkolni, se lenyelni. Kitört a világméretű botrány, amelynek során olyan aljas eszközöket alkalmaztak Paszternak ellen, amelyek sokat túrt hazájában is példa nélkül állnak.

Hruscsov, sajnos, engedi kibontakozni a jól szervezett kampányt. Azt mondhatnók, nem is várhattunk mást egy olyan vezetőtől, akinek Nyikolaj Nyekraszov volt a kedvenc költője, aki nem tett különbséget a dodekafónia és a kakofónia között. De ez sem ilyen egyszerű. Hruscsovnak nagyon jó „paraszi” esze volt, és éppen eleget látott-hallott a forradalomból ahhoz, hogy pusztán emiatt ne utasítsa el Zsivago doktor „forradalom-ellenes” szemléletét. Ráadásul épp az ő idejében emelkedett mindenkinél magasabbra Solohov (rokonai szálak is fűzték Hruscsovhoz), akinek *Csendes Donja* sokkal több vért, kegyetlenséget mutatott meg az első világháború és a polgárháború éveiből, akinek hőse, a daliás Grigorij Melehov sokkal inkább „ingadozik”, mint a forradalom hétköznapijait eleve nem vállaló Paszternak-hős. Hogy Hruscsovot a tendenciózus „előválogatással” tulajdonképpen félrevezették, ő maga ismerte el később, legalábbis Jevtusenko emlékezése szerint: „Ilja Ehrenburg mondta el nekem, hogy Hruscsov végül Brioni szigetén olvasta el a művet, amikor Tito vendégszeretetét élvezte. Elolvasta, és azt mondta, tévedés történt, becsapták őt, manipuláció áldozata lett. Majd hozzátette: a regényt ki kell adni.” A történetet mások is megerősítik, de ez nem változtat azon, hogy Hruscsovnak már nincs ideje korrigálni – a Paszternak-ügy kultúrpolitikájának örök szégyene marad.

A könyörtelen hadjárat néhány láncszeme:

A Lityeraturnaja Gazeta 1958. október 25-én beszámol a Nobel-díj odaítéléséről és kijelenti: „Dicstelen vég vár a feltámadt Júdásra, Zsivago doktorra és szerzőjére is, akire a nép megvetése vár.” David Zaszlavszkij ezt írja a Pravda október 26-i számában, három nappal a Nobel-díj odaítélése után: „A regény hőse egy orosz polgári entellektüel, sekélyes érzelmekkel, alantas gondolatokkal teli nyárspolgár, aki... a munkásosztályban csak a vadállati söpredéket látta meg. Paszternak az ellenforradalmi burzsoázia képviselőjével rokonszenvez. Zsivago doktort, ezt az erkölcsi nyomorékot, akinek agyát eltompította a gyűlölet, Paszternak a régi orosz értelmiség legjobb képviselőjeként mutatja be. Regénye

szépirodalmi műnek álcázott alacsonyrendű, reakciós publicisztika.” (Zaszlavszkij nem először jeleskedett a szovjet és orosz irodalom történetében – a harmincas években az ő tollából származott az *Irodalmi rothadék* című cikk, amelynek köszönhetően évtizedekig nem adták ki Dosztojevszkij *Ördögök* című regényét.)

Október 28-án az írószövetség vezetői Tyihonov elnökletével ülést tartottak, amelyen kizárták Paszternakot a szövetségből. Október 31-én a moszkvai írók felhívást intéztek a kormányhoz, hogy fosszák meg az áruló Paszternakot szovjet állampolgárságától. Ugyanezt követeli Szemicsasztnij is, a Komszomol KB akkori titkára, ő „rühös juhnak” nevezi Paszternakot, aki tönkreteszi az egészséges nyáját, illetve olyan disznónak, aki „belepiszkít a tulajdon fészkébe”.

Az Irodalmi Intézet hallgatóinak egy felheccelt csoportja transzparenszekkel vonult az Írószövetséghez. Az egyik táblán ez állt: „Júdás, nincs helyed a Szovjetunióban”, egy másikon Paszternak mohón kinyújtja kezét a dollárokkal teli zsák felé. Sorra hangzanak el antiszemita célzások. Paszternaknak régi bűneit – értsd: szellemi függetlenségét – is fejére olvassák. Kaverin számolt be 1987-ben megjelent emlékezésében a kampány egyik legfurcsább vonatkozásáról: „Paszternakra úgy sújtott le az össznépi kiátkozás, hogy regényét (a Novij Mir szerkesztőségén kívül) senki sem olvasta, következképp nem is tudott róla objektíven ítélni. . . Ezernyi gyűlésen, amelyeken korántsem csak írók vettek részt, embergyűlölőnek, cinikusnak, gúnyirat-szerzőnek, rágalmazónak, Júdásnak, árulónak, renegátnak, hitehagyottnak, belső emigránsnak titulálták. Elnevezték feldühödött ölelnek, mocsári békának.” Az egész helyzet és hangulat kísértetiesen emlékeztet 1937-re vagy éppen Orwell gyűlölet-félóráira. Paszternak akkor írott *Nobel-díj* című verse ezzel a sorral kezdődik: „Elvesztem, mint a bekerített vad. . .”

Volt ennek a kollektív hisztériának egy olyan mozzanata is, amit igazán csak azok értenek meg, akik évtizedekig éltek a Szovjetunióban, vagy legalábbis olvasták Karinthynek Krisztusról és Barabbásról szóló példázatát. Az írók jó része ugyanúgy, vagy politikailag talán még radikálisabban gondolkodott, mint Paszternak, de féltette kényelmes pozícióját, a csak a hivatalos szövetségen keresztül elérhető beutalókat, külföldi utakat, vastag honoráriumokat. Paszternak „naiv” fellépése, világhíre, amelyről ők nem is álmodozhattak, a több évtizede, nagy gonddal kimunkált „játékszabályok” félresöprése okozhatta dühös indulatukat, amelyben ott bujkálhatott az önmegvetés is. Amiként Jevgenyija Sztarikova keserűen megvallja: „A *Zsivago doktor* létrejöttének, közzétételének, elítélésének története – saját életünk része, örökös memento közös és gyáva hallgatásunkról”.

Nem menti a hadjárat szervezőit az sem, hogy a nyugat-európai bulvár-sajtó valóban kiaknázta a botrány politikai vonatkozásait, ott is akadtak újságírók, akik ilyesfajta címeket adtak rövidéletű cikkeiknek: „Paszternak az októberi forradalom ellen”; „A Zsivago doktor leleplezi a kegyetlenkedéseket”; „Paszternak kimondja az igazságot”. Az illetők csak azt bizonyították ezzel, hogy a könyvet ők sem olvasták – viszont jó szolgálatot tettek Paszternak ellenségeinek.

Félbeszakítja az előadást

Kitoloncolással fenyegetik. Az évek óta súlyos beteg, megviselt ember a kiutazást el sem tudja képzelni, nem vállalja. (A fiatalabb, edzettebb Szolzsenyicin majd megteszi ezt helyette is, több mint tíz év múlva.) Paszternak mindent megír, aláír, amit csak kérnek tőle.

Bár első táviratában „végtelenül hálásan, megindultan, büszkén, meglepetten, zavartan” köszönte meg a díjat, már néhány nap múlva, ugyancsak táviratban lemondott róla. A Pravda november 6-án közölte nyílt levelét, amelyben többi között ez áll: „A Nobel-díj odaítélését irodalmi kitüntetésnek vettem, örültem neki. Csakhogy tévedtem; tévedésem azon alapult, hogy a Nobel-díjra már korábban is jelöltek, például öt évvel ezelőtt, amikor a regényem még nem is létezett. Amikor láttam, milyen méreteket ölt a politikai kampány, és meggyőződtem róla, hogy a díj odaítélése politikai lépés volt, önként lemondtam róla. Elképzelhetetlen számomra, hogy elhagyjam Oroszországot és idegen földre menjek. . .” Ez a nyilatkozat, amelyet október végén megelőzött egy másik, hasonló szellemű, közvetlenül Hruscsovhoz intézett levél, meglehetősen csalódást keltett azokban, akik gerincesebb kiállást vártak Paszternaktól. Sokan Ivinszkáját hibáztatták, hogy ő beszélt rá az író a megalkuvásra. Az asszony érdekes, Paszternakhoz teljesen illő magyarázatot adott a történetekre egy 1988. évi interjújában: „Ez az ő részéről nem meghátrálás volt, hanem valami más. Idegei felmondták a szolgálatot, mindenekelőtt pedig szeretne volna félbeszakítani az előadást, és kilépni abból a szerepből, amelyet rá osztottak: ti engem már beskatulyáztatok, »elhelyeztetek«, mindent elintéztetek, én viszont egyszerre csak mindent a feje tetejére állítok. . .” Nem kétséges, hogy azokban a napokban gyakran ismételte magában a nyitó Zsivago-vers, a *Hamlet* prófécia-értékű sorait:

Megbékéltem ezzel a szereppel,
szeretem makacs játékokat.
De ezúttal mégiscsak eressz el,
mert most más darabot játszanak.

Ivinszkaja egyebek mellett emlékeztetett arra, hogy a „népharag” már le akarta rombolni Paszternak dácsáját. Egy „tiszteletreméltó kritikus” például kijelentette Peregelkinóban: „Menjen akárhová. Nekem is, elvtársaimnak is, még elképzelnünk is nehéz, hogy írótelepünkön ilyen emberek élnek. El nem tudom képzelni, hogy Paszternak a szomszédom maradjon.” „Spontánul” akár meg is ölhetnék volna (ebből a szempontból az egész ügy döbbenetesen emlékeztet Lev Tolsztoj 1902. évi kiátkozására, amikor is hónapokig félteni kellett Tolsztojnak és családjának életét).

A kampány ezt követően lassan alábbhagyott, bár még sokáig és sokan akadtak, akik amúgy „ceterum censeo”-ként belerúgtak a büntetlenül bántható íróba. Nem szűntek meg a kifinomult, begyakorlott szankciók sem, mint arról Paszternak Nyina Tabidzéhez írott 1959 márciusi levelében szól: „Sehonnan sem várhatom helyzetem könnyítését. A legjobb esetben is gazdasági blokádnak alá vesznek, mint Zoscsenkót. (A neves satirikustól, aki a legnépszerűbb szovjet írók közé számított, a zsdanovi határozat után semmit sem jelentettek meg, anyagilag, emberileg teljesen tönkretették. – B. Gy.) Követelik, hogy

kérjem visszavételemet az írószövetségbe, ami feltétlenül azt vonná maga után, hogy meg kell tagadnom könyvemet. Márpedig ezt sohasem teszem meg.”

Erőt önt belé, hogy könyve – a kiadások számát tekintve – a Biblia után a második helyen áll a világon; hogy világhírű emberek keresik meg leveleikkel, köztük az orosz művész-emigráció kiemelkedő egyéniségei is. Ereje azonban lassan elfogy, és 1960 májusában, másfél évvel a Nobel-díj odaítélése után meghal.

A rendszer kicsinyes bosszúja még egyszer lecsap Ivinszkájára – a Zsivago-honoráriumok átvételét jogi csűrés-csavarással valutázásnak minősítik, újabb három évet adnak neki, de még a lányát is börtönbe csukják...

Áruló? Renegát?

A Novij Mir 1958 novemberi hírhedt nyílt levelében a többi között ilyen kitételek szerepeltek: „Az ön regényének szellemisége – a szocialista forradalom el nem fogadása.” „Zsivago forradalomellenes belső gyűlölete elegendő lett volna két Gyenyikinnek is” (a fehérgárdisták egyik vezetője – B. Gy.); a mű „dicsőíti az árulást”. Mielőtt gúnyosan mosolyognánk Szimonov, Fegyin és társaik szóhasználatán, próbáljuk elképzelni, hogy őszintén gondolták, amit írtak. Pontosabban: egy olyan gondolat jegyében hozták meg ítéletüket, ami négy évtizede axiómája volt a szovjet közéletnek, és azon belül is az irodalomnak. Iskolákban, egyetemeken ezt tanították: az orosz történelem minden korábbi eseménye, közvetlenül vagy közvetetten, a végső nagy forradalmat készítette elő; a forradalmat a nép egyöntetű lelkesedéssel támogatta; csak kétféleképp lehetett választani, aki tehát nem támogatta a forradalmat, vagy megcsömörlött és elfordult tőle, az óhatatlanul a történelem szemétdombjára került. Ez lett a sorsa Fagyeev *Tizenkilencen*-jében Mecsiknek, aki otthagyta a partizánokat (egyenest párhuzam Zsivago doktor tetteivel), Andrej Sztarcovnak, Fegyin *Városok és évek* című regénye hősné, aki liberális-humánus, individualista értelmiségiként (a párhuzam megint szembeszökő!) kerül szembe a forradalom vastörvényeivel, míg nem legjobb barátja kivégzi; és végül a legismertebb „ingadozó” hősné, a daliás, rokonszenves Grigorijnak a *Csendes Donban*. A regény ledorongolói kényelmesen illeszthették Zsivago doktort a „renegátok” sorába, és vádolhatták Paszternakot a régi, eldöntött vita kései újrakezdésével. Ami a disputa több évtizedes távlatát illeti, abban igazuk volt, ami a végleges eldöntésére vonatkozik, abban nem.

Zsivago doktor – függetlenül attól, hogy édesapja „csak” tönkrement milliomos, vállalkozó – valóban a régi értelmiség képviselőjeként lép fel a regényben. Ám amikor az orosz entellektüelről beszélünk, figyelembe kell vennünk Bergyajev meghatározását: „Az orosz értelmiség sajátos erkölcsi felfogása, rendkívül intoleráns, kötelező érvényűként deklarált világnézete, sajátos életrendje és szokásai, sőt sajátos, csak az értelmiségre jellemző, s a többi társadalmi csoporttól eltérő külső megjelenése révén inkább egy szerzetesrendre vagy egy vallási szektára emlékeztet. Az orosz értelmiség ideológiai képződmény, nem pedig szakmai és gazdasági csoportosulás.” Ebben az értelemben olyanok is részét alkotják, akik nem végeznek szellemi tevékenységet, másrészt ez utóbbi még nem teszi őket automatikusan ennek a furcsa konglomerátumnak részévé. Fontosabb jellemzője az ilyen értelemben vett „értelmiségnek”, hogy erőteljes társadalmi gazdasági

reformeszmeék bűvöletében él, egész habitusát meghatározza a változtatás vágya, legalább a nem-elfogadás, az álmodozás szintjén. Hihetetlenül fogékony a nyugati eszmékre, hipotézisekre, és általában nem éri be kevesebbrel, mint a világ megváltásával, amelynek okvetlenül Oroszországban kell elkezdődnie. Csodálatosan radikális, szélsőséges, önfeláldozó – életét áldozza vagy évtizedekig senyved börtönben, Szibériában – ugyanakkor alig van kapcsolata az egyszerűbb emberekkel, akiknek nevében szónokol, és olykor cselekszik is. A 19. században még sorra vesztí csatáit – a cári rend megingathatatlan látszik, elbuknak a dekabristák, petrasevisták, nihilisták, narodovolecek – Oroszország végeláthatatlan jégmezőnek tűnik, amelyen csak itt-ott és ideig-óráig lehet aprócska léket verni. Ugyanakkor magasra szárnyal az etikai-filozófiai töltésű szépirodalom (Gogol, Lev Tolsztoj, Dosztojevszkij, Csehov), amely az emberi élet alapkérdéseinek felvetésével, bár lassan örölve, de már a végső kibontakozást készíti elő, ha nem is azzal a napirenddel, ahogyan a vérontástól irtózó művészek képzelik.

A századfordulóra azonban a jégmező olvad, rianásnak indul – objektív kül- és belpolitikai tényezők, gazdasági szükségszerűségek, vesztett háborúk készítik elő a régi rend gyors összeomlását. Az orosz értelmiség akkori állapotát igen szemléltetően írja le Bergyajev: „A 19. és 20. század írói úgy érezték, szakadék fölött lebegnek, omladozik a társadalom, omladozik a civilizáció, amelyben élniük kellett. Így lett a legjelentősebb orosz művészek válságérzésének uralkodó jegye a katasztrofizmus (...) Oroszországban olyan eszkatologikus lelki alkat jön létre, amely a végpont felé fordul, nyitott a jövő felé, katasztrófát sejt, s különös misztikus érzékenységre tesz szert (...) A Nyugat hatása rendkívül paradox módon nyilvánult meg: normái egyáltalán nem fogantak meg az orosz lélekben. Épp ellenkezőleg: a Nyugat hatására előtört belőle a zaklatott, dinamikus dionüszoszi – már-már démonikus erő...”

„Árulónak”, „renegátnak” azt lehet nevezni, aki szívvel-lélekkel vállalt egy mozgalmat, pártot, majd szembefordult vele. Jura Zsivago ízig-vérig századfordulós, katasztrofista orosz értelmiségi – abban is, ahogyan hívja-várja az elképzelt, gyógyító forradalmat (hivatásához híven „nagyszabású műtétnek” nevezi, amely „fogja és mesterien egyszerre kimetszi a régi gennyes fekélyeket”), de abban is, hogy annak hétköznapijaitól megundorodik, intézkedéseit elutasítja, és velük szemben eredeti álmaihoz tér vissza. Van azonban egy adottsága, amely tovább árnyalja, bonyolítja sorsát: emellett még művész is, vérbeli költő.

Blok és a hóvihar

Paszternak 1948-ban egy levelében megírta, hogy hőse belőle magából, Blokból, Jeszenyinből és Majakovszkijból „áll majd össze”. Paszternak személyes tapasztalata a könyv minden sorában jelen van, a három nagy költő kortárs azonban nem egyformán szerepel. Majakovszkij, illetve Jeszenyin tragédiája áttételesebben került be a könyvbe, Blok nevét viszont Zsivago sűrűn emlegeti.

Röviden emlékeztetnünk kell a Paszternaknál tíz évvel idősebb Alekszandr Blok pályafutására: az „ifjabb szimbolista nemzedék” vezéralakjaként, a Szépséges Hölgy énekeseként indult. A valóság képei azonban mindjobban beszűrődtek lírájába, egyre többet foglalkozott Oroszország elesettségével, gyengeségével, amelyet – hite szerint

– nagyszerű jövő követ majd. Az orosz értelmiség feladatát a megváltó, nagy pusztítás előkészítésében látta; ebben a tisztító tűzben elpusztul ugyan a régi világ, sok-sok értékével, sőt jellegzetes értelmiségi képviselőivel együtt –, de a helyébe összehasonlíthatatlanul szebb, megértőbb testvériség lép. Ezt a látomást, amelyben ott munkáltak Vlagyimir Szolovjov, Dosztojevszkij vagy Wagner aranykorálmai, Blok saját magára is érvényesítette, amikor zokszó nélkül vette tudomásul sahmatovói birtokának, benne könyvtárának felégetését, majd részt vállalt a kultúra újjáépítésében. Gondolatai 1918 januárjában kulmináltak, ekkor néhány nap alatt megírta a *Tizenketten*, amelyben a menetelő vöröskatonák élére Jézus Krisztust állította, nagyszabású történelemfilozófiai programversét, a *Szkitákat*, és nem utolsósorban *Értelmiség és Forradalom* című esszé-manifesztumát, amelyben a többi között ezeket a sorokat olvashatjuk:

„Oroszország sorsa: kín, megaláztatás, ismételt földarabolás: ám ő megújhódva kerül ki ezekből a megalázásokból. Megújhódva és hatalmasan.”

„A művész dolga, a művész kötelessége látni, mi a cél, hallgatni azt a zenét, amely »a darabokra hasított levegő«-ben zeng.

Mi hát a cél?

Mindent átalakítani. Úgy rendezni a dolgokat, hogy minden újjászülessen; hogy hazug, szennyes, tespedt, csúnya életünket igazságos, tiszta, vidám és gyönyörű élet váltsa föl.”

„Mit gondoltak önök? A forradalom idill? Az alkotás nem zúz szét útjában semmit? A nép illedelmes gyerek? (...) Azt hitték önök, hogy vértelenül, simán oldódik meg az évszázados viszály az alacsony és előkelő származás, a műveltek és műveletlenek, az értelmiség és a nép között?”

Blok hiszi-vallja: bármennyi hordalékot, szennyet hordoz is a forradalom, végső soron szükséges és igazságos, és az absztrakt népimádóknak, a nép sorsán kényelmes otthonaikban kesergőknek csatlakozniuk kell hozzá.

Blok érett műveiben állandóan jelen van az iszonyatos, fenyegető, mindent elsöprő, de meg is tisztító hóvihar, ez „acsarog-kavarog” abban a szélben is, amely a *Tizenketten* vöröskatonáit kíséri. A költő mindvégig vállalja is, amit kimondott, sohasem fordul szembe újdonsült társaival – de elfárad. A nagy alkotói fellobbanást természetlenség követi, a remélt új világ sehogy sem akar megszületni, helyette ott vannak a kifosztott, éhező Pétervár hétköznapijai. Blok 1921-ben, 41 éves korában skorbutos szívbajban halt meg, de aligha tévedünk, ha kimondjuk: a csalódás, élni-nemakarás gyorsította fel halálát. Egyik utolsó levelében ezt írta: „Oroszország, pogány, dűnnyögő édesanyám mégiscsak felfalt engem, mint a koca a malacát.”

Blokról szóltunk, de Zsivago doktorra gondoltunk. A „bloki motívumok” szinte az első oldaltól kezdve jelen vannak a regényben, olykor kimondatlanul, de gyakran a nagy előd nevének említésével. Már a második lapon ezt olvassuk: „Az udvaron szélvész tombolt, füstölt a hó. Mintha meglátta volna Jurát a fürgeteg, s tudatára ébredve a maga félelmességének, élvezné a hatását. Fűtyült és süvített, és minden módon igyekezett magára vonni a Jura figyelmét. Az égből végtelen végekben pergett-görgött a fehér kelme a földre, és beborította a szemfedővel. Egyedül volt a világon a hóvihar, vetélytárs nélkül.” Ez a részlet az egész könyv alaphangját meghatározza, a „vetélytárs nélküli” vihar egyre félelmetesebbé, uralkodóvá válik. A könyv végén pedig a nyári fullasztó

zápor első cseppjei hullanak, miközben a doktor összeesik és „nem áll fel többé”. Az ember és a rátámadó, közömbös elem küzdelmében talán *A szél* című vers utolsó sora hozza el a feloldozást:

Jajongva ront a szél a házra,
az erdőre, zokogva rázza.
(...)
Nem azért, mert olyan vitéz,
nem is csak céltalan dühöngve,
hanem hogy vigaszul nehéz
szavait bölcsődalba öntse.

Jura Zsivago Blokon gondolkodik, mielőtt élete jelképét, a magányos, égő gyertyaszálat megpillantaná. . . Zokszó nélkül fogadja el kiköltözésük-menekülésük pillanatában a „jogos bosszú” bloki érzését, amely a „túltságok” miatt éri a magafajtáját: „A jó módúak életében csakugyan volt valami egészségtelen. A feneketlen túltság. A túl sok bútor és túl sok szoba a házban, a túl sok árnyalat az érzelmekben, a túl sok szó. Nagyon jól tették, hogy összebb szorultatok. De nem eléggé. Még jobban kéne.”

A rózsaszín álmokat, önfeláldozásokat rideg valóságképek váltják fel, egyelőre még mindig a megérdemelt bűnhődés érzésével: „Körös-körül mindenki áltatta magát, hangzatos szavakat mondott. A hétköznapiak meg vánszorogtak, vergődtek, béna lábbal bicegtek valahová a régi szokások nyomdokain. De az orvos kendőzetlenül látta az életet. Őelőle nem titkolhatta el, hogy ki van rá mondva az ítélet. Ő magát és környezetét is elítéltnek tekintette.” S egyre nyugtalanítóbbul ismeri fel, hogy sehova sem tartozik, két fanatikus tábor közé került: „A mérsékelteknek, akiknek a korlátoltsága felháborította az orvost, ő veszedelmes volt, az előrefutóknak meg nem elég vörös. Úgyhogy mire észrevette magát, se itt, se ott nem volt, az egyiktől elszakadt, a másikhoz nem szegődött hozzá.” S ha már a könyv legelején ott találtuk a Blok-hangulatot, vele is zárul a könyv prózai része, immár megnevezve, sőt idézve is Blokot: Gordon mondja Dudorovnak: „Gondolj Blok »Mi, gyermekei Oroszország Borzalmas esztendeinek«-jére, és megérted, mi a különbség. Mikor Blok ezt mondta, átvitt értelemben kellett érteni, képletesen. A gyermekek sem gyermekek voltak, hanem az értelmiség fiai, sarjai, és a borzalmak nem borzalmasak voltak, hanem végzetszerűek, apokaliptikusak, és az más. Most pedig mindent szó szerint kell érteni, ami átvitt értelemben volt, a gyermekek gyermekek és a borzalmak borzalmasak, ez a különbség.”³

Ez az a pont, ahol tovább szomorodik-keseredik a kép. Zsivago doktor nyolc évvel túlélte Blokot, tehát még inkább felismerte, saját sorsán tapasztalta, hogy a forradalom „grimaszai”, „túlkapásai” törvényszerűek.

³ Gordon-Paszternak Blok *Sivár zsibbadság sok-sok éve* című verséből idéz. Ideiktatjuk az egész versszakot, kiemelve a vonatkozó sort: „Sivár zsibbadtság sok-sok éve, / fiad emléked sem leli. / Véres, vad évek nemzedéke – / mi nem tudunk felejteni.” (Lator László fordítása.) Ugyanennek a versnek az utolsó versszaka: „Károgjon holló, vészkiáltó / a halálos ágyunk felett – / én Istenem, ki arra méltó, / országodat hadd lássa meg

Zsivago és Paszternak

„Zsivago nem főhőse, hanem *egyetlen* hőse Paszternaknak” – írja P. Gorelov. Igazat kell adnunk neki: valóban minden Zsivagóval, körülötte, érte, ellene vagy vele történik; még Lara „Zsivagón kívüli” életéről is csupán szakadozott, ha nem torzított beszámolót kapunk. Úgy tetszik, még a háború is csak annyiban érdekes, amennyiben – eléggé erőltetetten – módot ad a doktorra való emlékezésre. Ebből a szempontból jellegzetes, amit Zsivago még legjobb barátainak is mondana, ha nem akarná őket elszomorítani: „Az az egy fontos és nagyszerű bennetek, hogy velem egy időben éltetek és ismertetek engem.” Világmegvető szolipszizmus vagy egy valóban kivételes ember jogos öntudata?

Már a hős neve is szokatlanul hangzik. Magyarozatát megeljük a könyv első mondataiban, amelyek Jura anyjának temetését írják le. Elhangzik a kérdés: „– Kit temetnek?”, és a válasz „– Zsivagót.” A zsivago szó a „zsivoj” – élő, eleven – accusatívusa, illetve genitívusa, mégpedig régies írásmóddal (ma így írnánk és ejtenénk: zshivovo). Ebben az értelemben a „Nyugodjék békében” gyászdal az egész elmúlt világot búcsúztatja, vagyis azt, ami abban élő, eleven volt. Nem tagadható, hogy a regény végül is erről szól: a hőssel sok érték száll jóvátehetetlenül a sírba. . . Natalja Ivanova még keményebben fogalmaz: „Az *élőnek* (a természetnek, történelemnek, Oroszországnak, a szerelemnek, Larának, a költészetnek, magának Zsivagónak) a szembeállítás azzal, ami halott (betűkkel, parancsokkal, halált hozó erőszakkal, testvérgyilkos háborúval, az új kispolgárság lélekölő szellemével, a halott, közömbösen gyilkoló vasúttal) – ez alkotja a regény legfőbb gerincét.”

Meg kell említenünk, hogy a könyv egyébként is tele van furcsa nevekkal, amelyeknek már a hangzása is hangulatot keltő, néha pedig „beszélő”. Mintha csak a szerző Dosztojevszkij nyomdokait követné, aki szintén szívesen adott szokatlan, baljós csengésű neveket hőseinek (Szvidrigajlov, Marmeladov, Sztavrogin, Verhovenszkij stb.). Ugyanilyen furcsa Paszternaknál is Vegyenyapin, Kologrivov, Gromeko, Vojt-Vojtkovszkaja, Galiullin, Szamogyevjatov. Másrészt Komarovszkij nevében ott van a komar = szűnyog, Sztrelnyikovében a sztreljaty = löni, Pogorevsihben a pogorety = leégni. A könyv végén pedig feltűnik Zsivago és Lara lánya, akinek neve, Bezocseredova (bez = nélkül, ocseregy = sor) egyszerre utal „soron kívüliségére” és „létszámfelettségére”; megint csak allúziót sugallva.

Mennyire azonos Zsivago doktor Paszternakkal? Ez a kérdés nemcsak azoknak volt fontos, akik – mint láttuk – az író és hőse teljes összemosásával Paszternak feljelentését készítették elő, a szerzőt vonva felelősségre hőse cselekedeteiért, hanem azoknak is, akiknek ilyesmi eszük ágában sem volt, viszont szerették volna megfejtetni a könyv születésének, a személyes tapasztalat művészi átörökítésének titkát. Nos, a hasonlóságok Zsivago doktor és Paszternak között éppolyan szembeötlőek, mint a különbségek; csak hogy amíg a hasonlóság szerves, belülről jövő, és lehetővé teszi, hogy Paszternak legfőltettebb, legnehezebben kiérlelt gondolataival is megajándékozza hősét, az eltérések inkább külsőségekben nyilvánulnak meg. Paszternak ugyan sokat próbált ifjúkorában, de orvos sohasem volt, és nem is akart lenni; édesapja, édesanyja, családi környezete egészen másmilyen volt; természetesen sohasem szolgált partizánoknál, nem töltött éveket az Urálban, csak idősebb korában találkozott „Larával” stb. Abban azonban nem kételkedhetünk, hogy a könyv legfontosabb mondanivalóiban, tehát magának a háború-

nak, forradalomnak, polgárháborúnak a befogadásában és értékelésében, a szerelemről, Jézusról, Oroszország sorsáról szólva a legféltettebb gondolatait is átadta Zsivagónak.

Dmitrij Lihacsov elgondolkodott ezen a problémán, és erre a következtetésre jutott: „Sajátos önéletrajzzal van dolgunk, olyan önéletrajzzal, amelyből csodálatosképpen hiányoznak a szerző valóságos életével megegyező tények. . . A szerző önmagáról ír, de mint külső szemlélő, s olyan sorsot talál ki magának, amelynél nyíltabban is feltárhatta volna belső életét az olvasónak (. . .) De miért volt szüksége Paszternaknak egy »másik« emberre, hogy kifejezze önmagát, hogy leírjon kitalált körülményeket, amelyeket ő nem élt meg? Ha önmagáról írt volna, a maga nevében, nem lett volna akkor is »más«?”

Lihacsov az adott regény kereteit túllépő elméleti tézissel válaszol saját kérdésére: „Hiábavaló lenne azt gondolni, hogy amikor a költő első személyben ír, mindig csak önmagára gondol. Igen, a költő magáról is ír, ám szellemi, költői énjét nem feltétlenül azoknak a valóságos eseményeknek és körülményeknek a révén tárja föl, amelyek között ő maga él. S megtörténhet, hogy a költő harmadik személyben él, de mégis önmagáról szól. (. . .) Jurij Andrejevics Zsivago is lírai hős: a prózában is lírikusnak megmaradó Paszternak lírai hőse.” Kettejük azonosságának csúcspontja, megrendítő dokumentuma: maguk a versek.

A szembeötlő külső eltéréseken túl van egy nagyon fontos szemléleti eltérés is. Zsivago doktor története 1929 augusztusában véget ér – ám sorsáról olyasvalaki ír, aki végigélte a néppusztító kollektivizálást, Kirov meggyilkolását, a koncepciós pereket, legjobb társai, barátai megsemmisítését, a háborús pusztításokat, és az újabb remények elhervadását; olyasvalaki, aki már tud a zsdanovi határozatokról és az újabb boszorkányüldözésekről is.

Az anakronisztikusnak tűnő botlások könnyen kihámozhatók a könyvből. Zsivago és Lara már 1921-ben várja az elkerülhetetlen letartóztatást; a doktort olyan bűnökkel vádolják (idealizmus, miszticizmus), amelyek igazából a „kozmodopolitizmus” elleni harcban váltak félelmetessé, stb. stb. Hol a szerző, hol hőse „sejt meg”, mond el olyan fontos összegezéseket, amelyekhez nem lehetett eljutni három-négy forradalmi évben, legfeljebb három-négy évtized alatt.

Ezenkívül, úgy tűnik, Paszternak igen komolyan vette saját „orvos-énjét”. A fizikai világhoz, testiséghez sokkal közelebb álló, az élet körforgásait, születést, szenvedést, betegséget, halált természetesebben fogadó doktornak a szájába jól illenek a regényben bőséggel szereplő naturfilozófiai gondolatok, amelyek végső soron a káosz és a végtelen titkát kutatják; a korántsem „fehérkező”, az állatokhoz és gazdálkodáshoz is értő, magát nehéz helyzetekben feltaláló orvos inkább válhat népe sorsának jelképévé, mint a világtól elhúzódozó poéta.

Zsivago tehát – bár minden ízében Paszternakból vétetett – több is nála, kevesebb is; s ha szerző és hőse között kisebb is a távolság, mint a világirodalom más nagy alkotásaiban, azért megvan, és nem mellőzhető sem pozitív, sem negatív értelemben.

Zsivago a forradalomban

Jura Zsivago forradalom-érzékelésében – a finom átmeneteket nem számítva – ugyanaz a három alap-periódus különböztethető meg, mint az orosz értelmiség sok más

képviselőjénél.

Mámoros befogadással, lelkes vállalással kezdődik. Igaz, a változás, amelyet egy évszázada vártak-jövendöltek, váratlanul, szabálytalanul, csaknem véletlenül érkezett: „Hiszen egy örökkévalóságban egyszer történik ilyen képtelenség. Gondolja el: egész Oroszországnak beszakadt a teteje, és mi az egész néppel ott állunk a szabad ég alatt. És nincs, aki felvigyázzon ránk. Szabadság! Nem a szavakban és az óhajokban, hanem igazi, égből pottyant, várakozásunkon felüli szabadság! Váratlan, félreértésből való szabadság!”

A megújító gondolat jegyében összetalálkozik az élet nagy forradalma és az egyén kis forradalma – hirdeti Zsivago. Az új világban szárba szökken, akadálytalanul kibontakozik önmagáért és a közösségért – az alkotó tehetség. Megvalósul a nagy orosz álom, Gogol és Vlagyimir Szolovjov, Tolsztoj és Dosztojevszkij álma: az elmaradott, elesett Oroszországnak az jut osztályrészül, hogy „a szocializmus első birodalma legyen a világ kezdete óta”, értve ezen a szocializmuson a testvériséget, önfeláldozást, az emberi lélekre és sorsra vastagon rárakódott, sokszor önként vállalt béklyók lepattanását. A forradalom – rajong a doktor – „a mennyből a földre szállt Isten”.

Az álmokon azonban igen hamar átüt a vaskos valóság. Az aranykor nem köszönt be, az emberek jöttányit sem változnak, viszont a pusztulás, a régi értékek (szó szerinti) elhamvadása, az általános eldurvulás egyre szembetűnőbb. Felrobbantott hidak, leégett könyvtárak, marhavagonokban zsúfolódó emberek, fosztogatók, rablás, ivászat kíséri Zsivagót. A vörösök és fehérek „vetekednek egymással a fanatikus kegyetlenkedésben, mindig nagyobbbal válaszolva a másikéra, mintegy összeszorozva a kettőt”.

Az új vezetők, bőrkabátosok, bolsevikok, cseppet sem a nagy eszmék hordozóiként, sokkal inkább a tényekhez ragadó, erőszakosságban az egykori parancsolókat is felülmúló hatalmasságokként mutatkoznak be. („A forradalmakat hatékony, egyoldalú fanatikusok csinálják, az önkorlátozás zsenije.”) Az egyedi sorsot semmibe veszik, érdekeiknek megfelelően letapossák az embereket. A legdrágább kincs, az emberélet igencsak olcsó lett; magasabb rendű törvényszerűségek helyett véletlenek szabják meg, ki pusztul el, ki marad meg. A doktor lépésről lépésre veszti el házát, feleségét, gyermekeit, szerelmesét, és hiába próbálja magát a „jogos bosszú”, „így kell lennie”, „csupán véletlen balszerencse” motívumaival vigasztalni, észre kell vennie, hogy abban, ami vele történik, semmi logika sincs, csupán nyers erőszak. „A gondolatok mögött csak a látszatuk van, üres fecsegésköret a forradalom és a hatalmon lévők dicsőítéséhez (...) Túlsúlyba jutnak a »törleszkedők«, az egyetértést színlelők sötét erői. Burjánzik a gyanakvás, feljelentés, intrika, gyűlölködés.”

A történetek mindennemű „megideologizálása”, a véletlenszerű következmények utólagos „rendbetétele” – sok ilyen akad a könyvben, a doktor is hajlamos rá – csupán a megzavarodott entellektüelek önáltatása. Amikor a doktort erőszakkal besorozó Liverij jelszavakkal, nagy eszmékkal térítené Zsivagót a „helyes útra”, keserű választ kap, olyat, amit akkoriban százezrek mondhattak volna el: „Bizonyára még áldanom is kell magát, meg is kell köszönnöm, hogy foglyul ejtett, hogy megszabadított a családomtól, a fiamtól, az otthonomtól, a munkámtól, mindattól, ami kedves nekem, ami az életem.”

Jura Zsivago az iszonyatos csalódástól végül visszamenekül az álmaiba. Nem tagadja meg a forradalmat, amelyben továbbra is a világ mozgatórugóját látja, de most már hozzászól: csak az olyan forradalom érheti el célját, amely szeretettel, jóssággal párosul. (Itt

emlékeznünk kell Iszaak Babel Gedálijára, aki szintén „a jó emberek Internacionáléját” akarná.) „Jósággal kell vonzóvá tenni a jót” – hirdeti a doktor. Elutasítja a vértengert, „a cél szentesíti az eszközt” (a hatalmasoknak mindig igen kényelmes) elméletét, gondolatban visszatér az összemberi alapokhoz, amelyek továbbra is érvényesek: a krisztusi szeretethez, megértéshez, illetve az emberhez többnyire jó indulatú örök természethez. És persze magához Oroszországhoz, aki-ami, akárhányszor erőszakolják is meg, örökké fiatal lány, „Lara” marad. . .

1943-ban Paszternak cikket írt *Utazás a hadseregbe* címmel, amelynek honvédő, győzelemre buzdító soraiba mégis beiktatta ezt a mondatot: „Nem lehetünk másokhoz gonoszak anélkül, hogy mi magunk gazemberré ne válnánk. Aki megsérti a felebarátja iránti szeretetet, mindenekelőtt önmagát árulja el.” Ez bizony Zsivago-gondolat, amelyet rajongó belső monológok erősítenek meg a regényben a szenvedő és feltámadt Krisztusról, az elesett, de megtisztult Mária Magdolnáról. . . Az újabb Poncius Pilátusok és Kajafások méricskélő elméletei megbuknak azon, hogy „maga az élet a magát örökké megújító, örökké átalakító princípium, az élet maga formálja és változtatja át magát örökké, és mérhetetlenül magasabb rendű a mi együgyű elméleteinknél”.

A szeretet, valamint az örök természeti törvény mellett pedig ott van harmadik, nem kevésbé megingathatatlan alapkőként maga a feltámadó Oroszország, „a vértanú, az önfejtő, szertelen, imádott örült, az örökös fenséges és végzetes csínyjeivel. . .” Ezen a végső ponton – mondanunk sem kell – megint találkozunk Blok és Paszternak, illetve az őket követő gondolkodók és poéták legjáva.

Jelképes értékű Zsivago doktor halála is, amely a „fordulat évében”, 1929 füledt nyarán következik be – ebben az évben ünneplik óriási csinnadrattával Sztálin 50. születésnapját, végképp felszámolják az „új gazdasági politika” utolsó maradványait is, és rövidesen belefognak a kollektivizálásba, kuláktalanításba, feszített iparosításba; már épülnek a légerek, hogy be tudják fogadni a harmincas évek sokmillió ember-tömegét. A doktor utolsó utazásának leírása azért olyan döbbenetes, mert egyszerre szimbolikus és valóságos. Az állandóan elakadó villamos kinyithatatlan ablakával óhatatlanul a tántorogva épülő szocializmusra utal; a vészjósló felhők és az enyhülést nem hozó esőcseppek, a villamos mögött hol elmaradó, hol azt megelőző, anakronisztikus lilaruhás hölgy, mindez csak azért van, hogy balsejtelmeink erősödjének, gombócot érezzünk torkunkban, akárcsak Zsivago, aki végül is azért hal meg, mert „nem jut levegőhöz”, a szó valóságos, és még inkább képletes értelmében.⁴ Az ő halálával – sugallja Paszternak – tulajdonképpen véget is ér a klasszikus orosz értelmiség nagy korszaka, akik utána jönnek, a Gordonok és Dudorovok, vagy még inkább a Jevszejek és Markelok, merőben másvalakik, akiknek éppúgy semmi közük a hagyományos értékekhez, mint ahogy Zsivago és Lara „létszámfeletti” lánya is kizuhant a családi és lelki folyamatosságból. Élni persze tovább is lehet, és kell is, de ennek az életnek a minősége leromlik. Ebben az értelemben Zsivago doktor minden további említése a könyvben már csak nosztalgia, vágyódás egy valaha volt, többé el nem érhető eszmény után.

⁴ Részlet Blok utolsó beszédéből, amelyet Puskinről mondott 1921-ben: „egyáltalán nem d’Anthès golyója ölte meg. Az ölte meg, hogy *nem volt levegője*.” (Kiemelés tőlem – B. Gy.)

Költő születik

Paszternak, aki az olvasót bosszantva, már-már „bűnös nemtörődömséggel” hanyagol el kulcsfontosságú eseményeket, hagy ki nagyjeleneteket (hogyan itt csak egyet említsünk, például Zsivago és Lara szerelmének beteljesülését), aki képes Marina Scsapova és Zsivago egymásra találását ilyen hányaveti szavakkal leírni: „A lány gyakran bejárt hozzá segíteni a házi munkában. Egyszer ott maradt nála, nem ment vissza többet a házmesterlakásba. Így lett Jurij Andrejevics (...) harmadik felesége. Gyermekük született.” – nos, ugyanez a Paszternak féltő gonddal kíséri végig a tízéves Jura, majd a kamaszodó, emberesedő Jurij Zsivago lelkének rezdüléseit, a világra való rácsodálkozását. Magyarázhatjuk ezt egyszerűen azzal, hogy a szerző és hőse is lírikus, akinek számára sokkal fontosabb lehet a természet egy aprócska jelensége, egy érzés alig nyomon követhető módosulása, az emberi kapcsolatok valamely új titkának megfejtése, mint a kérdőív-adatok. Bizonyára így van, de az sem kétséges, hogy éppen ezen a ponton válik le Paszternak a hagyományos orosz valóságábrázolásról, már nem csak Tolsztojról, hanem Dosztojevszkijről is, lényegül át Proust vagy Kafka kortársává, egy más közegben ismerve fel – azt hisszük, inkább ösztönösen, semmint tudatosan –, hogy az emberi emlékezést, magatartást jobban befolyásolhatják mások számára fel sem ismerhető, olykor egészen apró mozzanatok, mint akár egy világégés. Vannak jelek, szimbólumok, amelyek – nem túl gyakran! – mégis közel visznek bennünket a hétköznapiak messze felülemelkedő örök törvényekhez. Ilyen a *Zsivago doktorban* az a gyertya is a Kamergerszkij utcában... Ha végigfutunk emlékeinken – persze, ha belső világunkat még nem állítottuk át a kérdőívek pontjai szerint –, megtalálhatjuk bennük saját „gyertyáinkat” is...

Jura édesanyja halála után éli át első nagy extázisát, amikor a szakadékba bocsátkozva térdre hull Isten és a természet előtt, sírva fakad, anyjáért imádkozik. (Itt lehetetlen nem gondolnunk az orosz irodalom egy másik, hasonló nagyjelenetére, Aljosa leborulására a csillagok előtt *A Karamazov testvérekben*: ő érett férfiként emelkedik fel a földről.) Sokatmondó az is, amit Juráról megtudunk: „olyan jól érezte magát az ájulás után” – vagyis először érezte meg az elragadtatás csodálatos, feloldó erejét.

Megrendítő élménye saját különösségének felismerése: „Ez a kisfiú keserves és súlyos kivétel volt a szabály alól. Az ő végső mozgatórugója a szorongás volt, a gondterheltség – őt nem enyhítette, nem nemesítette a gondtalanság érzése. Tudott erről az örökletes tulajdonságáról, és aggályos gyanakvással figyelte magában a jeleit. Elkeserítette. Megalázta. Mióta az eszébe tudta, egyre csodálkozott, miképp lehetséges, hogy valakinek ugyanolyan a keze-lába, az anyanyelve, minden szokása, mint a többinek, és mégse olyan, hanem valami olyasmi, ami keveseknek tetszik, és általában nem szeretik.” Itt nem csak arról a gyermek- és ifjúkori kiközösítésről van szó, amely az átlagból valamiképp „kilógóra” elkerülhetetlenül lesújt (és a gyerekek ezt különösen könnyörtelenül tudják a „más milyennel” megtenni), hanem már arról az édes, az örökös sebfeltépést követő érzésről is, hogy egykor az övé lesz a diadal, mostani gúnyolói-üldözői ámulva csodálják majd. És Jura Zsivago ezen a ponton, empirikusan jut el az istenhithez, amelynek Krisztusában félve, mégis büszkén ismeri fel önmagát. Innen már csak egy lépés kell a saját világlátáshoz, ami az igazi művészet alapfeltétele.

Húszéves, amikor megtudjuk róla: „a lelkében minden fel volt forgatva és össze volt gabalyítva, és mind igen eredeti módon: a nézetek, a készségek, a hajlamok. Példátlanul

érzékeny volt, fogékonyságának frissessége leírhatatlan.” Pályaválasztását végül az szabja meg, hogy a művészetet állapotnak tekinti, nem pedig hivatásnak; és úgy érzi, orvosként közelebb kerülhet „a titokhoz, kezdve a kiterített testek ismeretlen sorsától egészen az élet titkáig, sőt a haláléig”. Vagyis magához a szerzőhöz, Paszternakhoz képest Zsivago doktor még gazdagabb, az élet még nagyobb darabkáját szerzi meg, mielőtt verseit leírná.

Az írásvágy kamaszkora óta kíséri: „Jura igen jól tudott gondolkodni, és igen jól írt.” Ám amit papírra vetne, az megint csak nem valami történelmi etűd, befejezett világkép, de nem is kitalált história – az élet egy-egy megélt darabkáját írná meg, ám mégis úgy, hogy minden, a történelem, a filozófia, saját és másoknak sorsa tükröződjön abban az üvegcserépben: „Jura mohó vággyal ízlelgette, hogy . . . az Anna Ivanovná gyászoló soraiba beleír mindent, ami abban a pillanatban felkínálkozik neki: minden véletlent, amit ad az élet, a megboldogult néhány jellemző tulajdonságát, Tonya gyászruhás alakját, a temetőből visszatérőben szemébe szökő dolgokat, a mosott ruhát azon a helyen, ahol valamikor egy éjszaka sikoltózott a fürgeteg, és ő, mint gyerek, zokogott.” Akkor lesz majd belőle költő, ha az életnek azt a néhány tényét is elhagyva, amelyek gondolatait elindították (a megboldogult tulajdonságai, Tonya gyászruhája, a temető konkrét valósága), már csak az marad meg, amit a látomásai meg- és újjáteremtettek, ha az emlékek és a rejtettebb, de mélyebb igazság összetalálkoznak.

Még hisz a forradalomban, még csak félreértésnek tartja a mázsás valóságot, de igazi megnyugvást már a természetben lelne: „Ó, hogy elkívánczik olykor az ember a tehetségtelen-dagályos, tisztátalan-homályos emberi szócséplésből a természet látszólagos hallgatagságába, az állhatatos, kitartó, rabszolgafegyelmű munka némaságába, a mély álm, az igazi zene, a csöndes szívbeli érintkezéstől túlcsonduló és elnémuló lélek szótlanságába!” És nem kell hozzá sok idő, hogy az ösztönös elvágódástól eljusson a természet és az emberi történelem közös törvényeinek felismeréséhez: „Megint azt gondolta, hogy a történelmet, azt, amit a történelem folyásának neveznek, ő egyáltalán nem úgy képzei el, mint általában szokás, őelőtte a növényvilág életéhez hasonlóan rajzolódik ki. (. . .) Az erdő nem mozdul el, nem leshetjük ki, amint éppen változtatná a helyét. Mindig mozdulatlanak látjuk. És éppilyen mozdulatlanak látjuk a társadalom örökké fejlődő, örökké változó, változásaiban tettenérhetetlen életét, a történelmet.”

Ebből viszont logikusan következik, hogy mindazok, akik háborúkat, forradalmakat csinálnak, felforgatják a régi rendet, csupán ideig-óráig erőszakolhatják meg a „láthatatlan történelmet”. Zsivago–Paszternak keserves végkövetkeztetése alighanem egyike lehetett azoknak a mondatoknak, amelyeket gondosan preparálva Hruscsovnak átadtak, hogy dühét felkeltsék: „A forradalmi átalakulás hetekig, sokat mondok, évekig tart, azután évtizedekig és évszázadokig úgy tisztelik a korlátoltság szellemét, amely a fordulathoz vezetett, mint az oltáriszentséget.” (Hruscsov ezt nagyjából az októberi forradalom 40. évfordulóján olvashatta.) Az idézett részben Paszternak Napóleonokról, Robespierre-ekről írt, de hogy nem csak rájuk gondolt, mutatja önéletrajzi írásának, az *Emberék és helyzetek*nek az a mondata, amit sokáig nem is publikáltak: „Lenin kivételesen emlékezetes lélek és lelkiismeret volt, az egyedi és váratlan nagy orosz vihar arca és hangja. A lángész forrófejűségével, egy pillanatig sem kételkedve vállalta a felelősséget a vérért, a rombolásért, olyan mennyiségben, amelyet addig a világ nem látott” . . .

Paszternak itt egészen közel kerül ahhoz a Lev Tolsztojhoz, aki a *Háború és békében* kinevette a fiók-Napóleont, de magát Napóleont is, ahogyan az austerlitz-i csatatéren testi valóságában megjelent. Hősét, sok tekintetben alteregóját, Andrej Bolkonszkijt a nyugodtan vonuló felhők láttán eljuttatta a magasabb igazságok felismeréséhez, az emberi hiábavalóságok elvetéséhez. Mintha csak őt folytatná Zsivago doktor, amikor a típusigazságokat hajtogató, őt „megagitálni” kívánó Liverij szemébe mondja: „ha az élet átalakításáról hallok, nem tudok uralkodni magamon, kétségbeesem. Átalakítani az életet! Csak az beszélhet így, aki lehet ugyan, hogy sokat tapasztalt, de nem ismerte meg igazán az életet, sohasem érzett rá az ízére, a lelkére. . . Pedig az élet nem dologi, nem anyagi. Ha tudni akarja, maga az élet a magát örökké megújító, örökké átalakító princípium, az élet maga formálja át magát örökké, és mérhetetlenül magasabb rendű a mi együgyű elméleteinknél.”

Vegyenypin és a filozófia

Abban, hogy Zsivago doktor ennyire kiérlelt gondolatokhoz eljut, az emberi történelmet meghatározó következtetésekig emelkedik, óriási szerepet játszik nagybátyja, Nyikolaj Vegyenypin. Főként a könyv elején bukkan fel, elejtett gondolatai felszabadítják Jurát, míg másokban heves ellenzést váltanak ki, Gordont meg „egyenesen megbéklyózzák”. Vegyenypin nem kíván tanítani, prédikálni, csupán gondolkodásra kényszerít; ebbe a sablonosabb elmék belerokkannak, az alkotó szellem azonban szárnyra kap tőle.

Kicsoda is ez a Vegyenypin? Személyes sorsa érdektelen, és „dolga végeztével” ugyanúgy eltűnik a könyvből, akár más szereplők, akik szintén csak addig léteznek, amíg Zsivago sorsát befolyásolják. A kutatók-émlékezők a kiugrott papban Blokot, annak nagy hatású szimbolista kortársát, Andrej Belijt, illetve a Paszternak sorsát csaknem más irányba terelő nagy zeneszerzőt, Szkrjabint vélték felfedezni. Gondolatainak tüzetes elemzése során pedig olyan nagy századvégi-századeleji filozófusokkal rokonították Vegyenypint, mint a hírhedt híres *Vehi* (Mérőldkövek) körének tagjai (erről a fontos szellemi áramlatról negyven éven át csak a velük harcoló, őket apelláta nélkül elítélő Lenin művei kapcsán értesülhettünk). Felmerült még prototípusként Nyikolaj Bergyajev, aki egyes műveiben, de különösen *Az orosz kommunizmus értelme és eredete* című összefoglalásában hasonlóan beszél az orosz forradalomról, messianizmusról, az értelmiség megváltozott helyzetéről, mint maga Zsivago – de emlegetik Szergej Bulgakovot, Nyikolaj Losszkijt és a háborús évek rendkívül népszerű vallásfilozófusát, Pavel Florenszkijt is. Azt kell gondolnunk, hogy Vegyenypin olyan gyűjtő személyiség, akin keresztül ez a sokféle, sok hasonlóságot és eltérést mutató szellemi áramlat a fogékony Jurához eljut.

Zsivago éppen azt tanulja meg Vegyenypintől, amit Paszternak a nagy kortárs filozófusoktól: hogy sohasem szabad egy gondolatot, eszmét végleges formába önteni, csak a hangosan gondolkodás, a lehetséges megoldások, variánsok végigvizsgálása, de még inkább végigélése adhat megközelítő választ erre vagy arra a kérdésre. Paszternak jó barátaitól tudjuk, hogy a költő sohasem jelentett ki és nem is hirdetett meg semmit – ő csak gondolkodott. . .

Jurát is először az kapja meg nagybátyjában, hogy „első pillantásra megértett mindent,

és meg is tudta fogalmazni gondolatait abban az alakban, ahogy az első pillanatban eszébe jutottak, míg még elevenek voltak, és nem kopott meg az értelmük”. Láthatjuk, hogy itt nem annyira filozófiai, mint inkább művészi befogadásról van szó – a szavak értelmére a kisfiú csak később kezd figyelni. Persze, hogy megtetszik neki, amit Vegyenyapin Krisztus felszabadító szerepéről, önfeláldozásáról mond; az pedig, ahogyan a tehetség és környezete viszonyát meghatározza, választ ad napi gondjaira: „A nyájösztön a tehetségtelenség menedéke, mindegy, hogy kire esküszik, Szolovjovra vagy Kantra vagy Marxra. Az igazságot csak egymaga keresheti az ember, és csak úgy, ha szakít mindenkivel.” És egy életre megjegyzi – már tízéves korában – azt a bölcsességet, ami századunkban a megtiport művészek gondolati menedéke volt: „minden elnyomó tehetségtelen. . .”

Az embert évszázadokon át hol ilyen, hol olyan igazságok nevében próbálták „féken tartani”, mindig erőszakkal. Még Morus szépséges *Utópiájában* is hivatásos felügyelők, syphograntusok mondják ki az „ultima ratio”-t. Vegyenyapin nem száll szembe ezzel az okoskodással, egyszerűen átlépi azt: „Azt gondolom, hogy ha az emberben szunnyadó vadállatot áristommal vagy akár a síron túli számadás fenyegetésével lehetne féken tartani, akkor az emberiség jelképe a korbácsos cirkuszi idomár lenne, nem pedig az önfeláldozó prédikátor. De épp az az, hogy az embert évszázadokon át nem a pálca emelte az állat fölébe és ragadta a magasba, hanem a zene: a fegyvertelen igazság ellenállhatatlan ereje, példájának vonzása.” Maga a doktor magától értetődően vonja le a következtetéseket, egészen a voltaire-i „műveljük meg kertünket” szellemében: életének újabb extázisát éli át Varikinóban, amikor fúr-farag, ássa a földet, javítja a házat, gyönyörködve kétkezi munkájának eredményében.

Erőszakoskodók, közészerűek

Zsivago doktor természetesen nem szeretheti azokat, akik az általános erőszakot az ő személyes sorsában megtestesítik, és életét tönkreteszik. Ilyen mindjárt Komarovszkij, aki lezüllesztette, végső fokon megölte Zsivago apját, aki gyermeklánykorában megrontotta, félig-meddig megerőszakolta Larát, majd pedig a történet vége felé, mondvacsinált ürüggyel jóvátehetetlenül elszakítja őt a doktortól. Lara – már a doktor halála után – „idegen, hitvány alaknak” nevezi Komarovszkijt, és kimondja róla, hogy „a közészerűség szörnyetege”. Később tudjuk meg róla, hogy Zsivago és Lara gyermekét is ő üzte „örökös lelencbe”. Komarovszkij veszélyességét – Paszternak interpretációjában – csak fokozza, hogy szépen beszél, liberális szólamokon játszik, általában le tudja venni az embereket a lábáról.

Közepes Liverij is, aki „foglyul ejti”, partizánseregébe kényszeríti Zsivagót, és passzióból még meg is akarja győzni arról, hogy az így jó. Kiegyensúlyozatlanságát kokainszívásba fojtja. Aztán eltűnik a doktor életéből és magából a könyvből is.

Nagyon közepesek Zsivago „legjobb barátai”, Dudorov és Gordon. Voltaképpen tisztességesek, a kezükhöz nem tapad vér. Kettőjüket megtiporta az új rendszer, enyhén üldözte, majd behódoltatta őket. Ráadásul önmaguk előtt is igazolni próbálják azt, amit kényszerből cselekszenek, már-már szerelmessé válva saját rabságukba. Zsivago nem is kíméli Gordont és Dudorovot: „milyen gyorsan átvedlettek mind, milyen könnyű szívvel váltak meg az önálló gondolattól, amely, úgy látszik, egyiküknek se volt”. Másutt

arra figyel fel, hogy „a barátainak nem álltak rendelkezésükre a szükséges kifejezések. Nem volt tehetségük a beszédhez... nem tudnak folyamatosan gondolkodni...” Zsivago végítélete ezekről az emberekről, akik közös gyermekkoruk, hasonló neveltetésük, műveltségük révén talán mégiscsak közelebb álltak hozzá: „Ó, kedves barátaim, milyen reménytelenül közönségesek vagytok...”

És bizony róluk szól *A föld* című vers utolsó szakasza is:

A tavaszért most sok barát jár
énhozzám, eljönnek ide,
minden esténk búcsúzkodás már,
hagyatkozunk a vacsoránál,
gyötrelmünk titkos áramánál
melegszik a lét hidege.

Ami Gordonékkal történt, Zsivagóval is megeshetett volna, ha nem „különös”, ha nem igazi művész. Magában a történetben barátainak az a funkciójuk, hogy felfedezzenek néhány dolgot, ami a doktorral kapcsolatos, de amit csak közeli ismerős mondhat el – Gordon alhadnagy és Dudorov őrnagy számol be arról, ami Zsivago halála után történt, ők bukkannak rá a „fehéreneműs” Tányára stb. A könyv legvégére, ha Zsivago nem is, a könyv szerzője megbékél velük, nekik adja az utolsó jelenetet, kezükbe elhunyt barátjuk verseskötetét... S ha már ők is jószerével csak azért vannak, hogy tovább lökdössék, lezárják a tulajdonképpeni cselekményt, mit mondjunk a doktor féltestvéréről, Jevszejről, aki sorozatosan csak azért bukkan fel, hogy elintézzen, elrendezzen valamit. Az új kor hatalmasságai közé tartozik, az epilógusban tábornokként, Jura verseinek sajtó alá rendezőjeként búcsúzunk tőle – ennél többet viszont hiába kívánnánk megtudni róla. Mintha csak a költő Paszternak még egyszer fityiszt kívánna mutatni hagyományos könyveken nevelkedett, a szálak elvarrását követelő olvasójának...

Bár csak alig néhány oldalon szerepel, színes figurája a könyvnek Markel, az úrrá lett házmester (eszünkbe jut róla Huizinga mondása, ő a hitleri hatalomátvételt „a házmesterek forradalmának” nevezte...) Eleinte csupa alázat, nevetség, később olyan, mint Bulgakov életre kelt ebe a *Kutyaszívben*. Paszternak jól ismerhette ezt a típust, mert más epizódfiguráktól eltérően, találó mondatokkal kirajzolja. Mit meg nem ér például, hogy Markel „visszamenőleg” azzal vádolja jőtevőit, hogy „az eltelt években egyre a tudatlanság éjszakájában tartották őt, szándékosan titkolva előle, hogy a világ a majomtól származik”.

Sztrelnyikov

Az erőszakoskodó, sodródó, középszerű figurák között azonban mégis akad egy tragikus hős, aki néhány pillanatra magával Zsivagóval is felér, olyannyira, hogy kettejük második, és egyben utolsó találkozása a regény csúcspontjai közé tartozik. Nem is lehet más-képp, hiszen Antyipovot maga Lara is szerette, gyereket szült neki, tehát nem lehetett jelentéktelen.

Az októberi forradalom monolit voltáról terjesztett több évtizedes legenda sokáig meggátolta, hogy a történészek felfigyeljenek azokra a csoportokra, illetve magányos

személyiségekre, amelyek már a polgárháború idején csatlakoztak a kezdetben kis létszámú bolsevik párthoz, különféle elképzelésektől vezérelve. Szép számmal voltak köztük a cári hadsereg tisztjei, a múlt rendszer kiváltságosait gyűlölő, anarchista értelmiségiek, sokakat pedig a „kisebbik rossz” nemzeti érzése vitt a vöröskatonák soraiba, olykor az élükre is. A bolsevikok eleinte szívesen fogadták önkéntes, nagy tehetségű segítőtársaikat, de a végveszély elmúltával sokakkal közülük leszámoltak vélt vagy valóságos bűneikért. Már a *Zsivago doktor* után, de a szovjet irodalomban mégis elsőként Zaligin, illetve Trifonov feszegette ezt a szomorú fordulatot, amelyben joggal látták a későbbi koncepciók perек előzményét. Voltaképpen a *Csendes Don* Grigorij Melehovját is itt kell említenünk, akinek, mint ma már tudjuk, valóságos előképe volt egy vitéz kozákkapitány személyében. Ám csak nemrég tért vissza a történelembe Mironovnak, a 2. lovashadsereg parancsnokának, illetve Dumenko hadtestparancsnoknak a neve, akiket Trockij egyenes parancsára vagy az ő nevében kivégeztek.

A náluk kisebb kaliberű Antyipov-Sztrelnyikov életútja is ezt a vonalat követi. Pasa Antyipov munkásfiúból küzdi fel magát tanítóvá, majd tisztté (bár vörösparancsnokká válása eléggé homályos; Paszternak nem érzi fontosnak, hogy megmagyarázza, számára a típus, a képlet lényeges). Sztrelnyikov maga mondja el Zsivagónak, hogyan lobbant fel benne a gyűlölet: „Az a városszéli világ volt, a vasúti vágányok és a munkáskaszárnyák világa. Piszok, zsúfoltság, szegénység, az ember megalázása, a nő meggyalázása. Röhögő büntetlen arcátlansága az elkényeztetett ficsúrok, a fehér köpenybéléses egyetemisták, a nagykereskedőfiókák fajtalanságának (...) Mi pedig úgy fogtuk fel az életet, mintha hadjárat volna...” Ezeket a sorokat olvasva értjük meg Andrej Voznyeszenszkij talányos, szinte csak odavetett megjegyzését: „Sztrelnyikov Majakovszkij szellemi metaforája”. Szóltunk már róla, hogy Paszternak a regény írásakor Majakovszkijon is gondolkodott, de ez épp Sztrelnyikovot eredményezte volna?! Belegondolva mégis Paszternak költőutódjának kell igazat adnunk. A korai Majakovszkij-művek csak úgy ontják a jóllakottak, privilegizáltak, a háborún is gazdagodók elleni gyűlöletet, és arra is éppen Paszternak mutatott rá, mennyi volt Majakovszkij forradalomvállalásában az önmagára erőltetett kötelesség, muszáj-Herkuleség. Ezt jól tudták azok a szélsőbalosok, rappisták, akik Majakovszkijt életében sohasem vállalták, de piedesztálra emelték – halála után. Persze az is nyilvánvaló, hogy Antyipov, bár Lara szerette őt, és ez nagyon sokat mond, költő sohasem volt és nem lehetett.

Mi több, Antyipovot már a háborúba is valami rosszul értelmezett, magára erőltetett kötelesség viszi. Itt van egyfelől a nászéjszakán szenvedett trauma – meg kellett tudnia Lara bukását. („Reggel más emberként ébredt fel, szinte csodálkozott, hogy még mindig ugyanúgy hívják.”) Komarovszkij személyében végső soron az az embertípus lépett be az ő magánéletébe, amelyet mindennél jobban gyűlölt. Úgy érezte, hogy immár családjába is betört a képmutatás, a hazugság. Larában a megtiport Oroszországot látja, és ezután minden, amit hazájáért tesz, egyben Larának is szól. „Azért mentem ki a frontra – gyónja meg utolsó éjszakáján –, hogy háromévi házasság után újra meghódítsam (...) idegen, kitalált néven testestül-lelkestül belevetettem magam a forradalomba, hogy megfizessek minden, de minden szenvedéséért, hogy teljesen elmossam azokat a szomorú emlékeket, hogy ne legyen visszaút a múlthoz, hogy soha többé ne legyenek a világon belvárosi mulatók.”

Innen hát az immár Sztrelnyikovvá változott Antyipov emberpusztító, faluégető dühe. A távozása után vele többé nem találkozó, miatta mégis szenvedő Lara már csak egyszer, messziről látja, és észreveszi arcán az absztrakt ideológiát, könyörtelenséget, határtúllépést. „Megértettem – mondja Zsivagónak –, hogy ez azoknak az erőknek a következménye, amelyekre rábízta magát, magasztos, de elemésztő és könyörtelen erőké, amelyek egyszer majd neki se irgalmaznak.” Ugyanerre a következtetésre jut maga Zsivago is, aki egyszer Sztrelnyikov kezére kerül, de az elengedi, bár figyelmezteti, hogy még egyszer ne találkozzanak. Zsivago így fogalmaz: „Esetleges az ő szövetsége a bolsevikokkal. Míg szükségük van rá, megtűrik, kapóra jön nekik. De ha a szükség úgy kívánja, az első pillanatban könyörtelenül félredobják és eltapossák...”

Valóban így történik. Sztrelnyikov űzött vaddá válik, aki – immár egymagában – elmenekül a per elől, amelyben nemtelen eszközökkel számolnának le vele azokért a nemtelen dolgokért, amelyeket elkövetett: „Elfognak, azt se engedik, hogy megpróbáljam tisztázni magam. Mindjárt nekem esnek, szidalmakkal, ocsmány sértegetésekkel fogják be a számat. Én ne tudnám, hogy csinálják az ilyet?” – Borsószik a hátunk, a koestleri *Sötétség délben* jut az eszünkbe... Sztrelnyikov önként vállalt halála – ami a hívő Zsivago szemében ismét csak bűn – nem old meg semmit, és katarzist sem ad, csak újabb iszonyatot.

Zsivago asszonyai

Zsivago három asszonnyal él együtt: Tonya Gromekóval, Larával és Marina Scsapovával. Öt gyermeke születik tőlük, négy lány és egy fiú. Csak rövid ideig van része rendezett családi életben – elválasztja asszonyaitól a háború, aztán a forradalom, majd a partizánok, aztán rejtélyes, de leküzdhetetlen külső erők, végül ő maga hagyja ott – közeli haláláig – utolsó családját, öt gyermeke közül kettőt sohase lát (Tonya és Lara kislányait), egy pedig – a fia – pofon csapja, amikor az apja végre hazatér a háborúból. Kicsi még, nem tudhatja, mit tesz – de rossz jel, nagyon rossz jel.

Zsivagót a három asszony rajongva szereti, de ő csak az egyiküket, Larát. És mert a könyv mindvégig a doktor szemszögéből értékeli az eseményeket, bizony kegyetlen a másik két nőhöz, akik mindent megtesznek – a szó hétköznapi értelmében –, hogy boldoggá tegyék az imádott férfit, bár érzéseik csak halvány viszonzásra találnak. Nem csak a sors könyörtelen irántuk, de maga az író is...

Tonyával, aki neveltetése, származása, lelki finomsága révén illene Jurához, talán az is a baj, hogy annyira ismerik egymást. Tonya Zsivago szeme láttára serdül nővé, lesz „öreg pajtásából” asszonyává. Zsivago inkább sajnálja, csodálja, óvja ezt a gyenge lányt, mintsem szereti. Jellemző, hogy amikor feleségét megcsalja Larával, elsősorban azért érez lelkiismeret-furdalást, mert neki védenie kellett volna Tonya nyugalma, békéjét. Nem a szokványos polgári erkölcs megsértése bántja (közömbösen hallgatja majd Lara „bukásának”, történetét, és talán még tetszik is neki, hogy szerelmese „bűnös”), hanem az, hogy szeretett (bár másképpen szeretett) társát veszélynek teszi ki. Az igazság az, hogy házasságuk idején azt sem tudja még, mi a szerelem. Erről Tonya sem tehet, hiszen tényleg mindent megad Zsivagónak, amit megadhat – dehát ez is kevés. Éppen az okozza a bajt, amiért Jurát annyira szereti – a férfi kivételessége, stigmatizáltsága,

ami költővé emeli majd. Tonya „oda” már nem tudja követni, és felemelni sem képes Zsivagót. Szörnyű igazságtalansága ez a sorsnak – Tonya sok-sok embert tett volna boldoggá hűségével, tisztaságával, önfeláldozásával, csak épp a férje lett boldogtalan mellette. Megrendítő az asszony búcsúlevele, amelyből egyébként kitűnik, hogy sohasem értette meg, mi is történt velük:

„Az a legnagyobb baj, hogy én szeretlek téged, te meg nem szeretsz engem. Szeretnék behatolni ennek az ítéletnek az értelmébe, megmagyarázni, indokolni, kutatok, ászok magamban, sorra veszem az egész életünket és mindent, amit tudok magamról, és nem találom a forrását, és nem tudok visszaemlékezni rá, hogy mit tehettem, mivel vonhattam magamra ezt a szerencsétlenséget.”

Ez a történet később megismétlődik. A Larától megfosztott, lerongyolódott doktor összeköltözik a házmesterlánnyal, Marinával és „gyermekeik születnek”. Ez egy „hűszved-res regény”, a hétköznapiak, a vízfordás sanyarúsága hozta őket össze meg Markel, akinek imponált, hogy a lánya „doktorné” lesz. Marina még fizikai munkát is vállal Zsivagóért, eltűri szeszélyeit, zsörtölődéseit, mert Zsivago bizony csaknem ágyasként kezeli utolsó szerelmét. Barátai szidják is Jurát lelketlenségéért: „hiszen azok élőlények, nők, szenvednek és éreznek, nem pedig a fejedben tetszőleges összetételben kavargó testetlen ideák”.

Az olvasó velük együtt értetlenkedik, a józan ész, az elemi emberség nevében. Eszébe jut, hogy jószerével se Tonyával, se Marinával nem tudott Zsivago kedves lenni, nincs leírva egyetlen együttlétük, meghitt beszélgetésük sem. Önző volna a doktor? Vagy csak kijelölt útját követi, amelyen egyedül igazi asszonya, múzsája, Lara kísérheti el?!

Larisza Guichard

Larát Tonya határozza meg a legpontosabban, ahogyan csak egy asszony tudja a másikat: „Őszintén be kell vallanom, jó teremtes, de nem akarok alakoskodni: épp az ellentétem nekem. Én azért születtem, hogy leegyszerűsítsem az életet, és megtaláljam a helyes kiutat, ő meg azért, hogy bonyolítsa, és letérítse útjáról.” Tonya szerencsétlensége az, hogy Zsivago is azért született, hogy bonyolítsa és letérítse útjáról az életet. . .

S ha a másik két asszonyt Paszternak csak néhány vonással vagy sehogy se ábrázolja, Larát pontosan olyan féltő gonddal, messziről indítja, mint Zsivagót (Salamov, a regény egyik legelső olvasója meg is jegyezte, hogy „az első kétszáz oldal Lariszáról szól”). Tény, hogy a koraérett, családja gondjait vállalni kénytelen, idő előtt nővé tett gyermeklánnyal sokkal több történik, mint a szemlélődő-eszmélődő Jurával; később persze fordul a kocka.

Paszternak nagy gonddal építi bele a regény szövetébe kettejük hasonlóságát, párhuzamait. Amilyen tűnődő, visszafogott, befelé forduló Jura Zsivago kisfiúnak, olyan Lara csitrinek. „Istenem, de szép volt kislánynak, gimnazistának! – áradozik róla élete utolsó estéjén Sztrelnyikov. – Kislány volt, gyerek, de a vigyázó gondolatot, a század riadalmát már ki lehetett olvasni az arcából, szeméből. A kor kérdései, minden fájdalma, sérelme, szándékai, a felgyülemlett bosszú és büszkeség, minden ott volt az arcán, a testtartásán, lányos szégyenlőssége és merész arányossága ötvözetében. Az ő nevében, az ő szájával lehetett volna vádat emelni a kor ellen.”

Kezdjük mindjárt a Lara szóval. Paszternaknál a névválasztás sohasem véletlen, és

ezúttal is allúziót teremt Tatyjana *Larinával*, az *Anyegin* hősnőjével, a modern orosz irodalom első nagy nőalakjával. (Ezt csak fokozza, hogy Zsivago és Lara lányának neve: Tatyjana!) Larisza Guichard egy belga mérnök és egy eloroszosodott francia nő lánya, akinek első eszmélésétől kezdve szembe kell néznie helyzetük kétértelműségével: jóttevőjük, Komarovszkij, aki valamiképpen mégis inkább koldusbotra juttatja őket – akár Zsivago apját! –, egyúttal anyjának szeretője, és már a tizenhat éves Larára is kacsingat. Mindez igen hamar „felnőtt” gondolatokra kényszeríti a lányt, az élet törvényeinek felmérésére, mások megítélésére: „Nekem meg minek van ilyen sorsom, hogy mindent látok, mégis mindenben csak bánkódom?” És: „Vajon az a szerelem, hogy megalázzák, akit szeretnek?”

Aztán Komarovszkijnak sikerül elcsábítania anyja után a lányt is. Banális történet – mondanák a századunk második felének edzettebb olvasói –, de nem az az orosz irodalomban. Gondoljunk csak Dosztojevszkijre: a *Megalázottak és megszomorítottak* Natasájára vagy még inkább *A félkegyelmű* Nasztaszja Filippovnájára; miként növelik „bukásukat” kozmikussá, válnak „infernális” asszonyokká. Ez a kis kaland Komarovszkij aggregénylakásán meg a szeparékban csaknem kozmikus méreteket ölt, teljesen felkavarja nemcsak Larának és ezt követően férjének és szerelmesének, de még magának Komarovszkijnak a sorsát is – utóbbi sem szabadulhat többé a megejtett gyermeklány varázsától.

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy Lara maga is tehet a történetekről; nem kétséges, hogy vonzotta Komarovszkij „tisztos öszes halántéka”, úri allűrjei, mindent-tudása, és – Freud századában nyugodtan hozzátehetjük – a kamaszlányos versengés a saját anyjával, amelyből, lám, ő kerül ki győztesen. Voltaképpen a kéjes önmarcangolás sem idegen tőle. Persze ez is Zsivagóval rokonítja majd; rendkívül jellemző, hogy míg Antyipov a világ meggyalázását hallja ki Lara történetéből, a doktor ugyanezt a vallomást jóval nyugodtabban hallgatja végig, lelke mélyén talán még örül is Lara „bűnösségének”: „Azt hiszem, nem szeretnék ennyire, ha nem volna semmi bajod, nem volna mit megbánnod. Nem szeretem az ártatlanokat, azokat, akik nem esendők, nem botlanak. Erényük élettelen és csekély értékű. Az élet szépsége még nem nyílt meg előttük.” A dosztojevszkiji örökség talán sehol sem olyan szembetűnő a regényben, mint ebben a jelenetben; hát még ha hozzávesszük, hogy Jura azt is észreveszi, amit Lara maga elől is titkolna, hogy tudniillik még mindig vonzódik csábítójához: „Az undorod egy parányi csücskénél fogva talán jobban a hatalmában tart, mint bárki más, akit a magad jószántából, kényszer nélkül szeretsz.”

Pontosan ez az, ami miatt Lara mindenki szeme láttára rálő Komarovszkijra – más-képp nem szabadulhat ebből az ocsmány rabságból, „rossz” énjétől. Lara egyébként is hajlamos a *tabula rasára*, és önmagához még könyörtelenebb, mint másokhoz. Azzal a lövéssel tényleg megszabadul Komarovszkijtól, és néhány év múlva megpróbál új életet kezdeni Pasa Antyipov oldalán, asszony lesz és anya. Ez a házasság egyébként nem megalkuvás: Pasában vonzza annak kamaszos szerelme („elállt a szívverése, ha meglátott”), hogy saját erejéből küzdötte fel magát munkásfiúból tanítóvá, hogy olvasott, gondolkodott, akart valamit. Lara őszinte vallomása azonban visszahozza az életébe Komarovszkijt, akitől pedig éppen Pasa oldalán akart volna megszabadulni. Házasságuk a kölcsönös nyájaskodás ellenére kényszeredett lett, ott volt benne az örökös elhallgatás,

mesterkélttség, „igyekeztek nagylelkűségben túltenni egymáson, és ez mindent megnehezített”. Számukra a háború kitörése megváltás – Antyipov úgy hagyhatta ott családját, hogy ezzel senkit sem bántott meg, de még hőssé is változott. . .

Milyen büszke szépség!

Lara igazi párja természetesen nem Komarovszkij és nem Antyipov. Zsivagóval kell összekerülnie, ez az első perctől kezdve világos az olvasó előtt, már csak azért is, mert Paszternak néhány ritka, de mindkettőjük számára fontos pillanatban keresztezi is a sorsukat, méghozzá úgy, hogy miközben Lara még mit sem tud Zsivagóról, az ábrándozó fiatalember már felfigyel a lányra, és elgondolkodik rajta.

Az első ilyen pillanat Lara édesanyjának öngyilkossági kísérlete; ezt követően látja Jura először Larát, mélységesen megalázottan, egy jó kiállítású, idősebb férfi (Komarovszkij) bábjaként. „A lány leigázásának látványa kifürkészhetetlenül titokzatos és szemérmetlenül nyílt volt. Ellentmondó érzések zsufongtak a mellében, összeszorult a szíve soha nem tapasztalt erejüktől.” Balsejtelmait csak igazolja, amikor megtudja, hogy ez a bizonyos férfi tette tönkre az ő saját apját is. . .

Már Tonyára, jövődő házasságukra, orvosi pályájára gondol, amikor a Kamergerszkij körúton meglát egy fekete rést az egyik ablakban, „gyertyavilág fénylett ki azon a résen, majdnem tekintet-értelemmel hatolva le az utcára, mintha utánanézne a láng az elhaladóknak, és várna valakire. . .” Ezt a gyertyát Pasa gyújtotta meg Lara kedvéért, aki szeretett félhomályban, gyertyafénynél beszélgetni. És ez az a gyertya, amely megteremti Jura Zsivagóban, a jövődő költőben az első, egyelőre még folytatás nélküli verssort: „Az asztalon egy gyertyaszál, egy gyertya égett. . .” A folytatást majd Lara oldalán találja meg.

Jura is ott van Szventyickijék bálján, Tonyával táncol, aki iránt először érez testi vonzalmat, amint beszívja „Tonya tenyerének bővöletes szagát”. És akkor elcsattan a lövés – Lara találja el Komarovszkij helyett Kornakov ügyészt. Jura felismeri a lányt: „Hát ő az! És megint ilyen szokatlan helyzetben! És ismét ez az összes férfi! (. . .) Milyen büszke szépség! ezek meg úgy vonszolják, a dögök, a kezét hátracsavarva, mint a tetten kapott tolvajt.”

Ezt követően messze kerülnek egymástól. Mindketten családot alapítanak, megpróbálnak boldogok lenni úgy, „mint mások”. Gyerekeik születnek. És mégis – Paszternak ezt nagyon finoman érzékelteti – „előírt” boldogságukat beárnyékolja valami nyugtalanság, egy olyan érzés, hogy az életük még nincs lezárva, még vár rájuk valami nagyon fontos és kivételes.

A háború nem csak Antyipov számára hozott valamiféle megoldást, de nekik kettőjüknek is. A külső körülmények kényszere egyúttal sajátos egyértelműséget, tisztázást is vitt az életükbe. Jura Zsivago és Antyipova a tábori kórházban találkozik újra, az egyik sebesült, a másik ápolja. Zsivago azonnal megismeri, de nem akarja zavarba hozni kétes pillanatokban történt találkozásaiuk emlékével – viszont Lara most először elgondolkodik Zsivagón: „Furcsa, érdekes ember. Fiatal és barátságatlan. Pisze, és azt se lehet mondani, hogy valami szép volna. De okos, a szó legjobb értelmében, megnyerő, és eleven az esze.”

A meggyógyult orvost és az önfeláldozó ápolónőt már összefűzi a kölcsönös vonzódás,

aminek alapján a cinikusabb kívülállók biztosra veszik, hogy egymáséi lesznek. Ez akkor mégsem következik be, bár Jura eljut egy vallomásféléig, amit ő maga sem akar pontosabbá tenni, és Antyipova sem meghallani. (Egyikük sem beszél szerelemről, csak a körülöttük lezajló véres eseményekről, a forradalom okairól, Oroszországról – csak hogy már olyan közel vannak, hogy egymás gondolatait folytatják, egymás érzéseit élik át.) De egyszer még el kell válniuk, hogy tisztába jöhessenek önmagukkal.

Ádám és Éva

Ne töprengjünk most azon a „véletlenen”, ami az isten háta mögötti uráli városban összehozza őket, nem ez az egyetlen esetleges találkozás ebben a könyvben. Összetartozásuk, egymásra találásuk törvényszerű, felemelő és magasztos.

„Micsoda szerelem volt ez, páratlan, korlátlan, hasonlíthatatlan szerelem! Úgy gondolkodtak, ahogy mások magukban dúdolnak. Nem végzetszerű volt a szerelmük, nem »emésztő szenvedély«, amilyenek hazugul ábrázolják a szerelmet. Azért szerették egymást, mert körülöttük minden úgy akarta: a föld a talpuk alatt, az ég a fejük felett, a fellegek és a fák... Gyönyörködtek a teremtésben, magukat is beleértették a kép egészébe, érezték, hogy hozzátartoznak a látvány szépségéhez, a világmindenséghez.”

Zsivago és Lara szerelme tehát a teremtés kvintesszenciája, végső célja. Ebben az egyesülésben a lélek az elsőbbség, a háborúk és forradalmak felkavarta szellemé, amely ha csak ideig-óráig is, de magasabb szintre emelkedik ebben az önmegvalósításban. Egy röpke, de mégis észrevehető pillanatra most Lara és Zsivago testesíti meg mindazt, ami valaha is előbbre vitte az emberiséget. Ahogy Lara kimondja, ők ketten most olyanok, „mint az első emberpár, Ádám és Éva”, majd hozzáteszi: „Te meg én az utolsó emlékezete vagyunk mindannak a felmérhetetlen nagyszerűségnek, ami a köztük és köztünk eltelt sok ezer év alatt teremtdött a földön, és ezeknek az eltűnt csodáknak az emléke, ahogy mi lélegzünk és szeretünk és sírunk és egymásba fogódzunk és egymáshoz simulunk.” Kettejük kapcsolata, de még együttléte sem tarthat sokáig, ha egyszer a külső világ rendezetlen, boldogtalan – de valamiképp mégis példát ad, eszményt, amelyet egyszer mások is elérhetnek majd. Ugyanakkor azt is észre kell vennünk, hogy a könyv jelképrendszerében Lara maga Oroszország, aki-ami Zsivago személyében a teremtő értelemmel találkozott. És itt most megint csak Blokra kell gondolnunk, aki századunk első évtizedében szinte valóságos nőalakként ölelte magához Oroszországot, első szerelmének, feleségének nevezte... Ugyanúgy Zsivago, aki betegen várja Larát, rajongásában összekavarva valóságot, álmokat, szimbólumokat:

„Tavaszi este van odakinn. Hangokkal teleírva a levegő. Játsszó gyerekek hangja a távolság különböző mélységeiben, mintegy annak jeléül, hogy a tér keresztül-kasul él. És ez a messzeség Oroszország, az ő világhíres-nevezetes szülőanyja, a vértanú, az önfejű, szertelen, imádott örült, az örökös fenséges és végzetes csínyjeivel, amiket sohase lehet kiszámítani. Jaj, milyen édes az élet! Milyen jó élni a világon, és szeretni az életet! Ó, de jó lenne megköszönni magának az életnek, a létezésnek, szemtől szembe szólni hozzájuk! Hát ez Lara. Amazokkal nem lehet beszélni, de Lara a képviselőjük, ő a hallás és a szó, amivel a természet felruházta a létezés néma törvényeit.”

Lara női mivoltában is gyönyörű szép, imádni kell „azért az egyszerű és lendületes

vonaleért, amivel egy mozdulattal tetőtől-talpig körberajzolta a Teremtő”, és egyúttal ő a szépséges orosz táj, hóborította berkenyefa, amiről az orvosnak „Lara nagy, fehér, kerek, adakozó karja” jut az eszébe, és úgy öleli a fát, mintha szerelmesét tarthatná végre a kezében. . .

Erre a berkenyefára a doktor már nyáron is felfigyelt – akkor olyannak tűnt előtte, akár az adakozó, sokmellű pogány istenanya. A könyvnek ez a gyönyörű részlete mindennél jellemzőbb Paszternak természetet és embert összefogó panteisztikus látásmódjára: „A madarak és a fa közt valami élő kapcsolat létesült. Úgy tetszett, a berkenye látott mindent, sokáig ellenállt, aztán megadta magát, és megszánva a madárkákat, engedett, elnyújtózott, és odaadta nekik a mellét, mint fiatal anya a csecsemőnek.” Megint csak: berkenyefa-Oroszország-Lara.

Lara szerelme földibb, asszonyibb, de azért ő az, aki „a szíve vérével, minden ízével” érzi Zsivago kézírásának „minden kanyarulatát”, hiszen ő hívta elő a nemlétből, kínlódásból a Művet. És ő hivatott arra, hogy – megint csak egész Oroszország nevében – elbúcsúzzon a halott Zsivagótól: „... háromszor lassan, széles mozdulattal keresztet vetett a holttestre, és ráborult a hideg homlokára, a két kezére. (...) Nem mozdult néhány pillanatig, nem beszélt, nem gondolkozott, és nem sírt, betakarta magával a koporsó, a virágok, a test közepét, fejével, mellével, lelkével és a két kezével, amely olyan nagy volt, mint a lelke.”

Nem tudjuk, mi lett Zsivago másik két asszonyával, nem sejthetjük, és nem is vagyunk rá kíváncsiak, megvigasztalódott-e Tonya és Marina vagy sem. Egyik gyermekével találkozunk csak, a „fehéreneműs” Tányával, aki nem tudja, hogy az apja Zsivago volt, rosszul tudja még az anyja nevét is (Raiszának mondja), tudatlanul és részvétlenül kerülve ki a történelem folytonosságából, amely majd másutt és máskor teremti újjá azt a princípiumot, amit Zsivago és Lara hordozott.

És maga Lara? Ő, mint a lehető legszűkszavúbban értesülünk róla, „egyszer elment hazulról, és többé nem ment haza. Alkalmasint letartóztatták az utcán, és meghalt vagy eltűnt valahol, elfeledetten, a később elkallódott listák névtelen számaként, a számtalan északi vegyes és női koncentrációs tábor közül az egyikben.” Nem tudjuk, miért kellett ezzel fizetnie, azért-e, mert Sztrelnyikov felesége volt, azért-e, mert Komarovszkij élettársa, netán „saját jogon”, egy-két kendőzetlen mondatáért jelentették fel. Nem tudjuk, és nem is fontos. Zsivago nélkül Lara életének sincs értelme.

Burjánzó orgonabokor

Amikor Tarkovszkij megalkotta film-poémáját Andrej Rubljovról, a film szövetében nem mutatta a nagy festő alkotásait, viszont bőséggel szólt pusztulásról, embertelen kegyetlenségről és a romokon kihajtó új reménységről is. A film végén azonban – egyetlen szó nélkül – felidézte az emberséget, szeretetet sugárzó ikonokat, Krisztusokat, szenteket, a Troicát. . .

Ezzel a megoldással esetleg tudatosan, de valószínűleg inkább a közös gondolattól, felfogástól hajtva ugyanúgy járt el, mint korábban Paszternak, aki a Zsivago doktor életének értelmét, összefoglalását jelentő verseket „tizenhetedik részként” a regény végére helyezte. És ahogy Rubljov képei sem foghatók fel a valóság egyenes tükrözéseként, úgy Zsivago verseiben se keressük életének valamely konkrétumát. Maga a szerző is

érzékelte a tényleges történet és a művészi megformálás közti távolságtartást. Zsivago a kész műből kihúzásokat eszközöl. „... ösztönös tartózkodásának sugallatára, amely nem engedte egészen nyíltan feltárni személyes tapasztalatait, a valóban megtörtént dolgokat, nehogy megbántsa, megsebezze a leírtak és átéltek szereplőit. Így ami vérre ment, ami még gőzölgött, ki se hűlt, az kiszorult a versekből, a vérző és fájdalmas dolgok helyébe tág szemhatáru megbékéltség lépett, amely az egyéni esetet a mindenki számára ismerős közösiség emeli.”

És mégis; ha jól olvastuk a regényt, a versekben rátalálhatunk mindannak az összefoglalására, művészi sűrítésére, ami csak Zsivagóval és nemzedékével megtörtént, arra az ismétелhetetlen emberi tapasztalatra, amit mindenkinek magának kell megszereznie, bár közben rámeleg az egész élete. . .

Jól látta ezt az ifjabb költőtárs, Andrej Vozneszenszkij, aki megmutatja azt a hidat, ami a regény alapszövegét a huszonhat verssel összeköti: „A hatalmas prózatest mint burjánzó orgonabokor hajtja ki koronáján a fodros versfürtöket. S ahogy a bokor célja az új hajtás, az almafáé pedig az alma, úgy e regény célja: a versek, melyek a fináléban belőle kiágaznak. Látjuk, amint az író-hős élete folyamában, zavart lelkében első ízben csillan meg a gyertyák fénye, a befagyott ablakon keresztül megpillantott pislákoló gyertyaláng, s ebben a fényben megjelenik Blok. . . Később érzelmeinek ez a gyertyalángja Lara iránti szerelmének szimbólumává lesz, azután a hóvihar, a történelem e jelképe eloltja a magányos gyertyacsonkot, kihuny egy személyiség, egy lelkes lény, egy értelmiségi, míg végre a regény fináléjában kivirágzik egy klasszikus költemény-csoda, a *Téli éjszaka*(...) S ugyanígy nő ki a hős sorsából a *Karácsonyi csillag* ragyogása, *Hamlet* sóhajta. . .”

A könyv értő olvasói, akik ezt az összefüggést felismerték, már-már „átbillenve” hajlamosak rá, hogy az egész könyvet egyetlen monumentális prózaversnek tekintsék. „Regény ez egyáltalán? – kérdezi Natalja Ivanova. – Vagy inkább óriási, csaknem ezeroldalas lírai vers? Mi ez a hasonlatokba fulladó, forró, szenvedélyes jelzőkkel telített, az események mögött már-már elmaradó szenvedélyes szerzői szöveg (vagy inkább arról van szó, hogy ez a lírai hős belső monológja?!)” Ivanova itt mellesleg még egy okot nevez meg, ami miatt a könyv oly nehezen olvasható – a versszerűség, főként Paszternaknál, elemi összekötések, ok-okozatok elhagyásával jár. . .

Az alapproblémát (próza-e vagy vers) maga Paszternak a rá jellemző módon, a logika megfordításával zárta le: „A versek sokkal kevesebbet jelentenek nekem – írta Ruoffnak 1956 májusában –, mint azt ön a jelek szerint gondolja. A verseknek ki kell egyenlítődniük, és a nagy prózával egy sorban kell menetelniük. . .” Vagyis – Paszternak szerint – nem a próza csúcsa a vers, hanem éppen a próza a vers felsőbb foka. . . A kettő között tehát olyasféle természetes viszony állna fenn, mint ahogyan Beethoven IX. szimfóniájában is magától értetődően szólal meg a kórus a negyedik tételben – ez a karfantázia a tisztán zenekari tételek beteljesítése.

Az a gondolat, hogy a vers nem önértékű, különálló produktum, már a fiatal Paszternaknál feltűnik, az ars poeticának tekinthető 1932. évi *Gyönyörű vagy* című költeményben:

A rím nem szavak mámora,
de pontos ruhatár, hova
beadsz köpenyt és kalapot,
félelmet, nehéz bánatot,
gondot, bűnt, mi szorongatott
S tőlük a rím szebben ragyog.
(Képes Géza fordítása)

Melléje állíthatjuk magának Zsivago doktornak a gondolatát: „És sohasem éreztem úgy, hogy a formában, a formai tulajdonságokban lakik a művészet, inkább hogy titokzatos, rejtett része a tartalomnak.” A Zsivago-versek az alapvető tartalmat erősítik fel más eszközökkel, ami viszont nem jelenti azt, hogy ne őriznék meg mégis a poézis immanens tulajdonságait – sőt...

„Paszternaknak nincs gyenge verse – mondja rajongva Voznyeszenszkij. – Mint ahogy az érett Puskinnek sem volt... Némelyik olvasó szinte belefárad a versek szellemi feszültségébe. Még olvasni is nehéz, milyen lehetett megírni, élni vele!”

Túl azon, hogy az egész könyv a versek fogantatásáról szól, a szerző egyszer egy konkrét vers megszületését is leírja, a világirodalom egyik legszebb prózaversét vetve papírra: „én felejthetetlen gyönyörűségem! Míg a könyököm hajlata emlékszik rád, míg itt vagy a kezemben és a számon, addig mindig veled leszek. Valami hozzád méltóval, maradandóval foglak elsiratni. Megírlak emlékül, finom és édes, szívszorítóan szomorú képet rajzolok rólad. Itt maradok, amíg meg nem csinálom. Aztán én is elmegyek. Úgy teszem papírra a vonásaidat, ahogy rettenetes, tengerrengető vihar után a legerősebb, a legmesszebb csapó hullám nyomai simulnak a homokra. Horzskövet, dugót, pici kagylót, vízinövényt hengerget a tenger kanyargós, tört vonalban, a súlytalant, a legkönnyebbet, amit a tengerfenékről felsodorhat. Ez a legnagyobb hullámverés végtelen messzibe nyúló parthatára. Így vert hozzám téged az élet vihara. Így is foglak ábrázolni.”

És ez a vers, amelynek alapélménye Lara végleges, visszavonhatatlan távozása volt, – így, ebben a formában be sem került a Zsivago-versciklusba. Az érzések ott rezdülnek a *Találkozásban*, az *Elválásban*, a *Hajnalban*, de áttételesen, sűrűsödve-variálódva. Úgy is mondhatjuk, hogy a balsejtelem: soha többé nem látja szerelmesét, az egyetlent, az igazit – ott van mindegyik versben, bármiről szóljanak is „konkrétan”, az egész ciklus hangulatát megadva.

Hamlet és a feltámadás

Egy másik motívum, ami végigvonul a költeményeken: a hős kényszerű heroizmusa, biztos bukása. A Shakespeare-t fordító Paszternak újszerű értelmezést adott a dán királyfi személyiségének. „Hamlet megtagadja önmagát – írta fordítói megjegyzéseiben –, hogy *megteremtse önmagát irányító akaratát*. A *Hamlet* nem az akaratgyöngeség, hanem a kötelességtudat és lemondás drámája (...) a véletlen akarata Hamletet korának bírójává és egy távolabbi kor eszközévé teszi. A *Hamlet* a fennkölt sors, a küldetés, a nagy tett, a végzet, az elhivatottság drámája.”

Ettől már csak egy lépés, és Paszternak önnönmagát, saját végzetét találja meg Hamletben. Ez is volt már: Blok – megint csak Blok! – éli bele magát Hamlet helyzetébe

1914-ben, egyik legérettebb versciklusában, a *Jambusok*ban:

Én vagyok Hamlet. Hüls a vér,
ha álnokság hálóját fonja,
s bennem csak szerelem él,
ő a világ egyetlen gondja.⁵

Ofélia, elragadott
hideg messzeség mindörökre,
s én otthonomban pusztulok
mérgezett pengétől ledőlve.
(Károlyi Amy fordítása)

Tömény, emlékezetes sorok, szinte már minden megvan bennük, ami a Paszternak-versben – rövid utalás a világgal való szembekerülésre, a megváltó, de beteljesíthetetlen szerelemre, a mérgezett pengére. . . És mégis, Paszternak ezúttal tútesz mesterén. Ő a mások által színpadra kényszerített Hamletet jeleníti meg, aki látcsövek keresztútjában érzi magát, miközben olyan szerepet kell eljátszania, amelyre nem készült fel. Szavaival egyben a Teremtőjéhez forduló Krisztust is idézi („múlják el tőlem a keserű pohár”), tovább fokozva a kényszerű, nem szívesen vállalt önfeláldozás motívumát. S ha az első versszak Hamleté, a második Krisztusé, a harmadik mindkettőjüké, úgy a negyedik közvetlenül, egyértelműen Zsivago–Paszternakról szól, bár szóhasználatában még egyszer visszaüt az előző versszakokra, Hamlet és Jézus árnyára:

Elült a zaj. A színpadra lépek.
Az ajtónak dőlve hallgatom,
miképp jelzik visszhangtöredékek,
hogyan mit mivel az én századom.

Szívemet az éjjel célba vette,
ezer látcső némán rám mutat.
Távoztasd el tőlem, ha lehetne,
atyám, a keserű poharat.

Megbékéltem ezzel a szereppel,
szeretem makacs játékodat.
De ezúttal mégiscsak eressz el,
mert most más darabot játszanak.

De nem változhat a végkifejlet,
a cselekmény rendje megszabott.
Minden farizeusságba dermed.
Végig kell élnem. Magam vagyok.

⁵ A 3. és 4. sort szó szerint is idézzük, mert így még szembeszökőbb a hasonlóság Zsivago alaphelyzetével: „Szívemben ott él az első szerelem az iránt, aki számomra az egyetlen a világon.”

A versnek tucatnyi fordítását ismerjük, javarészüket a *Szovjet Irodalom* folyóirat felkérésére készült, és ott is jelent meg az 1988. februári számban. Kinek ez, kinek az a rész sikerült jobban. Szívesen idéznénk egy-egy versszakot vagy akár az egész verset is más fordításban, egyre közelebb kerülve a vers bonyolult metaforájához. Itt most kénytelenek vagyunk megelégedni Illyés Gyula fordításának záró szakaszával:

Ámde futja minden itt az útját.
Magam vagyok. Jó, rossz egyre jut.
Elúrhodott a farizeusság.
Az élet nem lakodalmas út.

A ciklus monumentális nyitóverse tehát áttételesen is, közvetlenül is bemutatja a főszereplőt: Zsivago–Hamlet–Krisztust. A versek ezt követően szertefutnak – csodálatos természeti képek követik egymást, az év mindegyik szakáról, *Márciussal* kezdve és a gyertyalobogtató *Téli éjszakával* végezve. A szerkesztés elve ugyanaz, mint az egész könyvben: az ember a természet, a táj legfőbb értelmeként jelenik meg – a leíró sorok éppúgy a kiteljesülő emberi érzést – szerelmet, bánatot, lelkesülést – készítik elő, mint a népdalok bevezető sorai. Másrészt az ember sem lehet meg a természet nélkül, sőt törekvéseinek végső igazolása csakis a természeti, magasabb rendű törvény betöltése lehet, ez a törvény pedig mindig az újrakezdés, a feltámadás.

Előbb halkán szólal meg, majd egyre erősödik az evangéliumi téma: a húsvét ünnepe, a kálvária („megreng belé a földi rend: most egy Istent temetnek”), a szűz-szabadító, sárkányölő Szent György – mígnem az utolsó versekben már egyértelműen a megváltás témája csendül fel. Az Isten, akinek megfeszítéséről korábban olvastunk, még egyszer életre kél a *Karácsonyi csillagban*: Mária újra ott ül szelíden az istállóban, és fogadja a pásztorok és királyok hódolatát. Mária Magdolnát látjuk, amint gyötrődve szabadul paráznasága emlékeitől, illatos kenettel mosván Ura lábát. A megváltást remélő asszonyt – páratlan gondolati telitalálat – újfajta féltékenység marja:

Ájultan a feszület tövébe
hullok, véres számba harapok.
Túl sokaknak tárod ölelésre
kereszted két ágán a karod.

Így jutunk el a ciklus záróverséig, *A Getsemáné kertjéig*, amely arra hivatott, hogy megfeleljen a Hamlet-vers tépelődéseire. Az egyetlen megoldás az emberisten, Krisztus követése lehet, az önként vállalt szenvedés másokért, mindenkiért. Ideig-óráig diadalmaskodhat az erőszak, Júdás és a farizeusok, de minden igyekezetük megghiúsul a feltámadás csodáján. *A Getsemáné kertje* Krisztusa egy másik Istent idéz elénk: azt, amelyik egyetlen csókjával megtörte a Nagy Inkvizítor egész torz érvelését... Ebben a Krisztusban önmagára lel majd Hamlet is, Zsivago is, Paszternak is – az utolsó ítéletkor az ő igazságát mondja ki majd a Bíró.

Szeretnénk hangsúlyozni, hogy az a Krisztus, akiről Paszternak beszél, nem valami-féle stilizáció vagy irodalmi közhely. Andrej Szinyavszkij (aki maga is drágán fizetett külföldön kiadott írásaiért) elmondja, milyen hangosan nevetett Paszternak, amikor

elmondta neki, hogy egyik moszkvai ismerőse véleménye szerint Paszternak nem hihet úgy Istenben, mint a buta öregasszonyok. Paszternak akkor elkezdett beszélni Krisztusról, minden affektálás, keneteljesség nélkül, elmondta, hogyan közeledik ő az emberek felé. „Paszternak számára ez a legtermészetesebb és legközelibb valóság volt” – teszi hozzá Szinyavszkij.

A Hamlet-vers egyúttal magának a művészetnek a végcélját is megvalósítja úgy, ahogy a fiatal Jura egykor elképzelte: „a művészet mindig, szüntelenül két dologgal törődik. Állandóan a halálon töpreng, és ezzel állandóan életet teremt”. Ez ugyanaz a magasrendű dialektika, amely – nem félünk kimondani – már a *Faust* belső mozgását is meghatározta. Mint ahogy az sem véletlen, hogy a művészet mibenlétén töprengő Jura néhány oldallal később magán Fauston gondolkodik. . .

Bezárt ajtók felnyitása

Beszéljünk a könyv hibáiról. Még Paszternak leglelkesebb méltatói is el-elejtenek egy-két szót – a könyv egészének dicsérete mellett – a nyilvánvaló tévedésekről, szerkezeti melléfogásokról:

Sztarikova: „Bárhogy magyarázzuk is a regény műfaji sajátosságait, még sincs benne művészi harmónia. Egyfelől a természet és a város csodálatos leírásai, mélyenszántó gondolatok, abszolút őszinteség, nagy gondolat – másfelől pedig prózai hadarások, sőt naiv szóhasználatok, cselekménykiesések, megmagyarázhatatlan értelmezési elhagyások (végül is miben áll Jevgraf Zsivago életének titka?)”

Guliga: „A regény tele van fikciókkal, csodálatos egybeesésekkel, végzetes véletlenekkel, kimondatlanságokkal.”

Hangsúlyozzuk, olyan kritikusokról van szó, akik a regényt elismerik, az orosz irodalom fundamentális jelenségének tartják. Most jöjjenek az íróársak:

Zaligin: „Paszternak egyáltalán nem törekedett a részletek pontosságára. Csak egyetlen példát említek. Zsivago naponta bemegy a negyven kilométerre levő városba, a járhatatlanná vált utakon lóháton teszi meg a távolságot. Csakhogy járhatatlan utakon egy ló egyszer sem képes mindennap negyven kilométert megtenni, nemhogy kétszer: oda és vissza.”

Salamov: „Önnél a népcsoportok – munkás, paraszt vagy városi cselédlány – mind egyformán beszélnek, ami nem lehetséges. Az ön népi nyelve vásári mutatvány, nem több. Én ismerem ezt a nyelvet alaposan. Ennek a szókincse szegény, s a szókincs szegénységét főként az intonáció ellensúlyozza, a beszéd tele van tűzdelve durva káromkodásokkal, enélkül ez a nyelv mit sem ér. . .” Másrészt Zaligin remeklésnek tartja a regényt, Salamov pedig a számára kirívó nyelvi-problémát „a nagy horderejű gondolatok, a szereplők lelkiállapotával tökéletesen összehangolt, hajszálpontos, csodálatos természeti képek, az erkölcsi és fizikai világ ragyogó egysége” mellett említi szeplőként.

Hozzátehetjük: a könyv eleje, a rengeteg szereplővel, alig követhető, csaknem jegyzetet kellene készíteni a szűkszavúan, félcelve odavetett szereplőkről. Bosszantóak a cselekményben bekövetkező „nagy ugrások”, hogy miközben évek maradnak el, esküvővel, szerelmi beteljesüléssel, gyerekek születésével, Paszternak hosszan kitart egy-egy tájképet, érzést, gondolatot, hogy aztán az utolsó fejezetben egy egész évtizeden rohanjon

át viharos gyorsasággal. S hogy a szerző korántsem öntudatlanul bosszantja másfajta művekhez szokott olvasóját, bizonyítja egy 1954. évi, a regény befejezésének periódusában írott levélrészlete: „Művem fő érdeme a stílus *nem irodalmias* nyugalma, hogy a legfontosabb, legerőteljesebb vagy legrettentőbb helyekből minden csillogás hiányzik”.

És a rengeteg véletlennek tűnő találkozás, főként Zsivago és Lara vonatkozásában, akik a nagy Oroszországban minduntalan egymásba botlanak, és nemcsak a fővárosban, hanem a messzi Urálban is. . . Már nem is kérdezzük, hogyan kerül Komarovszkij éppen az Urálba, hogy Larát elvigye (Zsivago és Lara elválása fájdalmasan logikus – konkrét magyarázata kevésbé). „Honnan ezek a mesterkelt találkozások – kérdezi Ivanova –, ezek a belletrisztikus egybeesések – talán arról van szó, hogy a szerző nem sajátította el a prózaírás mesterségét – netán szeretett Dickensét követte?!”

Nem hisszük, hogy a *Zsivago doktort* védelmezni kellene, mint ahogy nevetséges volna Joyce, Proust vagy Kafka logikátlanságait indokolni. Nyilvánvaló, hogy a regény nagy belső monológ, egyetlen személy szemszögéből elmondott elbeszélés. És ennek az egyénnek a szempontjából kevésbé fontos az esküvő Tonyával, mint Tonya édesanyjának halála, amely teremtő gondolatait elindítja; kevésbé fontos maga a beteljesülés Larával, mint a vágyakozás utána, a Lara = berkenyefa, Oroszország összefüggés felismerése. És kevésbé fontosak a melléktermékként, kenyérkeresetből születő művek, mint az, hogy csaknem egy évtized után végre folytatni képes az asztalon égő gyertyaszálról szóló sort. . .

Ha magunkba nézünk, észrevehetjük, hogy egész életünket néhány nagy pillanat, érzés határozta meg, képtelenek volnánk róla évről évre, hónapról hónapra, napról napra beszámolni. Múltunk kinagyított képek sorozata, hiperbolisztikusan felfokozott érzések láncolata, ugyanakkor vannak benne *mások* számára fontos tények is, amelyek kényszeredett önéletrajzunkba kerülnek bele. No persze, egy idő után megtanuljuk, hogy már magunkat is a mások szemével lássuk, mintegy hozzáidomuljunk „objektív” értékelésükhöz, sőt, aszerint is viseljük magunkat. Kényelmesebb lesz az életünk, de jóvátehetetlenül elveszítjük azt, ami csak a miénk volt, ami a világmindenség létrejötté óta csak bennünk élt vagy pislákol.

S ha az valóban összetákoltnak tűnik, ami földhözragadt okság-okozati szempontból Zsivago és Lara találkozásait, szétválásait meghatározza, gondoljuk meg, hogy ezek a találkozások és elválások magasabb értelemben mennyire indokoltak. S ha értetlenül állunk Jevgraf Zsivago személye és beavatkozásai láttán, megint csak nem tagadhatjuk, hogy a végső fejlemény: Jurij Zsivago temetése, műveinek kiadása, Larától származó lánya sorsának rendbetétele végül is nem ellenkezik sem az objektív igazsággal, sem a könyv logikájával. Ilyenkor eszünkbe juthatnak Dosztojevszkij „fércelései” legnagyobb regényeiben, a sok képtelen találkozás, kihallgatás, mondjuk a *Bűn és bűnhődésben*, *A kamaszban*, *A Karamazov testvérekben*. . . Kapott is ezekért az akkori tudós bírálóktól éppen eleget, de kit érdekel ez ma – és kit fognak érdekelni a *Zsivago doktor* szerkesztési hibái holnap?!

Egyébként Paszternak művészetének egyik, a költő által is felismert, megszenvedett paradoxona volt, hogy miközben nehezen érthetőnek, alig befogadhatónak tartották, ő maga a lehető legnagyobb egyszerűsége, népdal-hangvételre vágyott. „Egész életében arról ábrándozott – gondoltatja hősével –, hogy lesimított és tompított, megszokott

formában legyen eredeti, egész életében annak a tartózkodó, szerény nyelvnek a kidolgozásán fáradozott, amely úgy juttatja a tartalmat az olvasó birtokába, hogy maga se veszi észre, hogy lett az övé. Egész életében az észrevétlen stílus volt a gondja, amely senki figyelmét sem vonja magára, és elszörnyedt, hogy milyen messze van még tőle.”

Ám a döntő pillanatokban képtelen volt valamiféle előre elképzelt elvet megvalósítani – legyűrte az az igazság, amit Babits így fogalmazott: „nem az énekes szüli a dalt, / a dal szüli énekesét”. Az ihletett pillanatban, a versek papírra vetésekor Zsivago csodálkozva figyel fel arra, hogy „az alkotást irányító erőviszonyok mintegy fejre állnak. Az elsőség nem az emberé és lelkiállapotáé, amelynek kifejezésére tör, hanem a nyelvé, amellyel ki akarja fejezni. A nyelv, az esztétikum hazája és foglalata, maga kezd gondolkodni és beszélni az ember helyett, s zenévé változik...” Az eredmény: egy súlyos gondolatokat görgető, hihetetlen odafigyelést követelő asszociatív nyelv, amely az azonos hullámhosszra állás mellett azt is elvárja az olvasótól, hogy az elhagyásokat megsejtse, a töredékeket kiegészítse, hogy a terjedelmes próza egy-egy mondatát is versként olvassa. Ugyanakkor viszont „minden mondat nehéz súlyokat mozdít el az ember agyában – írja Salamov –, és ajtókat nyit ki, amelyek mellett eddig úgy mentünk el, hogy nem is tudtuk, mifélek és miért vannak bezárva”.

Anti-bestseller

Azt hihetnők: azzal, hogy Paszternak negyedszázaddal halála után erkölcsi elégtételt kapott, regényét nagy példányszámban megjelentették, minden a helyére került, és megkezdődik a *Zsivago doktornak* mint az orosz irodalom egyik csúcspontjának a klasszikus utóélete.

Erről azonban napjainkban még egyáltalán nem beszélhetünk. A regényt és szerzőjét továbbra is sokféle ellenérzés kíséri, melyek sokkal súlyosabbak annál, semhogy legyintheznénk, vagy rossz ízlésre hivatkozhatnánk. 1987 őszén csaknem egyidőben jelent meg a két hír: az egyik szerint a Mars és Jupiter körül keringő, újonnan felfedezett aszteroidák egyike a „Paszternak” nevet kapta. Másrészt „1987 májusában az éj leple alatt meggyalázták Paszternak sírját. A zsidó származású költő, író síremlékére festékkel keresztet spricceltek”.

Ekkor derült ki az is, hogy még februárban felgyújtották az író peregyelkinói házát, és ha a tűzoltók csak tíz percet késtek volna, a ház porig ég. (Az író családját már jóval korábban kiköltöztették annak ellenére, hogy a házban egymásnak adták a kilincset az önkéntes látogatók, akik kezdettől fogva múzeumnak tekintik, függetlenül attól, hogy a hivatalos elnevezés késlekedik...))

Ami pedig magát a könyvet illeti: az olvasók egy része végig sem olvassa, egy másik része is csak becsületből, majd őszintén elmondja: unalmas, csalódást okozott; figyelme-sebbek azokra a kétségtelen szerkezeti hibákra is rámutatnak, amelyekről már szóltunk. Hazánkban sem alakult másképp: a regényből 1965-ben készült angol szuperfilm, a címszerepben a mézes mosolyú Omar Shariffal, lényegében megbukott, hasonlóképp történt a színházi adaptációkkal is (Szolnoki Szigligeti Színház, Nemzeti Színház), amelyek némi szakmai visszhangtól eltekintve hamar lekerültek a műsorról. A magyar kritikákból – a lelkes beharangozások után – egyre több fanyalgás csendül ki, egy olyasfajta érzés,

hogy „ezért volt az egész hajcihő?” Még a fordítónak is kijutott, rajta kérték számon – igazságtalanul – az eredeti mű szerkesztetlenségeit, elnagyoltságait is, mintha csak változtatnia kellett volna a szövegben. . .

Sokkal többen vélekednek rosszul vagy közömbösen a regényről, semhogy ezt az álláspontot csak úgy lesöpörhetnénk. Először is, látnunk kell, hogy a viharos előzmények után az olvasók valamiféle nagy leleplezést, beolvasást vártak a könyvtől, és ezt persze nem kaphatták meg. „Nagy baj – írja Voznyeszenszkij, aki ifjúkorától imádja Paszternakot, és a hagyatékát gondozó bizottság elnöke –, hogy a bűn, amelyet évek hosszú során át elkövettek, nemcsak a költő személye ellen irányult, hanem a regény értelme ellen is. Ezzel a gyalázkodással elérték, hogy a regényt ma nem lehet objektíven olvasni. Az olvasó hasztalan keresi a beígért rebelliót, dobhártyánk, amely ágyúörgést várt, nem képes Brahms-zenét befogadni (. . .) A regény nehezen olvasható, mondhatnánk, anti-bestseller. . .”

A hétköznapi csalódás egyik oka tehát a túlzott és téves elvárásban rejlik. Ám a sokkal felkészültebb, higgadtabb olvasók között is akadnak, akik formátlannak, „furcsának” találják a könyvet, és bár elismerik egy-egy részletének szépségét, megrendítő erejét, végül mégsem tudják hová sorolni. A *Zsivago doktor* tolsztoji szerkesztésű könyvnek indul, de aztán a szerző önkényesen elhagy szálakat, nem zár le történeteket, fejezeteket tölt meg a cselekményt visszafogó „okoskodásokkal”, műve tele van mesterkéltnek tűnő helyzetekkel, véletlenekkel. És még csak az sem derül ki világosan, híve-e ez a *Zsivago doktor* a forradalomnak vagy ellenfele. . . És hogy kerülnek versek a könyv végére. . . Egy szóval, nehéz a könyv hullámhosszára rákerülni, talán ha még egyszer újraolvasnánk, de kinek van erre ideje. . .

Így foglalhatnánk össze azt az ellenvetés-sort, amellyel még jó indulatú, fogékony olvasók is fogadták a *Zsivagót*. Nem meglepő, hogy akadtak olyan kritikusok, akik, miközben szóban elítélik az 1958-as kampányt, lényegében mégis annak szóhasználatához, érvelérendszeréhez térnek vissza, mondván: egy író persze nem lett volna szabad így meghurcolni, de Paszternak akkori bírálóinak, ezen belül is a Novij Mir kollektív levelének igaza volt, ami a mű minőségét és *Zsivago* személyét illeti.

Dmitrij Urnov cikke a Pravda 1988. április 27-i számában jelent meg. Már a címe: „Esztelen erőfeszítés”, sokat sejtet. A tekintélyes literátor, a Voproszi Lityeraturi folyóirat főszerkesztője lényegében azt fejt ki benne, hogy maga *Zsivago doktor* egyáltalán nem új hős az orosz irodalomban. Ő ugyanaz a népével azonosulni nem tudó, tehetségtelen széplélek értelmiségi, akit Csehovtól Gorkijig már sokszor bemutattak és le is lepleztek. Olyan figurával rokonítja, mint a *Ványa bácsi* Szerebrjakov professzora, aki áltudományos művekkel álcázza a rokonai és az egész emberiség iránti közömbös-ségét; ez megfér az anyagi javakkal, a csinos feleséggel és a személyes kényelemmel. Urnov megtalálja *Zsivagóban* az „orosz gentlemant”, vagyis *A Karamazov testvérek* középszerű ördögöcskését, akiben a lázadó Ivan Karamazov rémülten ismeri fel saját hasonmását. Mindennek csúcscaként pedig a feltámadott Klim Szamgint látja benne, vagyis Gorkij utolsó nagyregényének méltán megutált címszereplőjét, aki mindenhez hozzászól, fontolva halad, és ugyanúgy mindent és mindenkit elárul. *Zsivago* – Urnov szerint – „üres lélek”, aki állítólagos tehetségére hivatkozva sajnáltatja magát, fektet le minden útjába akadó nőt (a cikkíró szerint *Zsivago* és Lara szerelmi regénye sem

több banális kapcsolatnál). . . A cikk kvintesszenciája: ha nem jött volna a forradalom, Zsivago „másodrendű poéta” vagy „középszerű fordító” lett volna, de sokat a forradalom sem hozott ki belőle, megmaradt üres léleknek.

A cikk fontos csúsztatása, hogy Urnov is azonosítja Zsivagót Paszternakkal, következésképp az itt felsorolt dörgedelmei magát a szerzőt érintik. Minthogy pedig Paszternak a regénytől függetlenül is kiváló, világhírű költő volt, Urnov kénytelen a Zsivago-verseket is lesajnálni: „A költemények különfélék. . . és se nem értékesebbek, se nem mélyebbek Zsivago regénybeli elmélkedéseinél, az olvasó valójában a kor divatos költészetének stilizálásaként olvassa őket.”

Urnov cikke hatalmas vihart váltott ki, és mint a *Zsivago doktor* történetében annyi-szor, megint nem a regényről, hanem körülötte vitáztak. Maga a Pravda június 6-án tért vissza a polémiára Andrej Voznyeszenszkij *Hófűvás és gyertyaláng* című cikkével, illetve Vlagyimir Guszev *Elmélkedés az eszményről* című elmefuttatásával. Ezzel csaknem egyidőben, június 15-én jelent meg a Lityeraternaja Gazeta kerekasztal-beszélgetése irodalomtörténészek, kritikusok, filozófusok, újságírók részvételével. A tucatnyi résztvevő között egy sem akadt, aki Urnov pártjára állt volna; volt, aki szenvedélyesen ítélte el a cikk mélyén meghúzódó konzervatív-restaurációs tendenciákat, és voltak óvatosabbak, „a mérleg nyelvét tartók”, mindazonáltal ők is jelezték, hogy ideje volna már ezt a hányatott sorsú könyvet par excellence irodalmi jelenséggként felfogni, és nem rajta keresztül vívni közéleti csatákat.

Voznyeszenszkij Urnovval szemben kimutatja, hogy a Zsivago-versek remekművek; hogy a lefitymált elmélkedések olyan nagy orosz gondolkodókkal tartanak rokonságot, mint Tolsztoj, Dosztojevszkij, Florenszkij, Vernadszkij. Konklúziója: „Híve vagyok a vélemények különbözőségének. De a lángész világába, akár a templomba, áhítattal kell belépni.”

Vlagyimir Guszev rámutat Urnov tudatos tévedésére: hiszen abban az értelmiségi sorban, azok között a „kallódó” emberek között, akiket felsorolt, nem csak Szerebrjakov és Klim Szamgin akadt, hanem Miskin herceg és Nyehljudov, Pierre Bezuhov és Andrej Bolkonszkij is. . . Hozzájuk hasonlóan Zsivago számára „utálatosak a napi kis játszmák, a csordák és a klánok, viszont drága érték a szabadság, a titkos függetlenség, a legmagasabb ideál élménye”.

És ezen a ponton Zsivago doktor váratlanul az orosz irodalom olyan klasszikus-titokzatos hőséhez kapcsolódik, mint Oblomov. Goncsarov hősét kritikákban-iskolákban milliószor „leleplezték” már, rámutatva tunyaságára, élődiségére – de éppen korunk figyelmeztetett rá, hogy olykor érték bújhat meg egy rossz korban magában a résztnevételben, a társadalomból való kilépésben is. Ilja Iljics ugyan valóban nevetségesen tohonya, passzív, önmagát sem képes megvédeni – viszont nem vesz részt a Stolz-félék nyüzsgésében sem, legalább nem ront a világon. Zsivago doktor természetesen sokkal aktívabb, mint legendás elődje, munka nélkül el sem tudja képzelni az életét, de álláspontja hasonló: nem ártani, nem vállalni, „kiszállni”, a talmi napi sikerek helyett örök értékekbe menekülni. . . Végül K. Sztjepanjan, a Lityeraternaja Gazeta szemleíróját idézzük: „Paszternak gyakran mondotta: »A szabadságot tanulni kell! És én tanulom!« Valóban, a *Zsivago doktor* a szabadság tankönyve, kezdve a stílusával és a személyiségnek azzal az adottságával végezve, hogy képes a történelem szorításában a maga egyéniségét

megvédeni.”

Láthatjuk: a vélemények mindmáig megoszlanak, és ez tulajdonképpen jó is, hiszen a regény annyi gondolati-filozófiai és tisztán „szakmai”, vagyis irodalompoétikai, regényelméleti problémát vet fel, hogy évtizedekig lehet a legkülönbébb tanulmányok, disszertációk alapanyaga. Urnovval és a hétköznapi fanyalgókkal szemben csupán azt kell leszögeznünk, hogy a vitát mégiscsak magasabb szinten kell folytatni: remekművel van dolgunk, ha mégoly egyenetlennel is. Fogadjuk el tekintélyként Albert Camus-t (akinek műveiről szintén sokáig vitatkoztak, de értékeiket sohasem vonták kétségbe): „A *Zsivago doktor* páratlan könyv, amely messze felülmúlja a világ egész irodalmi terméstömegét. Ez a hatalmas regény nem szovjetellenes, hanem univerzális. . .”

Ribakov – Az Arbat gyermekei

Negyven éve vártam erre a regényre, attól kezdve, hogy a fronton felnőtt lett belőlem, s az igazságot kezdtém kutatni. Sok mindent megértettem, de hogy így – ehhez már Ön kellett. Nehéz és gyötrelmes az ön munkája, de segítse benne a hálánk, reményünk és türelmetlen várakozásunk. Mert lényegében csak a prologust írta meg!

(P. Nyikityenko altábornagy levele Ribakovhoz)

Az orosz Graham Greene

Anatolij Naumovics Ribakov (1911–1998) *Az Arbat gyermekei* című könyve 1987-ben jelent meg először a Druzsba Narodov folyóirat 4-5-6. számában. A könyv első része két évtizeddel korábban íródott; a Novij Mir 1966-ban meghirdette, de a Brezsnjev-korszakban, amelyben a személyi kultusz és Sztálin leleplezését „leállították”, és Sztálint csaknem rehabilitálták, Ribakov könyve érthetően nem jelenhetett meg. A *Nehéz homok* sikere után 1978-ban ismét szó volt *Az Arbat gyermekei* megjelentetéséről (akkorra már a második rész is elkészült), de a kiadás ezúttal is elmaradt. Ribakov nem törődött vele, befejezte a könyvét. De még 1987-ben is óriási vihart kavart a mű kiadása – bár a glasznoszty már érvényben volt, és lazultak a szovjet társadalom béklyói, nagyon sokan voltak, akik nem tudtak és nem is akartak kilépni beszűkült, de egyértelmű világnézetük keretei közül (gondoljunk Nyina Andrejevára, aki nem kívánta „feladni az elveit”, nevezetes cikkével pillanatok alatt felszítva a reformellenes érzelmeket). Ribakov könyve még így megkésve is gondolat- és vitaindító társadalmi-politikai eseménnyé lett. „Nem ez a regény volt az első fecske – mondja Alla Latinyina kritikus –, de már jelezte a tavasz érkezését.”

Az Arbat gyermekei megjelenésekor Ribakov már 76 éves volt. Tisztos írói múlt állt mögötte, könyveit szívesen vették vagy kölcsönözték ki a könyvtárakból, mert kezdettől fogva színesen, láttatóan, könnyedén írt, és egy olyan korban, amely a heroikus témákat, univerzális méreteket erőltette, ő a hétköznapiokról, szerelemről, barátságról tudott beszélni, bár csak ritkán lépett ki a kurzus megszabta keretek közül. *Százezer kilométer* című regényéért (eredeti címe: *Sofőrök*) 1951-ben Sztálin-díjat kapott. Nemzedékek nőttek fel kalandos (kicsit a Tom Sawyert és Huckleberry Finnt utánzó) ifjúsági könyvein (*A tőr*, *A bronzmadár*), és szerették meg nemeslelkű kamaszhősét, Krost, akiről egész könyvciklust írt. Egyik-másik írásából film is készült.

Anatolij Alekszin (jeles ifjúsági író) ezt írta Ribakovról 1961-ben: „Szerencsés alkotó: könyveiről vitatkozunk, tetszenek vagy nem tetszenek, de egyetlen műve sem volt »átmeneti«, mindegyikre emlékezünk.” Egy NSZK-beli kritikus pedig „az orosz Graham Greene-nek” nevezte – és ami azt illeti, Ribakovnak éppúgy megvannak a maga stabil olvasói, mint Greene-nek, de éppúgy akadnak olyanok is, akik fanyalognak a neve hallatán – mondván, hogy mégsem valami nagy író.

Ez a kettősség Ribakov magyarországi befogadásán is megfigyelhető: csaknem minden művét lefordították, némelyiknek még hatásvadászó címet is adtak (*A halál oka: méreg*), de valahogy sohasem számított az élvonalbeli írók közé.

Lényegesen változtatott Ribakov „státuszán” az 1978-ban megjelent *Nehéz homok*. Az *Oktyabr* folyóirat számainak szétkapkodásában a téma döntő szerepet játszott. A háború iszonyatáról beszámoló írások korábban kínosan kerültek a zsidókérdést, és ebben nemcsak Sztálin antiszemitizmusa játszott szerepet (mint ismeretes, utolsó nagy koncepciósterve a „gyilkos cionista zsidó orvosok” ellen irányult), hanem, mi tagadás, az egyszerű emberekben mindmáig meglévő „hétköznapi” idegenkedés is. Mert még az elfogulatlan, tisztességes emberek is szeretnék volna elhessegetni a gettók és tömegsírok apokaliptikus látomását. Bár Ribakov nem akarta kielezni a kérdést, és az asszimilációs tendencia nevében inkább a szovjet, mint a zsidó nép szenvedéseit próbálta kiemelni, könyve azért jókora hullámot vert a pangás állóvizében. Bármennyire óvatos volt Ribakov, mégis úgy járt, mint 1961-ben Jevtusenko, aki Babij Jar borzalmán megrendülve, orosz létére párbeszédet próbált kezdeményezni zsidóságról, oroszországról, emberségről – csakhamar kitűnt, hogy ezt a kérdéskört sokan még a huszadik században is középkori módon zárnák le a szovjet hazában.

Az Arbat

Az Arbat gyermekei önéletrajzi alapokra épül: „Moszkvában nőttem fel – mondja el Ribakov egyik interjújában –, ott éltem az Arbat 51. számú házban... Itt töltöttem a gyerekkoromat egy jó nevű mérnök fiaként. 1919-ben kerültem iskolába. Egyébként Szasa Pankratov a börtönben felidézi diákeveit. Nehéz esztendők voltak ezek (sorbaállítás élelmiszerekért, sok hiánycikk), de mégis úgy éreztük, csodálatos korban élünk... Az iskolát áthatotta a közösségi szellem, a »komszomolizmus«. Kortársaim többsége sajnos fiatalon elpusztult.”

Egy másik vallomásából megtudhatjuk, hogy Ribakovot 1933-ban ítélték el „semmiért”, és több mint három évet töltött lágerben. Ugyanúgy, mint Szasának, voltaképpen szerencséje volt, hogy hamar „rákerült a sor” – később az ilyesfajta ítéletek már tíz évre szóltak, s ha valakinek netán lejárt a büntetése, szemvillanás alatt meghosszabbították az idejét.

A sors kétes értékű ajándéka magasabb értelemben végül Ribakov hasznára vált (valahogy úgy, ahogyan a katorga Dosztojevszkijnek) – sokáig kétkezi munkásként dolgozott, gyárakban, igazi „melósok” mellett, majd harcolt a háborúban is, és őrnagyi rangig emelkedett. Kétségtelen adottságaihoz, leíró tehetségéhez így szerezte meg a nélkülözhetetlen valóságfedeztetet, sajátította el az egyszerű emberek jellegzetes modorát, tanult meg beszélni és beszéltetni.

A címben szereplő Arbat Moszkva szívében, belvárosában található. Ősidők óta éltek itt kereskedők, kézművesek, az éttermekben jókat lehetett enni, szívesen sétáltak erre-felé írók, művészek, a közelben jó néhány színház, kiállítási terem akad. Aki itt lakott, vagy az itteni fiúkhoz és lányokhoz verődött, tősgyökeres moszkvainak számított. Ha Ribakov, illetve teremtménye, Szasa kiment az udvarba, vagy kilépett a házból, nyomban a moszkvai élet sűrűjében találta magát. „Az Arbat – írja Sztarikova – szellemi

fogalom, amely magába foglalja a régi és új orosz történelem zavaros szövevényét, a legmagasabb rendű moszkvai intelligenciát és a legmegvetendőbb, legalantasabb moszkvai közönségességet. . .”

Bár sok minden elpusztult a régi Arbatból – bulldózerek tisztították meg a terepet a Kalinyinszkij prospekt KGST-felhőkarcolói számára –, az Arbat szelleme valamiképp ma is él a sétálóutcában, ahol néhány éve szabadon lehet giccsképeket árulni, gyorsportrékat készíteni, táncolni, olykor még politikai demonstrációkra is sor kerülhet. Ez persze már éppoly mesterkéltséget és jellegtelen turistacsábító, mint aminő más európai országokban is bőven található. Ám az az Arbat, ahonnan Ribakov fiatal hősei indulnak, még az igazi, tehát átvitt értelemben maga Moszkva, sőt Oroszország.

Erről tanúskodik az a sajátos fülszöveg is, amelyet a szerző az *Az Arbat gyermekei*hez írt:

„Regényem tartalmát pontosan kifejezi a cím. Mindenekelőtt néhány olyan fiatal sorsáról és életéről szól ez a mű, akik Moszkva központjában, az Arbaton születtek és nőttek fel. Valamennyiük sorsa más és más, mindegyik megismételhetetlen, együttesen azonban, ha nem is teljes, de remélem igaz csoportképet nyújtanak korosztályom fiataljairól. Törekvésem, hogy a maga teljességében tükrözzem a kort, kitágította a regény kereteit: vízszintes irányban az Arbat kis utcáitól a Kaukázusig, az Urálig és Szibériáig, vertikálisan pedig a munkásoktól és diákoktól a legfelsőbb állami vezetőig. Semmit sem találtam ki, azt írtam, amit láttam és átéltem. A regény cselekményének ideje az 1934-es esztendő. Ellentmondásos éve volt ez hazánknak. . .”

1934

Bár tudjuk, hogy véletlen, mégis utalunk rá, 1934 éppen fél évszázaddal előzte meg az orwelli 1984-et. . . A hivatalos szovjet történetírás szerint ez volt a „nagy fordulat” utolsó éve. 1929 és 1933 között „a főbb mutatókat tekintve” sikerült négy év alatt teljesíteni az első ötéves tervet. Szétzúzták a „bal- és jobboldali elhajlókat”, száműzték Trockijt, aki 1929 elején hagyta el a Szovjetuniót, „leleplezték” a lenini gárda utolsó jelentős tagjait, Zinovjevet, Buharint, Kamenyevet. 1929 decemberében óriási pompával ünnepelték meg Sztálin 50. születésnapját. Vérrrel-vassal megvalósították a kollektivizálást, sokmillió áldozattal, a termelés súlyos visszaesése árán. Ismét bevezették a „paszportot” (személyi igazolvány), amit pedig a cári rendőrség szégyenletes intézményeként azonnal eltöröltek a forradalom után. A paszportot csak városlakók kaphatták meg, hogy a parasztok ne mozdulhassanak a helyükről. Óriási elnyomó apparátus épült ki, minden társadalmi ellenőrzéstől függetlenül, közvetlenül Sztálin irányítása alatt, amelynek kihallgatói és vallatói akármikor elbánnhattak a párt és az állam vezetőivel, tisztviselőivel. Egymást követték a perek a különféle ipari „kártévők” (értsd: mérnökök, tudósok, műszakiak) ellen, nem kevés végrehajtott halálos ítélettel. Az országban az egykori beszámolók szerint „mindenki félt”, az egyszerű emberek éppúgy, mint a káderek. Az avatatlan szemlélő afféle steril nyugalmat láthatott, a jóságos, egyre csak népe jólétén munkálkodó Sztálin imázsával. Akik viszont valamelyest közelebb tudtak kerülni az élethez, vagy mélyebben elgondolkodtak a látottakon – mind Gide, Istrati vagy Illyés Gyula és Nagy Lajos –, hamar felismerték a valóságos mozgatórugókat, és be is számoltak Sztálin

mérhetetlen kultuszáról, a demokrácia teljes hiányáról, a nagy áldozatok árán is csupán szűkös életről.

Ugyanakkor azzal is tisztában kell lennünk – másképp nem érthetnők például Rjazanov vagy Szasa viselkedését –, hogy sokan önzetlenül, megszállottan hittek a szocialista alapgondolat helyességében, a világforradalom elkerülhetetlen győzelmében, ami minden problémát megold majd, és a földgolyó összes népét egyetlen testvéri ölelésben egyesíti. Ezek a gondolatok (nem nehéz a megfelelőjükre rátalálni hazánk történetében 1945 után) még azokat a nyilvánvaló problémákat, nélkülözéseket, hiányokat is ellensúlyozták, melyekkel az egyszerű szovjet polgár minduntalan találkozott. Az emberek keveset tudtak hazájuk valóságos életéről (a falvakban történt népiirtásról, a gyorsan szaporodó táborokról csak szórványos híreik lehettek, és azokat sem volt ajánlatos továbbadni), és elhitték Sztálinnak, hogy „az élet könnyebb és vidámabb lett”. Büszkeségre adott okot, hogy a Szovjetuniót, amely a forradalom után csaknem ki volt közösítve Európából, fokozatosan elismerték (1933 végére már az USA is), és hogy a polgárháború viszontagságai után sikerült egy erős hadsereget kiépíteni, közeledni a nagyhatalmi státusz felé. 1934 szeptemberében a Szovjetunió a Népszövetségnek is tagja lett (majd a szégyenletes finn háború idején fogják kizárni). Az egyszerű szovjet ember úgy érezte, hogy az élet viszonylag elviselhető; belátta, hogy a polgárháború idején lerombolt országot nehéz volt újjáépíteni, és tudomásul vette azt is, hogy nagy pénzeket kell költeni a hadikiadásokra. Ami a körülötte csapkodó letartóztatásokat illette, félig-meddig elhitte a minapi jószomszédjáról, barátjáról, kollégájáról, hogy valóban „a nép ellensége” lehetett – és a kötelező gyűléseken maga is elátkozta őket. Tette ezt, amíg rá nem került a sor. . .

Ezek után lássuk, mi is történt 1934-ben.

Januárban tartották a párt XVII. kongresszusát („a győztesek kongresszusát”, ahogyan Sztálin könnyedén elnevezte). A főtitkár beszámolt a szocialista iparosítás és kollektivizálás sikereiről, a különböző „elhajlók” szétveréséről, a Szovjetunió nemzetközi tekintélyének növekedéséről. Volt azonban itt egy szavazás is, amelyről egészen a legutóbbi időkig hallgatott a szovjet történetírás. A küldöttek közül többszázan szavaztak Sztálin ellen, és Kirovot szerették volna a helyén látni. A Sztálinhoz hű apparátus azonban meghamisította ezt az eredményt, így Sztálin továbbra is főtitkár maradhatott. (Nem ez volt az első ilyen melléfogás – Lenin halála után éppen Zinovjev és Kamenyev volt az, aki nem hozta napvilágra Lenin „végrendeletét”, amelyben Sztálin leváltását javasolta; nem tudták, hogy ezzel saját halálos ítéletüket készítik elő. . .)

1934. június 8-án törvényt fogadtak el, amely szerint a „hazaárulásért” csupán egyetlen megtorlás eszközölhető, a halálbüntetés. (Korábban átnevelő táborokba küldték a vétkeseket.) Ettől kezdve a családtagok is feleltek az elkövetett bűnökért (e törvény alapján kerül majd lágerbe Buharin felesége, Trockij unokája, a kivégzett katonatisztek összes családtagja).

1934 augusztusában került sor az I. szovjet Írókongresszusra – ünnepélyes külsőségek között, külföldi meghívottakkal, Gorkij vezetésével. A kor ellentmondásosságára jellemző, hogy az írók jelentős része ujjongva, lelkesen csatlakozott a szövetséghez, amelyből csak hamar félreállították magát Gorkijt (előbb háziőrizettel, majd fizikai megsemmisítésével). A szövetség nemsokára afféle írói minisztériummá változott, amelyben saját kebelbárátjaik súgták be, ítélték el író társaikat. Az Írószövetség létrehozása csupán logikus

folytatása volt a sztálini gleichschaltoló politikának, amelynek értelmében mindenkit és mindenütt könnyen ellenőrizhető, irányítható intézményekbe kellett kényszeríteni.

1934. december 1-jén pedig megölték azt a Szergej Kirovot, aki az év elején Sztálin vetélytársának látszhatott.

Cui prodest?

Kirov alakját az eltelt évtizedek alatt olyannyira benőtték a legendák, *A nagy hazafi*-típusú filmek, hogy igazi személyiségét már aligha lehet rekonstruálni. A hivatalos mártírológia szerint Sztálin hűséges, lángelkű követője volt, akit éppen ezért öltek meg a nekivadult trockista-zinovjevista ellenzékiek.

A Sztálinnál hét évvel fiatalabb Szergej Mironovics Kirov (halála idején 48 éves volt) valóban az új vezér környezetéhez tartozott, családjaik összejártak, Sztálin atyailag pártfogolta emberét. Kirov másoknál is gyakrabban dicsőítette Sztálint, a XVII. kongresszuson mondott felszólalásában „minden idők és népek legnagyobb emberének” nevezte, elítélte és leleplezte a pártbéli ellenzéket, Zinovjevet, Kamenyevet és társaikat. Kiváló szónok, előadó volt, maga mellé tudta állítani az embereket. Sztálin nem véletlenül nevezte ki éppen őt 1926-ban a fontos leningrádi pártszervezet élére, sokat várt tőle, nem utolsósorban azt, hogy letöri az örök ellenzéki péterváriak szarvát, és Leningrádot másodrangú vidéki várossá süllyeszti.

Ekkor azonban megisméltődött Thomas Becket és II. Henrik története – ahogy a király által az egyház élére állított ivócimbora az angol egyház igaz, a királlyal is szembeszálló vezetője, majd mártírja lett, ugyanígy Kirov is tősgyökeres leningrádivá változott, aki magába szívta a város kifinomult kultúráját, megvédte íróit és művészeit. És még az „ellenségekkel” való leszámolásban is emberségesnek mutatkozott: nem követelte senki vérért. Az ő életében nyilvánvalóan nem lehetett volna nyilvánosan elítélni a különféle „elhajlókat”, különösen kirakatperekben nem. A pártban és a városban valóban szerették, amihez hozzájárulhatott, hogy a grúz Sztálinnal szemben ő orosz származású volt. Emellett sokat is tett Leningrádért: gondoskodott megfelelő ellátásról, munkahelyekről.

De Kirov aligha emelt volna kezet Sztálinra. Amikor a kongresszus előtt és alatt különféle baráti megbeszélésekre került sor, és felmerült Sztálin „feljebb buktatása”, valamint a tényleges hatalom Kirovnak történő átadása, maga Kirov nem helyezte ezeket a terveket, nem tört a főhatalomra. Ugyanakkor nem lehettek illúziói aziránt, hogy Sztálin tud ezekről a megbeszélésekről, és ismernie kellett a főtitkár könyörtelenségét, azt, hogy az osztatlan hatalomért mindenre képes. 1934-ben Kirov többeknek elmondta, hogy alighanem megölik, és nem jósolt magának hosszú időt. . .

Ebben az évben – mint azt később összegezték – többször is történtek „furcsa események”, balesetek Kirov körül, de az összes incidensből épen és sértetlenül került ki. Ekkor bukkant fel egy Nyikolajev nevű pszichopata fiatalember, az Oswaldok, Sirhan Sirhanok fajtájából. Az idegbeteg, hisztérikus, a pártból kizárt, majd visszavett, az életben boldogulni nem tudó gyilkosjelöltnek „illetékes személyek” megmagyarázták, hogy Kirov áll nemcsak az ő személyes karrierjének, de a pártnak és az országnak is az útjában, hogy Kirov álcázott ellenforradalmár, ráadásul Nyikolajev feleségének a szeretője. . . A leningrádi védelmi szolgálathoz a Kirovhoz hű Medvegy helyetteseként kineveztek

egy kalandort, bizonyos Zaporozsecet, aki csakhamar önállóan kezdett tevékenykedni, nemcsak Medvegynek, hanem magának Kirovnak a tiltakozása ellenére. Nyikolajev „valakiktől” töltött pisztolyt kapott, ráadásul olyan álcázott táskával, amelyből pillanat alatt elő lehetett rántani. Nyikolajevet aztán kétszer is feltartóztatták Kirov testőrei, a pisztolyt is megtalálták nála, de „valakik” utasítására nyomban szabadon kellett engedni.

A merénylet napján, december 1-jén Nyikolajev egész nap ott kóborolt a Szmolnij épületében, ahol Kirovnak aktívaülést kellett tartania, de jövődő gyilkosát senki sem utasította ki. Nem sokkal a gyilkosság előtt Kirov hű testőrét, Boriszovot „valakik” feltartóztatták, így aztán Kirov magára maradt, amikor Nyikolajev hátulról agyonlőtte.

A gyilkosságról kiadott első közlemények – még mielőtt bármiféle kihallgatásra kerülhetett volna sor – már a trockista-zinovjevista elhajlók ügynökeként jellemezték Nyikolajevet. Még aznap Leningrádba indult Sztálin, Molotov, Vorosilov, Zsdanov (Kirov leendő utódja a leningrádi párttitkár posztján), Visinszkij (a kirakatperek leendő vérbírája), Jezsov (az eljövődő nagy terror fő ügyintézője). Sztálin személyesen hallgatja ki Nyikolajevet (nyilván azt mérlegeli, alkalmas lehet-e nyilvános perre), aki kétségbeesetten erősítgeti, hogy a csekisták beszéltek rá tetteire. Erre az eszméletlenségig összeverik (Sztálin rúg bele elsőként), majd amikor csodával határos módon mégis életben marad, megpróbálják „meggyúrni”. El is érik, hogy Nyikolajev monoton hangon ismételteti: egy leningrádi terrorista centrum bízta őt meg Kirov megölésével, és ugyanez a centrum később meg akarta gyilkolni Sztálint, Molotovot, Vorosilovot és Kaganovicst is. Ám a gyilkos folyton „visszaesik”, tehát megbízhatatlan, végül rövid úton elítélik és még aznap éjszaka kivégzik. Amikor a halálos ítéletet meghallotta, Nyikolajev felordított: „Becsaptak! A szemetek becsaptak! Három évet ígértek, és most...”

Nyikolajevvel és néhány társával még nem ért véget a kivégzési hullám. Amikor kihallgatásra viszik Kirov testőrét, Boriszovot, „autóbaleset” áldozata lesz, miközben mindenki más, aki ott ült az autóban, életben marad... Eltűnnek Kirov testőrei, a leningrádi NKVD vezetői, azután azok is eltűnnek, akik őket felváltották, mint ahogy eltűnik a megtorlás első vezetője, Jagoda (nyilvános perben ítélik halálra), de aztán eltűnik az őt letartóztató Jezsov is. Csak olyanok maradtak életben, akik másoktól hallottak fontos részleteket, és elég okosak voltak, hogy hallgassanak, olykor egészen haláluk napjáig.

A teljes igazságot még a hatalma csúcsán levő Hruscsovnak sem sikerült kiderítenie. A XX. kongresszuson mondott „titkos” beszédében utalt a Kirov-gyilkosság körüli tisztázatlanságokra, még hozzá olyan hangsúlyokkal, amelyek Sztálin bűnösségére engedtek következtetni. Létre is hoztak egy különbizottságot, amely néhány évig kutatta az egykori eseményeket és hatalmas anyagot gyűjtött össze, több mint háromezer tanút hallgattak ki, rengeteg volt az ellentmondás, egymást kizáró vallomás, de voltak kétségtelen, sőt perdöntő anyagok is. Ám a bizottság jelentését sohasem hozták nyilvánosságra, és erről állítólag maga Hruscsov döntött, kijelentvén: „Amíg a világon fennáll az imperializmus, ezt a dokumentumot nem tehetjük közzé.”

Bizonyítani tehát most szinte semmit sem lehet. Ismerjük viszont a következményeket: Kirov meggyilkolásának ürügyén minden korábbinál könyörtelenebb törvényeket fogadtak el „a terror elleni harcról”: a nyomozásokat gyorsítottan kellett lefolytatni, és az ítéletet azonnal végre kellett hajtani. Kegyelmi kérvényt nem lehetett benyújtani.

Hivatalos adatok szerint 1935 januárja és 1941 júniusa között mintegy húszmillió embert ítéltek el, közülük hétmilliót halálra, a többiek lassabban pusztultak el a lágerekben, (összehasonlításképpen: a hatalmát szintén provokációval – a Reichstag felgyújtásával – megszilárdító Hitler mintegy 200 000 politikai ellenfelét pusztította el.)

Sztálin nemcsak a legfelsőbb szinten irtotta ki politikai ellenlábasait, hanem lényegében az apparátus lecserélését is kivégző osztagokkal és életfogytiglani ítéletekkel oldotta meg. Sokan említik a paradoxont, hogy a Vezér által vágóhídra küldött emberek őt éltetve haltak meg. Annak, hogy Sztálin olyanokat is bűnösnek talált, akik sohasem lázadtak fel ellene, szintén megvolt a maga szörnyűséges logikája. Hiszen a forradalom főemberei között korántsem az első közé számító Sztálin éppen azáltal tudott felemelkedni, hogy kezébe kerítette a pártapparátust, amelynek a csillogó Trockij, Zinovjev, Kamenyev vagy Buharin nem sok jelentőséget tulajdonított. A főtitkári cím akkoriban nem sokat jelentett, az igazi hatalom a Népbiztosok Tanácsának kezében volt. Sztálin azonban a szerénynek látszó posztton „felmérhetetlen hatalmat összpontosított a kezében” (Lenin felismerése a „Végrendelet”-ben). A harmincas évek elején pedig – az események előtt járva – rájött, hogy az őt egyébként kiszolgáló, de még politizáló, gondolkodó apparátusi embereket teljesen tőle függő, minden utasítást gondolkodás nélkül végrehajtó csinovnyikokkal kell lecserélnie. „A jelenlegi apparátus – gondolja végig monstruózus tervét – előregedett, megfáradt. Ezek a régi káderek nagyon mély gyökeret eresztettek, ezek tartanak össze a leginkább, ezek nem hagyják el helyüket egykönnyen, őket *el kell távolítani*. De ezek mindörökké megbántott, mindörökké bosszút forraló, potenciális halálos ellenségek maradnak, akik bármely pillanatban amellé fognak állni, aki fellép *ŐELLENE*. Meg kell őket semmisíteni. Akadnak majd köztük a múltban nagy érdemeket szerzett emberek is, a történelem ezt majd megbocsátja Sztálin elvtársnak. Az ő múltbéli érdemeik most károsak a párt ügyének, azt hiszik magukról, hogy ők az állam sorsának irányítói. Ezért le kell őket váltani, leváltani, vagyis megsemmisíteni.”⁶ És minthogy a XVII. kongresszuson Sztálin még nem tudta igazán befolyásolni a Központi Bizottság „személyi állományát”, később számolt le azokkal, akik akarata ellenére kerültek a vezetésbe, és az egyetlen szavazáson, amelyen megtehették, ellene is voksoltak – a beválasztottak túlnyomó többségét halálba küldte.

(Az már a történelem fintora, hogy a Sztálin halálát követő utódlási harcban megint csak Hruscsov győz, aki a pártapparátus élén áll. Az pedig igen kegyetlen ismétlésnek bizonyult, hogy Mao Ce-tung a Sztálinéhoz hasonló logikával indította el az „össztűzet a vezérkarra” a „kulturális forradalom” idején.)

Bármennyire szerette volna a hivatalos történetírás „megfordítani” az eseményeket, vagyis jogos bosszúként feltüntetni a nagy terrort, logikus, hogy ez a gyilkosság ürügyként szolgált a régóta eltervezett leszámoláshoz. Cui prodest – kinek volt hát érdeke Kirov eltüntetése? A válasz egyértelmű: Sztálinnak és közvetlen környezetének. Kirov reális várományosa lehetett volna a „trónnak”, népszerű volt, sokak számára rokonszenves, ráadásul a nép által hőn óhajtott enyhébb irányvonal képviselőjének látszott. És ebből a szempontból tökéletesen mindegy volt, hogy maga Kirov – néhány tüzes, „pártszerű” veszekedéstől eltekintve – sohasem került szembe Sztálinnal, vitte a „vonalat”. Sztálin tudta, hogy az események logikája óhatatlanul szembefordítja majd őket, és nem várta

⁶ A regény eredeti címe: Gyetyi Arbata. Nikodémusz Elli fordítása alapján idézzük (Magvető, 1988).

meg, amíg késő lesz.

Más, ennél mélyebb megfontolás is hajthatta a Vezért, amikor a maga módján beosztottai tudomására hozta, mit is akar voltaképpen. (Emlékezzünk rá: II. Henrik király is csupán annyit mondott négy mindenre kész lovagja előtt, hogy elege van Becketből...) 1934-re bekövetkezett valamiféle konszolidáció a sok-sok erőszak és vérontás után. Már likvidálták a kulákokat, a műszaki értelmiség ellen indított perekkel elérték, hogy mindenki rettegve tette a dolgát a gyárakban, hiszen már két-három késésért is munkatábor járt. Az ország pisszenni se mert, de azt azért megkérdezte: minek ez a rettentő elnyomás a szocializmust építő országban, hol az ellenség? És ebben a kérdésben kimondatlanul az is benne volt, hogy más vezető kellene – Sztálinnak persze óriási érdemei vannak, viszont, ahogy már Lenin is megmondta, rendkívül durva és könyörtelen. Sztálinnak tehát új ellenséget kellett találnia, és mivel külső vagy osztályellenség már nem volt, a párton belül kereste és találta meg azt... Az újabb vérfürdőhöz azonban olyan ürügy kellett, amely az egész országot felkavarja, és hihetővé teszi, hogy a Leninnel vállvetve harcoló forradalmárok, önfeláldozó pártemberek, egyszerű munkások az imperializmus fizetett ügynökei.

Így született a tulajdonképpen egyszerű, de ördögien zseniális kombináció – úgy megöletni vagy pontosabban megölni hagyni Kirovot, hogy az azt követő megtorlást éppen az ő mérsékeltebb vonala ellen lehessen felhasználni, és ily módon Sztálin illegitim hatalma életfogytiglan meghosszabbodik (tudjuk, hogy korlátlan uralkodása még csaknem két évtizedig tartott).

Az nyilvánvaló volt Sztálin számára, hogy Kirovot nem állíthatja félre, nem tartóztathatja le – ez azonnal kirobbanthatta volna a bizalmi válságot. Kirovot pszichopátának, magányos gyilkosnak „kellett” megölnie, aki ráadásul pártkörökben is megfordult, tehát könnyen összekapcsolható misztikus centrumokkal. Ha Nyikolajev nem lett volna, valaki hasonlót kellett volna találni – így viszont csak arra kellett vigyázni, hogy ez a született balek valahogy mégis végre tudja hajtani a gyilkosságot, majd elfoghassák és megvádolhassák.

Ribakov igen visszafogottan ábrázolja Sztálin és Kirov kapcsolatát, és magának Kirovnak a gondolatait, még a látszatát is kerüli, hogy tragikus történelmi hőseinek szájába rágjon valamit. A meglévő, dokumentálható tények egyirányú csoportosításával éri el célját, értelmez, sőt sugall bizonyos tényeket – de nem vonja le a végkövetkeztetést.

Rendkívül jellemző, hogy amikor a *Spiegel* 1987-ben interjút készített Ribakovval, és a riporter óvatlanul megjegyezte: „az ön műve azt a következtetést sugallja, hogy a gyilkosság végrehajtói titkosszolgálati emberek voltak, akik Sztálin parancsának engedelmeskedtek”, az író hevesen tiltakozott: „Ahhoz, hogy azt állíthassuk, Sztálin gyilkoltatta meg Kirovot, írásos bizonyítékokra lenne szükség. Ilyenek nincsenek és egy efféle esetben valószínűnek tarthatjuk, hogy nem is lesznek... Marad a logika. Kinek használt ez a tett? Bizonyosan akadnak majd olvasók, akik arra következtetnek, hogy Sztálinnak használt a legtöbbet. Mások azonban talán úgy vélik, Sztálinnak egyáltalán nem volt szüksége erre a gyilkosságra. Egy szó mint száz, az ügyben az olvasónak kell önállóan döntenie.”

Az *Arbat* gyermekeiben Kirov tele van balsejtelmekkel – semmiképp sem akar Sztálin közelében maradni, és azt sem vállalja, hogy Sztálint utólag a kaukázusontúli

bolsevik mozgalom vezetőjévé kiáltsa ki – végezze csak el ezt a mindenre kapható Berija. Töprengéseinek logikája azonban óhatatlanul el kell hogy vezesse őt az őrségváltás szükségességéhez és annak felismeréséhez is, hogy ő maga alkalmasabb lenne az ország vezetőjének. Érzi, hogy a szeszélyes, gyanakvó, mindenre képes Sztálint le kellene váltani, de úgy gondolja, hogy Sztálin irányvonala alapján mégis helyes; tehát az őrségváltásnak az ország szenvedné kárát.

Ugyanígy Sztálin sem cinikus gyilkosként gondolkodik – éppen csak utálja Leningrádot, amelynek kulturált vezetői már nemegyszer akadályozták rejtettebb terveit; és nem szenvedheti Kirovban azt, hogy hozzáidomult a „pétervári szellemhez”. Sztálin nem ad ki utasítást gyilkosságra, de célzó rá – látszólag Kirovot féltve-őrizve –, hogy „a trockista kígyó, amelyet Kirov elvtárs a keblén melenget, megmarhatja magát Kirov elvtársat is...” Mondja pedig ezt Jagodának, a belügyi népbiztosnak, aki mindent ért, és cselekszik, pontosabban – hiszen ez volt a nagy terv lényege – nem cselekszik. A könyv – ha az Utóhangot nem számítjuk – azzal zárul, hogy Szasa Szibériában megtudja Kirov meggyilkolásának hírét. A hivatalos közleménybe belegondoló száműzöttek hamar felfedezik az egyes mondatok között a belső ellentmondást. („A gyilkos személyét még nem ismerik, de már tudják, ki bérelte fel...”.) Sokáig visszhangzik az olvasóban az utolsó mondat: „sötét idők jönnek, a rémségek kora”.

Despota, rendőrfőnök, Nyecsajev

A Kirov-ügy kapcsán eljutottunk *Az Arbat gyermekei* igazi főszereplőjéhez: magához Joszif Visszarionovics Sztálinhoz.

Ribakov könyvének fő szenzációja nem a Sztálin-ábrázolás pusztja ténye, erre bőséggel akadt példa korábban is. Kitűnni vágyó tollforgatók, rímfaragók, szobrászok, festők, filmesek, de még a tudomány emberei is hamar felismerték, hogy hamarabb érvényesülhetnek, ha hősükül, tudományos művük témájául a Vezért választják, ábrázolva őt magát, leírva életének valamely epizódját, „továbbgondolva” valamelyik tézisé. És korántsem csak dilettáns karrieristák vélekedtek így – a divatnak áldozott a többi között Alekszej Tolsztoj, Visnyevszkij, Pavlenko, Iszakovszkij, Tyihonov is. A történelmi tárgyú regényekhez, színművekhez megkapták a gondosan preparált forrásanyagot, és talán maguk is elhitték – a kortársak emlékezetével szemben –, hogy Lenin mellett a forradalom legfontosabb vezetője a serénységben Lenint is felülmúló Sztálin volt. Más írók pedig úgy oldották meg a problémát, hogy hőseiket mintegy „megáldatták” Sztálinnal. A derekasan harcoló, építő pozitív hős e regények végén úgy dicsőült meg, hogy meghívták a Kremlbe egy fogadásra, ahol kezet foghatott, netán beszélgethetett Joszif Visszarionovicsal. A *Vezér* ilyenkor többnyire elmondott egy közhelyet, lózungot, hozzátevé: „jól van, csak így tovább”. A megdicsért hős ettől szárnyakat kapott. E művek pátoszáát nevetségessé tette az idő.

A XX. kongresszust követően ismét voltak kísérletek Sztálin ábrázolására, vagy ha úgy tetszik, megmagyarázására, mindenekelőtt írói memoárokban, tábornokok és főtisztek emlékezéseiben, háborús regényekben. Ezek közös vonása – jó példa lehet rájuk Szimonov *Élők és holtak*-trilógiája –, hogy Sztálint leszállítják a félistennek emelt piedesztálról, de ugyanakkor jó szervezőnek, parancsolni tudó főnöknek mutatják. Ezek a művek

kínosan kerülnek a Sztálin személyéhez fűződő megtorlások, vérengzések igazi okait, és kísérletet sem tesznek Sztálin személyiségének feltárására. Így is pozitív szerepet játszottak a sztálini mítosz elhalványításában, hiszen ezt a legendát – inverz módon – a rémtettekről szóló beszámolók is csak erősítették, afféle XX. századi Dzsingisz kánt mutatva a valóságos ember helyett.

Jelentős lépés lehetett volna Sztálin szépirodalmi ábrázolásának Alekszandr Bek *Új megbízatás* című könyve, amelynek sorsa hasonlóan alakult, mint *Az Arbat gyermekei*: a *Novij Mir* az 1964-ben befejezett művet szintén meghirdette (1966-ban), de a regény csak 1986-ban látott napvilágot. A könyvben szereplő Sztálin ugyanolyan nagyformátumú, erőszakos, ellentmondást nem tűrő, mint Ribakov Sztálinja; a hangsúly azonban nem rajta, hanem az általa kialakított csinovnyik-típuson van. Ribakov Onyiszimov személyében tipikus „sztálini kádert” mutat be, aki a Vezér akaratát a legegyszerűbb műszaki mutatók fölé állítja.

Ribakov könyvének rendkívüli érdeme, hogy a rengeteg csapda és buktató, jogos és jogtalan indulat, gyűlölködés közepette olyannak tudja Sztálint megrajzolni, amilyen valójában lehetett. Vagy, ha mégsem ilyen volt – már csak ilyen a jó szépirodalom –, ezentúl ilyennek fogjuk látni.

Pedig műve megírásakor – neves elődeivel ellentétben – nem segítették különleges anyagok. A már említett Spiegel-interjúban ezt mondta: „Én vagyok a magam levéltárosa. Itt vannak a polcon Sztálin összes művei, a pártkongresszusok dokumentumai, a sztálini korszak pereinek dokumentumai, minden, amit akkoriban hivatalosan kiadtak. Ezen túl sok olyan emberrel beszéltem, aki ismerte Sztálint. És végül, magam is átéltem ezt a periódust. Nekem mindez elegendő.”

Ribakov a nagy feladathoz méltó gondtal, alaposággal, türelemmel építi fel Sztálin szépirodalmi alakját. Eleinte inkább mások szemén keresztül mutatja – Rjazanov, Bugyagin, Kirov, Jezsov „beszélget” vele, megérezzük körülötte a félelem, sőt rettegés légkörét.

Sztálin minden beosztottja arra törekszik, hogy megértse a Vezér sablonos, utasítás-szerű mondatai mögött rejlő mélyebb értelmeket. Mindenki tudja, hogy Sztálin egyetlen szót sem mond feleslegesen – ha például a külföldi divat majmolásáról beszél, Bugyagin tudja, hogy az ő lányára, Lénára célozgat. Semmit sem mond egyenesen, s miközben szinte ontja a közhelyeket, brosúraszövegeket, beszédpartnerének el kell találnia, mit is várnak, akarnak tőle.

Rendkívül fontos ebből a szempontból az a „beszélgetés”, amelyet Sztálin terített asztalnál folytat Kirovval. Mi mindenről nem esik szó: grúz ételspecialitásokról, az élelmiszerjegyek eltörléséről, a várható jó termésről... Később kerül szóba a történelemtudomány, de még itt is előbb Pokrovszkij hibái, Krupszkaja emlékezése – és csak aztán a lényeg: Jenukidze „hibás” memoárja, amely szerint Sztálin nem tudott egy kis grúz illegális nyomda létezéséről. Ezt Kirovnak kellene helyreigazítania, hiszen öt évig állt a bakui pártszervezet élén, meg aztán ő a legtekintélyesebb KB-tag... Kirov a képtelen javaslatot visszautasítja, és ezt Sztálin nyugodtan tudomásul veszi, már hívja is Beriját, majd ő elvégzi a szükséges munkát.

Rutinbeszélgetés? Egyáltalán nem az. Rendkívül jellemző Sztálinra, aki semmikor nem mondott le arról, amit egyszer megtervezett, és sohasem bocsátotta meg, ha

ellentmondottak neki. Ez a visszautasítás – más ügyekkel egyetemben – meggyorsítja azt a bizonyos leningrádi akciót december 1-jén. . .

Sztálin éppen olyan a könyvben, amilyennek százmilliók látták, hitték: kemény, céltudatos, könyörtelen. Aztán a szerző „elgondolkodtatja” (mindenekelőtt az I. rész 24. és a II. 2. fejezetében). Ribakovnak sikerül megőriznie a belső monológ töredezettségét, csapongását, és mivel jól érzi-látja Sztálin tetteinek belső rugóit, ezek az apokrif monológok a hitelesség rangjára emelkednek, ami – tekintettel a figura monumentális voltára, ellentmondásosságára, és nem utolsósorban szerepjátszó készségére – a bravúr erejével hat.

Ribakov Sztálinja nem bűnöző, nem szadista – legalábbis önmaga előtt nem az –, de rövidesen a világtörténelem egyik legnagyobb tömeggyilkosává válik. Hihetetlenül, mondhatnánk kaukázusi módon szenvedélyes, de valami páratlan önfegyelemmel uralkodik magán – mindent megjegyez, elraktároz, soha semmit sem bocsájt meg, és kivárja a bosszú pillanatát. Minden idők legnagyobb történelmi személyiségének, született uralkodónak tekinti magát – egyes szám harmadik személyben gondol magára, akárcsak Caesar. Sztálin elvtársnak nevezi magát, nagybetűkkel – de környezete előtt szerény, visszafogott, puritán. Ez egyébként már nem színészkedés, Sztálin tényleg nem harácsolt, halála után „vagyonának” leltározói nem találtak aranyat, ékszereket vagy pénzt. Azt is tudjuk, hogy beosztottaival ellentétben családját sem tolta előtérbe – hagyta, hogy első házasságából származó Jakov fia hadifogolyként pusztuljon el, és volt olyan unokája, akit talán sohasem látott.

A harácsolás és nepotizmus hiánya azonban – mint Ribakov meggyőzően bizonyítja – Sztálin esetében nem érdem. A „népek atyja” valójában soha nem szeretett senkit, nem voltak barátai, elhanyagolta asszonyait, gyerekeit. Az egyetlen, valósággal monomániás érzés a *hatalomhoz* fűzte, azért mindenre képes volt. És az a körülmény, hogy többszörösen hátrányos helyzetből indult el egy világbirodalom élére, csak fokozta megszállottságát, könyörtelenségét, amoralitását. Gondoljunk bele: egy grúz kisvárosban született, egy részeges cipész és egy cseléd lány fiaként, miközben sokan suttozták, hogy valójában a város gazdag kereskedője nemzette, aki taníttatta is. Alig maradt életben, testi fogyatékosai (himlőhelyek, kacsakezés) élete végéig kísérték. És a hazája, Grúzia is csupán gyarmata volt egy hatalmas országnak. . . Ehhez képest a korzikai Napóleon, aki szintén „idegenként” került Franciaország trónjára, sokkal könnyebb helyzetben volt. Ő ráadásul katonai lángészként tört előre. Sztálin viszont a grúzon és az oroszokon kívül (ez utóbbit akcentussal beszélt) nem tudott nyelveket sem, mindvégig autodidakta maradt.

Volt viszont valami, amiben Sztálin talán Napóleonon is túltett: rendkívül éles, csavaros esze, kombinációs készsége, páratlan emlékezete. Emellett – és ez már hivatásos forradalmár társai fölé „emelte” – teljesen erkölcstelen volt, a Lenin környezetét aggasztó morális-filozófiai kérdések sohasem kínozták. És velük ellentétben ő szilárdan tudta, mit akar – a hatalmat.

A könyv egyik emlékezetes részében Ribakov elgondolkodtatja Sztálint Puskin *Borisz Godunovján*, a szerzetesből cárrá emelkedő, trónbitorló Griska Otrepjeven: „Papi méltóságától megfosztott, szökött szerzetes. Kora 20 év. . . Növésre pedig kicsiny, széles mellű, egyik karja rövidebb, mint a másik, haja vörössesszőke. Ő is akkor volt húszéves, és a

papnevelde befejezése előtt egy esztendővel mondott le az egyházi karrierről, ő is kis termetű, széles mellű, a haja is vöröses, és az egyik keze nehezen mozog.” A hasonlóság megdöbbeneti, de egyúttal lelkesíti is Sztálint – ha egyszer egy ilyen senki, aki csupán kihasznált egy kedvező történelmi pillanatot, a szent Oroszország trónjára kerülhetett, miért ne sikerülne ez NEKI, aki százszorta okosabb és ügyesebb? Hogy Griska hamar megbukott és dicstelen véget ért? Hát persze – a hatalmat aránylag könnyű megszerezni, nehezebb megtartani. Ha ő egyszer odakerül a moszkvai trónra, soha nem mozdítják el onnan. . .

Sztálint – a lenini gárdával ellentétben – sohasem foglalkoztatták az utópista szocializmus, a dialektika vagy a marxizmus mélyebb problémái. Bár óriási erőfeszítéseket tett műveltségi hiányainak pótlására, nemigen jutott tovább a súlyos filozófiai kérdések vulgáris, alapfokon történő elsajátításánál. Forradalmár volt, hiszen alacsony származása, kisebbségi volta miatt nem juthatott másképp előre, csak ha körös-körül minden összeomlik – ám a forradalom világmegváltó, a százmilliók sorsán változtatni kívánó lényege mindig is távol állt tőle. A győztes párt frazeológiáját alkalmazta, de jómagam nem volt se marxista, se leninista, se dialektikus, se materialista. Nagyformátumú reálpolitikusnak született, és mindvégig pragmatikus maradt terjeszkedő külpolitikájában és elnyomó belpolitikájában egyaránt.

Vaszilij Grosszman a *Panta rhei*-ben három alapvető vonásból építi fel Sztálint: „Hihetetlen kegyetlenségével, hitszegésével, alakoskodásával és képmutatásával, haragtartásával és bosszúállásával, durvaságával és humorával Sztálin az ázsiai despotát testesítette meg. Abban, ahogyan a forradalmi tanokban eligazodott. . . , ahogyan hihetetlen ügyességgel konspirált, ahogyan hiányzott belőle minden erkölcsi érzék, a nyecsajevi típusú forradalmárt testesítette meg, azt, aki bármely eszközt jónak tart a cél elérése érdekében. Nyecsajev azonban természetesen elborzadt volna, ha látja, milyen iszonyatos méretűvé fejlesztette a filozófiáját Joszif Sztálin. Abban, ahogyan hitt a hivatali papírban és a rendőri erőben, mint az élet legfőbb erejében. . . , abban a hihetetlen megvetésben, amelyet az emberi méltóság iránt tanúsított, abban, ahogy a hivatali rendet és a bürokráciát istenítette, abban, hogy hajlandó volt embert ölni a törvény szent betűje érdekében, ugyanakkor semmibe venni a törvényeket iszonyatos önkényuralma kedvéért, a rendőrfőnök, a csendőrfőnök jutott kifejezésre.”

Tehát az ázsiai despota, a csendőrfőnök és Nyecsajev. . . Utóbbiról szólnunk kell néhány szót, mert nem először játszik szerepet az orosz irodalom történetében. Szergej Gennagyijevics Nyecsajev (1847-1882) hivatásos forradalmár volt, Bakunyin tanítványa, a Népi leszámolás nevű terrorista mozgalom résztvevője, *A forradalmár katekizmusának* szerzője. A forradalmi terrort mindenekelőtt saját követői ellen alkalmazta. Társaival közösen megölte a módszereit bíráló Ivanov diákot 1869-ben, hogy „vérrel cementsse össze a forradalmat”. Külföldre menekült, de a svájci hatóságok kiadták és a Péter-Pál erődben halt meg. Ügyének nyilvános tárgyalása óriási visszhangot váltott ki Európa-szerte és Dosztojevszkijt az *Ördögök* megírására indította, amelyben Nyecsajev Pjotr Verhovenszkij néven szerepel. Dosztojevszkij ebben a művében, „a nagy harag könyvében” végiggondolta, illetve megjósolta a demagóg ál-forradalmárság indítékait és következményeit – nem véletlen, hogy regényét évtizedekig nem adták ki a Szovjetunióban.

A despotizmus, az otrepjevschina és a nyecsajevschina furcsa, de törvényszerű jelenség egy olyan országban, amely soha nem ismerte a demokráciát, amelyben a népi akarat eltorzult formában, álcárok és kegyetlen lázadások közepette jelentkezett, amely magát a forradalmat is szinte vallásos extázissal fogadta. Egy tehetséges és könyörtelen ember – márpedig Sztálin az volt –, ha jól végiggondolta a történeteket és lehetőségeket, akár egy grúz suszter fiaként is a legmagasabb régiókba emelkedett, megszerezte és megtarthatta a hatalmat.

A művészetek és tudományok korifeusa

Ribakov igen jól mutatja Sztálin munkamódszerét. Mivel a Vezér nem szeretett senkit és semmit magán a hatalmon kívül, egész életét a munka jegyében töltötte, és furcsa időbeosztásához (a délelőttöt átaludta, legszívesebben éjszaka dolgozott) hozzászoktatta beosztottait is. Kedvelte a jó ételeket, tudott inni, de a fehér asztal mellett is állandóan az ország ügyeit intézte, örökös készenlétével az örületbe kergetve közeli munkatársait, akik szerettek volna pihenni, élvezni az életet.

Sztálin életének sok paradoxonja közül is az egyik legkirívóbb, hogy meglehetősen csekély felkészültséggel is jogot formált a marxi-engelsi és mindenekelőtt a lenini tanítás továbbfejlesztésére. Tette ezt úgy, hogy legtöbb utódjától eltérően, műveit maga írta, bár mások anyagait és tanácsait természetesen felhasználta. Bizonyos, hogy rengeteget olvasott, minden fontos folyóiratot, újságot átnézett, rengeteg könyvet kijegyzetelt. Gondolkodásmódjából következett, hogy a legbonyolultabb politikai, filozófiai, társadalmi kérdéseket is hihetetlenül le tudta a maga számára egyszerűsíteni, és hasonlóképpen tovább is tudta adni. Szerette pontokba foglalni téziseit, egy-egy elmélet összetevőit, alapjait – ez a szemináriumi módszer könnyen eljutott a tömegekhez, amelyek a csócsált szövegeket szívesen fogadták. Mi több, saját gondolkodásában is ezt a módszert követte: szónoki kérdéseket tett fel magának és megválaszolta őket – ezt Ribakov remekül megmutatja. (És ez is megismétlődött a történelemben – a többi között Mao vörös könyvecskéjében, amely ugyannerre a módszerre épült.)

Egyházi neveltetése a stílusára is kihatott – ennek legnevezetesebb példája az Eskü, amelyet Lenin halálakor elmondott. Szerette a szemléltető hasonlatokat, példázatokat, szívesen fordult a népi nyelvhez, közmondásokhoz, hogy színesítse beszédeit.

Sztálin irodalomról, művészetről, tudományról is kizárólag úgy tudott gondolkodni, hogy mérlegelte: mi jó az ő politikájának és mi nem. Mentalitására jó néhány példát ismerünk – egy-egy időzített kijelentésével, kiszivárogtatott levélrészletével nagy tehetségű művészek sorsát döntötte el, miközben szerette hangoztatni, hogy amit mond, az csupán az ő magánvéleménye. Ribakov nemzedéke jól ismerte ezt a módszert, és az író ízelítőt ad Sztálin „kultúrpolitikájából”, az 1934-es eseményekre támaszkodva.

Erre az időszakra már kibontakozott Sztálinnak a történelem átértékelését célzó sajátos hadjárata, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a forradalom nagy személyiségei közül csupán Lenin és Sztálin maradhatott meg. Lenint tévedhetetlennek minősítette, viszont hozzáragasztotta önmagát nem kevésbé csallhatatlan második emberként, akinek a kezdet kezdetétől harcolnia kellett olyan árulók ellen, mint Trockij, Zinovjev vagy Kamenyev. A jelt Sztálin *A bolsevizmus történetének néhány kérdéséről* című 1931-es

cikke adta meg –, ezt csakhamar minden tudományágban, művészetben, de még ipari ágazatban is követték a harcoss éberségre, bolsevik előnyomulásra felszólító cikkek. A polgárháború történetét ezentúl úgy írták meg, hogy Trockij mindenütt akadályozta, elárulta a Vörös Hadsereget (amelynek valójában szervezője, vezetője volt), ő okozta a vereségeket, ugyanakkor Sztálin helyes elképzelései mentették meg a szovjethatalmat az összeomlástól.

Az *Arbat gyermekei* cselekményének idején Sztálint egy óvatlanul közölt Engels-cikk idegesíti fel, amelybe – mármint a közlés tényébe – nem kevesebbet „lát” bele, mint azt, hogy felhívják Hitler figyelmét: most kell megtámadni a Szovjetuniót. Ez így elmondva lázálom, ám igen jó példa Sztálin örökös gyanakvására, hatalomféltésére. Az eredmény: egy sor leváltás a cikket közlő folyóirat szerkesztőbizottságában. . .

Magáért beszél az a részlet is, amelyben Sztálin leleplezi Krupszkáját, Lenin özvegyét, mert olyan emlékezést mert közölni a saját férjéről, amely ha közvetetten is, de a helyére tette Sztálint, jelezvén, hogy csak a forradalom után tudott „kibontakozni”. Ez a közlés persze megfelelt a tényeknek, mindenki tudta, hogy Sztálin a hatalomátvétel után került előtérbe, de nem illett a Lenin-Sztálin-koncepcióba, ezért az idejét jórészt tétlen száműzetésben töltő Sztálinról ki kellett deríteni, hogy valójában ő szervezte a pártot Oroszországban. . .

Sztálin természetesen maga vezeti Moszkva építészeti rekonstrukcióját is, olyan emberek segítségével, mint az Építész, aki itt és most kíván „zseni” lenni, és fütyül az utókor ítéletére. A diktátoroknak pedig – tapasztalhattuk ezt azóta is – mindig a pompázatos neoklasszicizmus, a gigantikus építészeti együttes, egész városok átrendezése, mindenek fölé emelkedő magas épületek – ha úgy tetszik, emlékművek – megteremtése a vágyálmuk. Ilyenkor semmi sem számít, se régi templomok, se meghitt városrészek, se pótolhatatlan műemlékek – a Vezér arról álmodik, hogy mindörökké rányomhatja bélyegét a fővárosra.

Még messze az idő, amikor Sztálin „a tudományok korifeusaként” kifejti véleményét a nyelvtudomány vagy a közgazdaságtan kérdéseiről, illetve engedélyt ad vezető biológusok, filozófusok, történészek, írók, zeneszerzők üldözésére – de Ribakov meggyőzően építi fel azt a belső gondolatsort, amelynek logikája a művészet és tudomány sterilizálásához vezet majd.

Hétköznapi sztálinizmus

Ezt látjuk „odafenn”. És hogyan él a sokmillió népi, az élő embereken végzett nagy kísérlet tárgya?

Ribakov színesen, sokrétűen írja le a hétköznapi létezést – e részek személyes tapasztalatanyaga mindenütt érződik. Jelenetei meglepő összhangot mutatnak a „visszatérés”-könyvek szerzőivel, köztük is Illyés Gyulával, Nagy Lajossal és Sinkó Ervinnel, akik olykor rokonszenvvel, de korántsem elbűvölve írták le, amit saját szemükkel láttak.

A személyi kultusz mindenütt érezhető – sokak őszintén, mások kényszerűségből kiáltják Sztálin nevét, viszik az arcképeit. „A sorok felett zászlók lobogtak – írja le Ribakov 1934. november 7-ét – transzparenszek, portrék úsztak... Sztálin... Sztálin... Sztálin... Idős férfiak gondterhelten fújták a trombitát, a sorokban hamis hangon

énekeltek, az aszfalton táncoltak.” Szasának és társainak egyetlen bánata, hogy mire hosszú ácsorgások után eljutnak a Vörös térig, éppen ott kell rohanniuk – a sok rendfenntartó nem engedi őket bámészkodni.

Vannak, akik őszintén lelkesednek – a fiatalok embertelen körülményeket is vállalnak a nagy építkezéseken, hisznek abban, hogy csak egy kicsit kell még túrni, és felépül a szocialista társadalom a maga elképzelhetetlen bőségével. Olykor belebotlanak az élelmiszerüzletek előtt álló sorokba, látják a börtön előtt rostokoló asszonyokat, a daliás ifjú katonatisztek együtt utaznak a messzeségbe a száműzött rabokkal –, de erről nem illik beszélni, ezt nem kell tudomásul venni.

Maguk a hétköznapiak eléggé ocsmányok és lehangolók. Szasa szexuális együttlétre készül Katyával (szerelemnek ezt egyikük se nevezné) és közben „végigmentek a régi munkásszállások mellett, ahonnan részeg beszéd, hamis gajdolás, harmonikaszó meg gramofonhang hallatszott”. A csitri Varja rájön, hogy „nincsenek hősök. Csak ez a levegőtlen, napfényt sohasem látó, hatalmas ház van, amelynek pincéjéből a befülledt káposzta és a rothadó krumpli szaga árad. Zsúfolt társbérleti lakások, vitákkal, veszekedésekkel. Macska-szagú lépcsőházak, kenyérért, cukorért, margarinért sorba álló emberek. Beválthatatlan élelmiszerjegyek. Kulturált férfiak foltos nadrágban. Kulturált asszonyok mocskos pulóverben.”

A legdühítőbb az, hogy – Orwell szavait idézve – „vannak még egyenlőbbek”. Nemcsak a külföldiekről van szó, akik valutáért bármit megvehetnek, akiknek kiszolgálására egész csapat „prostituált polgártársnő” áll készen, hanem hogy a „sajátjaik” között is akadnak, akik az élet császárai. Új elit alakult ki magabiztos funkcionáriusokból, a műszaki értelmiség néhány dédelgetett képviselőjéből, „menő” színészekből és festőkből meg a hozzájuk csapódó, rájuk tudatosan vadászó ifjú hölgyekből, amilyen Vika Maraszjevics, az Arbat egyik „gyermek”. És van egy jókora ingyenélő réteg, fezőrök, zsugások, csempészek, besúgók – ilyen Varja első párja is. Jura Saroktól tudjuk, mennyire tudatosan hagyja a rendszer „élni” ezeket a kétes figurákat – szüksége van rájuk.

Az egyszerű emberekre viszont mázsás súllyal nehezedik „valami kérlelhetetlen erő”. A könyvbe három anekdotát is elhelyezett az író az emberek tudatos elrémisztéséről: három évi börtön jár egy rosszul hangsúlyozott mondatért (az illetőt bűbájos leánypartnere jelentette fel); hat ember került börtönbe, mert Sztálin elvtárs beszédében a „leleplezni” szó helyett a „leplezni” szót hagyta az újságban; a „kulákcsemete” pakkját a komszomolisták jóízűen megzabálják, utána feljelentik és kizáratják az egyetemről... Borsószik a hátunk: mindegyikre tudunk, és nem is egy példát, hazulról, az ötvenes évek elejéről.

A könyv egyik emlékezetes jelenete, amikor a légynek sem ártó, másképp sohasem gondolkodó Varja kitölti a négyoldalas kérdőívet, hogy rajzoló lehessen... A hajmeresztő kérdések, amelyek hetedíziglen kutatják a fiatal lány rokonait, felmenőit, ismerőseinek ismerőseit, a többi között ilyenek: „4. A forradalom előtt melyik réteghez tartozott, milyen származású (paraszt, kispolgár, kereskedő, nemes, nagypolgár, pap, katona stb.)?” „11. Az SZK(b)P irányvonalának végrehajtása során támadtak-e kétségei, részt vett-e ellenzéki és pártellenes csoportok tevékenységében (hol, mikor, milyenben)?” Az utóbbi kérdésre adott igen válasz felér az önfeljelentéssel. A kérdőívet egyébként sem lehet kifogástalanul kitölteni. Nemcsak bonyolultsága és hosszúsága miatt, hanem mert

mindig akadhat valami pont, amire nem lehet pontosan válaszolni – ez később súlyos vádként hullhat az ifjú rajzoló fejére – nem volt őszinte a párthoz, az elvtársaihoz, a Komszomolhoz stb.

A mechanizmus lényegét az okos Alfjorov tárja fel Szasa Pankratov előtt egy olyan pillanatban, amikor egyetlen ujjával szétmorzsolhatná a bajba keveredett, „izgága” fiút. Eszerint a Szovjetunió iparosít, de az emberanyaga semmire sem jó – részben, mert az emberek nem szeretnek dolgozni, részben mert nem értenek a finomabb gépekhez, fogásokhoz. Miután várni nem lehet, mert „megfojtanak bennünket a kapitalista országok”, csupán a terror segíthet: „Csak egy eszközünk maradt: a félelem. A félelem, melyet a »szabotázs« szó testesít meg. Ha tönkretetted a traktort, akkor szabotőr vagy, tíz esztendőt kapsz érte. A kaszálógépért meg az aratógépért is tíz évet sóznak rád, erre aztán a parasztember elgondolkozik, vakarja a fejét, reszket a traktorjáért, ad egy üveg italt annak az embernek, aki valamicskét konyít a gépekhez. . .” Még szerencse, hogy Alfjorov ismeri a mechanizmus buktatóját is – vannak ügyek, amiket a végtelenségig el lehet húzni, ha úgy akarja valaki. Ő úgy akarja, és Szasa megmenekül.

Az emberek pedig hozzászoknak a kettős erkölcshez. Van egy szöveg, amit a gyűléseken szajkózni kell, de a hétköznapi lét másmilyen. Az orosz muzsiknak ez egyébként sem újdonság, jól kitanulta a szolgaság évszázadai alatt. Eddig is fát vágtak a hátán, ezután is így lesz. A valóság és a lózungok közötti ellentét pedig maradjon meg az elvhű kommunistáknak, nyughatatlan értelmiségieknek, a tehetségtelenségbe belerokkanó alkotóknak – falják fel egymást.

Bugyagin és Rjazanov

Ribakov szembesíti Sztálinnal a „múlt” és a „jelen” tipikus pártemberét.

Bugyaginról annyit tudunk, hogy a Központi Bizottság tagja, Sztálin egykori barátja a száműzetésben; külföldön dolgozott, majd hazahívták, és bár népbiztoshelyettesnek nevezték ki, érezhető, hogy a napja leáldozóban van. A hozzá beosztott Rjazanov felnéz rá, eleinte benne látja „a forradalom szigorú szellemét, a diktatúra mindent elsöprő erejét”, de hamarosan rájön, hogy Bugyagin „primitív ember, bukott politikus”.

Miért az? Bugyagin formálisan sohasem fordult szembe Sztálinnal, bejáratos hozzá, tegező viszonyban vannak, és Sztálinnak elvben szeretnie kellene egykori barátját, aki segítette a mostoha szibériai viszonyok elviselésében, majd hűséges tanítványa is lett. Az a baj, hogy Bugyagin, az egykori munkásfiú, aki saját erejéből küzdötte fel magát értelmiségivé, diplomatává, túl önállóan gondolkodik; arról nem is szólva, hogy Sztálin sajátos módon majdhogynem gyűlöli egykori társait, mivel azok látták őt esendő korában – a ragyás, gyenge kezű, kis termetű Koba és a „népek vezére” sehogy sem illik össze, és ezt a hibát csak úgy lehet megszüntetni, ha azok szűnnek meg, akik őt gyengének, szánalomra méltónak látták. Ezért irtja Sztálin egykori barátjait, felesége családtagjait, grúz ismerőseit.

A könyv egyik csúcspontja, amikor Sztálin mégis hívatja Bugyagint – nem először, de utoljára. Ez afféle végső próbatétel, amelyben a tét Bugyagin politikai sorsa, de már az élete is. Bugyagin talán még menthetné magát, ha azt mondaná, amit Sztálin hallani akar –, bár még ez sem biztos, Sztálin gyakran könyörtelenül leszámolt az őt harsányan

tömjénezőkkel is. Bugyagin azonban kísérletet sem tesz a menekülésre. Sorozatosan ellentmond Sztálinnak. Nem a nyugat-európai országokat tartja a Szovjetunióra veszélyesnek, hanem a hitlerista Németországot, és ezzel szembekerül Sztálin dédelgetett álmával, hogy Németországgal összefogva veri majd le Angliát és Franciaországot (tudjuk, milyen drága árat fizetett később a Szovjetunió a Hitlerrel kötött paktumért). De nem értenek szót az egykori száműzöttek a személyes kérdésekben sem. Sztálin célozgat, denunciól – szeretne valami rosszat hallani Kirovról, Rjazanovról, Ordzsonikidzéről – márpedig Bugyagin senkit sem rágalmaz, „nem veszi a lapot”.

Sztálint egyre dühösebb. „A helyzet világos – gondolja felbőszülten – Bugyagin nem tartja szükségesnek, hogy elhallgassa nézeteit, ellenkezőleg. Szükségesnek tartja, hogy közölje vele itt, a saját házában.”

Utolsó replikájuk barátságuk végét jelenti. Ribakov pár szóban jellemzi Sztálin demagóg stílusát (állandóan a misztifikált pártra hivatkozik, holott egyedül az ő akaratáról van szó) és a Bugyaginhoz hasonló „ösbölnyek” gerincességét, ami rövidesen az életükbe kerül:

„Sztálin hallgatott, majd mintha az itt jelen nem lévő hallgatósághoz fordulna, kijelentette:

– A pártnak nincs szüksége arra, hogy valaki a *különvéleményével* kérkedjen. A pártnak tevékeny munkára van szüksége. Arra, aki ezt nem érti, nincs szüksége a pártnak.

– Hogy szüksége van-e rám a pártnak, ezt majd a párt dönti el – mondta Bugyagin. Sztálin leült az asztalhoz, elfordult.

– Nem érek rá. *Elnézését kérem.*”

A tegezésről magázásra áttérés Bugyagin halálos ítélete. Később csak Jura Sarok cinikus gondolataiban szerepel:

„Bugyagint már várja egy cella a Butirkában...”

Mark Rjazanovval viszont látszólag minden rendben van. Korát (35 éves), agilitását, vasakarátát, Sztálinhoz való hűségét tekintve tipikusan a második oroszországi forradalom (az iparosítás) embere, sőt hőse, „az ipar legendás hírű hadseregparancsnoka”. Jól kiismeri magát a központi bürokrácia útvesztőiben, anyagi követeléseit teljesítik, hiszen amit épít, „az ötéves terv ékessége és büszkesége”.

Ennél is fontosabb, hogy a kritikus szemléletű, józanul érvelő Bugyaginnal ellentétben Rjazanov gondolatban sem engedi meg magának Sztálin bírálatát. Amikor unokaöccsével, Szasával baj történik, egy furcsa belső monológban meggyőzi magát, hogy „azért van valami” a vádakban, és Szasának egyébként sem kellett volna lázadoznia a moszkvai kényelemben, amikor ott messze embermilliók építik rendkívül nehéz anyagi körülmények között a szocializmust...” Gondolataiban megerősíti, hogy Sztálin barátságosan elbeszélget vele, és még súlyos vétkét is megbocsátja: Rjazanov nem engedte be az ellenőrző bizottságot gyára területére, mert nem akarta, hogy a munkakedvet javító, a dolgozók szociális ellátásáról gondoskodó intézkedéseiben gátolják (igyekszik lakást, mozit, óvodát építtetni). Sztálin szokása szerint demagóg, és Rjazanov megdicsőül. A „győztesek kongresszusán” KB-póttag lesz, miközben Bugyagin már kimarad.

Ugyanakkor Sztálin megjegyezte magának Rjazanov nevét, és sohasem fogja megbocsátani „hibáit”. Sem azt, hogy kérdésére-kérésére megtagadta a második gyáregység gyorsabb felépítését („nem vagyok kalandor”), sem azt, hogy a *Bolsevik* című folyóiratba

írott cikkéről Kirov dicsérően nyilatkozott (ekkorra már mindenki, aki Kirov barátja, Sztálin ellensége – ezért zavarja el környezetéből a zsidó fogorvost is, bár „bántani” nem engedi; a zsidó orvosok perére később kerül majd sor. . .)

Ám Rjazanov legnagyobb és immár végzetes bűne mégiscsak az, hogy elzavarta az apparátus embereit. „Letartóztatni a központból érkezett bizottságot! Erre egyetlen területi párttitkár sem vetemedett volna, és lám, egy gyárigazgató megtette, s még csak meg sem tanácskozta a dolgot a városi pártbizottság titkárával. Ez nagyon komoly jelzés.”

Rjazanov „partizánakciójából” a Vezér váratlanul a „burzsoá technokrácia” hatalomátvételi kísérletét vezeti le. Jezsov előtt monologizál, újabb letartóztatási hullámot indítva el. Sárgás szemében düh villan meg, amikor a „fennhéjázó” szakemberekre (és köztük is Rjazanovra) gondol, majd eljut a végkövetkeztetéshez: „Rjazanov ügye arra készítet bennünket, hogy létfontosságú döntést hozzunk: a gazdasági apparátus ellenőrzését *egyenértékű* pártszinten kell megvalósítani. A pártapparátusnak ellenőriznie kell az ország *minden* apparátusát, közöttük a nemzetgazdasági jelentőségűeket, mindenekelőtt az ipari apparátust, amely a legönállóbb, legképzettebb és *legfennhéjázóbb* káderekkel rendelkezik.”

Így születik szinte a szemünk láttára az az országot behálózó, bonyolult alá- és fölérendeltségi viszonyt kialakító, egymással is küzdő apparátus, amely gyakorlatilag ellenőrizhetetlenné és döntésképtelenné teszi az üzemeket, hihetetlen energiát és erőt pocsékolva. Ez a mechanizmus bizonyul majd a szocialista társadalmak időzített bombájának, bár csak több mint fél évszázad múlva robban.

Itt kell emléntenünk, hogy újabban magában a Szovjetunióban is erősödnek azok a nézetek, amelyek a sztálini évtizedekben az apparátus diktatúrájának korszakát látják. Már korábban is voltak kísérletek a sztálini kor sajátos osztályjellegének kimutatására (emlékezzünk Dilasz híres könyvére „az új osztályról”). Butyenko professzor, a filozófiai tudományok doktora kijelenti: „A leghelyesebbnek az a felfogás látszik, hogy társadalmi és osztályjellegét tekintve a sztálini hatalom a párt- és állami bürokrácia hatalma volt.” Ugyanő mutat rá arra a hihetetlen képmutatásra és álcázásra, amellyel ez az apparátus valódi érdekeit leplezte, mondván, hogy atyai módon gondoskodik a munkásosztály érdekeiről, és annak eszményét, a tudományos szocializmust valósítja meg. A sztálinizmust Butyenko a kaszárnyaszocializmus sajátos orosz válfajaként kezeli.

Sztálin védelmére olykor megemlítik, hogy szavakban elítélte a bürokráciát, nemegyszer rendezett tisztogatásokat az apparátusban, olykor nem kímélve a hozzá közelálló államférfiak és tisztviselők (Kalinyin, Molotov, Poszkrjobisev, Zsdanov) hozzátartozóit sem. A szociológus Brednyeva ezt jobban látja: „Sztálin ne lett volna megelégedve a bürokratikus apparátussal? Hiszen éppen azt kapta, amit akart: az irányítás bürokratikus, hierarchikus rendszere ideális táptalajul szolgál a személyi hatalom számára; a társadalmi élet irányításának fonala végül is egyetlen pontban fut össze: a bürokraták is megkapták időnként a magukét. Még a legengedelmesebbek és legkitartóbbak is: azért, hogy féljenek, és még hívebben szolgáljanak. Mégsem ők voltak az üldözések fő célpontjai. A sztálini reformok és repressziók eredménye éppen a bürokráciának a demokrácia fölött, az apparátusnak a nép fölött aratott teljes győzelme.”

Sztálin csábítóan sokat kínál cserébe. Ha valakinek sikerül bekerülnie ebbe a bizánci

hierarchiába, biztos lehet benne, hogy a legfelsőbb Főnök kiszolgálása árán ő maga is legfelsőbb parancsolója lehet beosztottainak. Nem véletlen, hogy a sztálini szisztéma bírálói mindig megemlítik a „kis-Sztálinokat”, a közép-kádereket, akik könnyörtelenül és kéjesen élvezték kisebb, de szintén korlátlan hatalmukat. Ehhez járultak még különféle privilégiumok, amelyeket némi visszafogottsággal nyugodtan birtokba lehetett venni. A kis-Sztálinoknak tehát volt veszténivalójuk, érdemes volt talpnyalással és besúgással foglalkozniuk.

Kell-e mondanunk, hogy Rjazanov nem fér bele ebbe a koncepcióba, amelyben végül mégsem a szolgálaton, hanem a vezér kiszolgálásán van a hangsúly? Az ő sorsa meg van pecsételve. Nyilván tovább építheti a gyárát, lesznek sikerei, eredményei, de végső soron nem illik a sztálini koncepcióba, ahhoz még mindig túl önálló. Egyszer majd ő is sorra kerül. . . Látja ezt a nővére is, Szasa édesanyja, a fiúé, akit Rjazanov nem védett meg, és panaszos szavaira ezzel vágott vissza: „Ha ilyeneket mondasz, jogosan kerülsz lágerbe”. Aztán Rjazanov észbekap, mondaná, hogy „drága nővérem”, de válaszul meg kell hallania saját ítéletét: „Aki kardot emel az ártatlanokra, a védtelenekre, e kard által vész el. És ha majd elérkezik a te órád, Mark, akkor eszedbe jut Szasa, elgondolkozol mindenben, de már késő lesz. Nem védte meg egy ártatlant. Téged sem fognak megvédeni.” Nagy erő van ezekben a csendes, sok évszázados népi bölcsesség szülte szavakban. . .

Sarok, a jövő embere

Szemben a „régiekkel” vagy a „technokratákkal”, akikre előbb-utóbb cella, pusztulás vár, megismerkedhetünk a sztálini kor jellegzetes káderével, a szemünk láttára karriert befutó Jura Sarokkal. Ez a „fegyelmezett, ravasz, óvatos kamasz” egyelőre még az Arbat gyermekei közé tartozik, együtt szilvesztereznek, és Lena Bugyagina az ifjú Sarok szeretője lesz – de rövidesen ellenséggé válik, kerülnek majd össze, miközben a korbács nem a derekabbak, a Szasa Pankratovok kezében van, hanem a gátlástalan Sarokéban.

Ribakov, aki nem is titkolt undorral mutatja be az NKVD jövődö tisztjét, gondosan érzékelteti azt a környezetet, amely Jura Sarok jellemét formálta. A mindenre és mindenre acsarkodó családot, amely utál mindenkit, akinek jobban megy – köztük is a zsidókat, akik a forradalomban állítólag „megtalálták a számításukat”. Gyűlölik természetesen magát a forradalmat is („adná az Isten, hogy az elvtársak minél előbb átharapják egymás torkát”) – viszont másoknál jobban, gyorsabban alkalmazkodnak hozzá, elsajátítva a szükséges zsargont, viselkedésformát. Jura Sarok úr szeretne lenni valamiféle kisebb szemétdombon, és anélkül, hogy különösebben törné a fejét Sztálin jellemén vagy ismerné azt, eleve „mini-Sztálinként” tör előre, amennyire közepes képességeiből telik. Tökéletesen gátlástalan és felelőtlen – az a morfondírozása, amellyel eleve igyekszik elhárítani magáról a felelősséget Lena kontár abortuszáért, ami csaknem a lány halálával végződik, a sarokba szorult patkány, hiéna „gondolkodásmódja”.

A hozzá kimondatlanul protekcióért folyamodó Jurát Bugyagin lenézően kidobja – elég jó emberismerő ahhoz, hogy átlásson rajta. Sarok végül az NKVD apparátusában köt ki, ahol Gyjakov – Szasa kihallgatója – biztos szemmel ismeri fel benne a hasonszőrűt, a „használhatót”. De Jurának egy ügyes mondatával sikerül megtévesztenie a Gyjakovnál becsületesebb (tehát pusztulásra ítélt) Berezint is, aki egyelőre még Gyjakov felettese.

Ribakov egy sokat sejtő félmondattal jelzi, hogy Berezinnek a tévedéséért később drágán kell fizetnie... De ezzel már átkerülünk *Az Arbat gyermekei* folytatásának, az 1935-nek a világába. Sarok ott főszerepet játszik, a Zinovjev-Kamenyev per egyik szervezője, könyörtelen és ügyes vallató.

A házmesterek bosszúja

Fontos mozzanat, hogy Jura nem egyszerűen csak karriert akar csinálni, hanem le is akar számolni azokkal, akik valamikor épp hogy csak befogadták. A mini-hatalom mámora összefonódik gondolataiban a leszámolással: „Most először érezte meg Sarok, hogy bosszút állhat mindazokon, akik életének korábbi szakaszában megalázták és megvetették. Szasa Pankratov már megkapta a magáét, nem tőle, de megkapta. És a többiek is meg fogják kapni.” Ribakov nagyszerűen látja, hogy a sztálini káderekben, éppúgy mint legfőbb vezérükben, a hatalomra került kispolgár, házmester dühe tombol a nála okosabbakkal, műveltebbekkel, gerincesebbekkel szemben.

A Jurához hasonló kíméletlen emberek már ahhoz a monumentális koncepcióhoz kellenek, amely rövidesen az egész Szovjetuniót elborítja, és milliók életébe kerül. Ennek az alapja Sztálin tézise az osztályharc fokozódásáról egy olyan államban, amelyben már nincsenek is osztályok, a tőkés és földesurak ármánykodásairól egy olyan országban, ahol nincsenek kapitalisták, és nemhogy nagy-, de még kisbirtokosok sem. Az „ellenség” ezek után csak magában a pártban lehet...

„Az újságok jóformán másról sem írtak, mint a kártevőkről, szabotőrökről, elhajlókról – számol be Ribakov. – ”Leleplezni! Kíméletlenül megbüntetni! Gyilkosok! Likvidálni! Elpusztítani! Eltaposni! Gyökerestől kiirtani! Eltörölni a föld színéről!” A frazeológia kísértetiesen emlékeztet a hitleri szóhasználatra. Mindenki ellenséget keres, és persze jócskán talál is: óvatlan megjegyzések, önfeledt vallomások, önálló gondolkodási kísérletek fordulnak a kiszemelt áldozatok ellen a „bírálat-önbírálat”-egzekúciókon: a „polgári kivégzést” gyakran a tényleges letartóztatás követi. Ha pedig valaki egyszer bekerült a gépezetbe, ott bizonyosan bűnösnek is fogják találni. A sztálini igazságszolgáltatás eleve „a bűnösség vélelméből” indul ki, és legfőbb bizonyítéknak a letartóztatott saját kezű önvallomását tekinti. A vizsgálóbírók erőfeszítései tehát ennek megszerzésére összpontosulnak. Jól tudják, hogy az alighanem valóban ártatlan, a párthoz és személy szerint Sztálinhoz is hű személy felháborodottan tagadni fog mindent, előbb tehát megőrjítik, lelkileg teszik tönkre. Olyan helyzetbe hozzák a kihallgatások közti hosszas szünetekkel, hogy a kiszemelt áldozat maga keresse bűnösségének bizonyítékait, töprengjen és kínlódjon, gondolatban bemocskolva magát, barátait, ismerőseit. Ehhez jön a frazeológia a pártról, amely őszinteséget, belső lefegyverkezést követel, meg arról, hogy a „megtévedt” bűnös majd visszatérhet a társadalomba, visszakapja becsületes nevét stb.

Mindezekben a stációkon keresztül megy a teljesen ártatlan Szasa Pankratov – gondolatban meggyanúsítva mindenkit, még önmagát is, és sehogy sem lelve nemcsak saját bűnösségének, de még annak magyarázatát sem, hogy miért is tartóztatták le. Sok ideje van a töprengésre – még csak 1934-et írunk, a „nagy futószalag” még nem indult be. Később, a nagy terror idején nem lesz ennyi idejük a kihallgatóknak; egyszerűség kedvéért maguk fűznek össze monstruózus koncepciókat apró motívumokból, ismeretségekből,

véletlenekből – és ezt aztán alá is íratják, félig agyonverve a delikvensüket.

Egyébként egy adott pillanatban Ribakov megmagyarázza Szasa letartóztatásának valódi okait. Az egyik indíték, hogy Rjazanov rokona: „A letartóztatott unokaöccs lesz Rjazanov Achilles-sarka – véli Bugyagin –, arra készíti majd, hogy hűségesen szolgálja azt az embert, aki nem törődött ezzel a körülménnyel.” Vagyis – akárcsak főemberei esetében – Sztálin paradox módon ezzel is magához láncolja a gyárigazgatót, persze csak addig, amíg szüksége lesz rá. Van azonban egy még bonyolultabb magyarázat, amelyet Berezzinnel gondoltat végig az író. Hosszadalmas koncepció ez, benne néhány személy, akit Pankratov futólag ismert. Ám az ügyben érintettek egészen Jagodáig és Visinszkijig nyúlnak. „Rettenetes és rémisztő lánc ez – ismeri fel Berezin. – Pankratov szabadlábra helyezését úgy értelmezhetik, mint egy bármilyen kicsi, de mégiscsak láncszemnek minősülő valami kiemelését a láncsorból. Jagoda ezt nem engedi meg. És Visinszkij sem engedi meg.” Szását egyedül az mentheti meg, ha háttérben marad – akkor talán megússza. Berezin számítása végső soron beválik – a fiú „mindössze” három évet kap, ami enyhe, csaknem nevetséges a későbbi ítéletekhez képest.

Kell-e mondanunk, hogy az eleve embergyűlölő, gyanakvó, a keze alá kerülő igazi kommunistákat kárörvendően megvető Sarok úgy érzi magát ebben a koncepciófaragó légkörben, mint hal a vízben. Csak egyvalamivel nem számol – ezt egyelőre még nem Ribakovtól tudjuk, hanem a történelmi valóságból –, azzal, hogy a legfelsőbb mérszáros nem szereti a tanúkat, és időről időre „lecseréli” az NKVD állományát, méltatlan kézzel számolva le méltatlanokkal.

A hit széttört darabkái

Mindazzal a rosszal, amit a könyvben a hatalomittas vezér s az általa létrehozott nőmenklatúra képvisel, Ribakov az Arbat legderekabbb gyermekét, a daliás, tiszta Szasa Pankratovot kívánja szembeállítani. Neki kell megtestesítenie azt a morális erőt, amelyen a sztálinizmus végső soron hajótörést szenved. Bár a rendszer logikája pokoljárásra, Szibériára ítéli, kikerül a megpróbáltatásokból, megőrizve a kommunizmusba, a forradalomba vetett hitét. Egy kicsit maga a szerző is felnéz hősére: „Ő nem azonos velem – mondta egyik interjújában. – Azt hiszem, én rosszabb voltam, mint ő.” Az elképzelés legpregnansabbban az Utóhangban valósul meg – Szasa, akitől száműzöttként búcsúztunk, gárdaőrnagyként, a gépjárműszolgálat új vezetőjeként kér kihallgatást egykori barátjától, akiből időközben tábornok lett... És éppen olyan „becsületes, nyílt, elvhű”, mint amilyennek megismertük, most sem akar kellemetlenséget okozni másoknak, mindent magára vállal...

Nem meglepő, hogy ez a szuperhős gúnyt váltott ki a Ribakovval cseppet sem rokonszenvező Vagyim Kozsinovból (persze nem Szasa miatt haragszik rá a neoszlavofil kritikus, hanem Sztálin miatt): „Ahogy én látom, az olvasók, ha igazán szemügyre veszik ennek a hősnek a lelki alkatát, meg kell, hogy értsék majd: Pankratov lényegében annak a rendszernek a gyermeke, amellyel konfliktusban állt (ahogyan ez általában lenni szokott). Az ő számára mintha eleve meg lenne oldva a létezés összes alapkérdése, és kész arra, hogy könyörtelenül megvédelmezze a maga ellentmondást nem tűrő igazát... előre lehet látni, hogy a regényben leírt események után másfél évtizeddel, 1950-ben, a negyvenéves

Pankratov már teljességgel »beírta« magát a rendszerbe, és sikeres tevékenységéért megkapja, mondjuk, a Sztálin-díjat, ahogy akkor *Százezer kilométer* című regényéért *Az Arbat gyermekei* jövődő szerzője is megkapta.” Övön aluli ütés... Egyébként Kozsinov ugyanígy megtámadta Jurij Trifonovot is, aki a hatvanas-hetvenes években, a pangás időszakában írta a szovjet hétköznapiakat kendőzetlenül bemutató „városi kisregényeit” – neki is volt „ifjúkori bűne”, a *Diákok* című regény, amelyért huszonöt évesen szintén Sztálin-díjat kapott... Ribakov esetében nincs szó művészi botlásról, a *Százezer kilométert* ma sem kell értéktelennek minősítenünk – Kozsinov viszont szinte azt kéri rajta számon, hogy miért nem rothadt el – milliányi társához hasonlóan – a szibériai lágerekben.

Maga Ribakov méltóságteljesen válaszolt az „őszinteségével”, „karrierizmusával” kapcsolatos vádakra: „Egy percig sem állítom, hogy nem alkalmazkodtam a körülményekhez... Amikor »termelési« regényeket írtam, koromnak adóztam. Voltak dolgok, amiket nem mondtam ki, de nem hazudtam és nem lihegtem.”

Abban azonban a kritikusnak mégis igaza van, hogy Szasa figurájában van valami keresettség. A sztálini korszak mondvacsinált pozitív hőseitől talán csak abban tér el, hogy szexuális élete nem éppen előírászerű –, erről a témáról korábban még csak írni sem lehetett. Az arbati fiatalok társaságának szószólójaként kiseprűzi Jura Sarokot, Komszomol-titkárként síkra száll a szocialista építésért, kemény ökleivel rendreutasítja a lányokat sértető huligánt és voltaképpen Szibériában is állandóan ténykedne, segítene. Ilyen volt ő már *A tör* című regényben (1948) és *A lövésben* (1975) is, akkor még epizód szereplőként.

No igen – vethetik ellen –, de hát Szasa szörnyű igazságtalanság, hamis vád áldozata, akit csaknem felmorzsol a beindult gépezet. És valóban, mindazok az oldalak, amelyeken Szasa hasztalanul próbálja bizonyítani ártatlanságát, ahogy börtönbe kerülve képtelen kitörni a köréje font hálóból, a könyv legfelkavaróbb oldalai közé tartoznak, és bizvást összevethetők Szolzsenyicin *A pokol tornáca* című regényének idevágó oldalaival. Összeesnek azok a fejezetek is, amelyekben Szasa megtanulja a börtönábécét, azt, hogyan kell kopogtatni, hogyan kell a kihallgató tiszt előtt viselkedni, híreket szerezni és továbbadni... Nagyerejük a szibériai képek is. Ribakov jól érzékelteti a kontinensnyi országrész sajátos, szigorú erkölceit, gondolatindító térségeit. Szépen ír a korábbi száműzöttekről, megrendítően az első halotról, az önfeláldozó papról, a rabról, aki elkergeti szerető feleségét, mert nem akarja a zord élet részesévé tenni... A szibériai jeleneteket átszellemíti egy sajátos szabadság hangulata – bármennyire kegyetlen is a sors, egy hagyományos összetartás megmarad az emberekben. Az olvasó azonban ezúttal is tudja, hogy már nem sokáig; épülnek a szögesdrótos, emberpusztító lágerek.

A probléma művészileg az, hogy mindezek nem Szasa által, hanem vele történnek, miközben jelleme lényegében változatlan, monolit marad. Csak a mélyponton, Szibériában, másodszor is feljelentve fér a szívébe némi kétség: „Ezelőtt úgy gondolta, hogy a világon legyen az embernek erős keze és töretlen akarateréje, különben elpusztul, de most már megértette: éppen hogy az erős kéz és a töretlen akaraterő miatt pusztulhat el... Ahhoz, hogy az ember életben maradjon, alá kell vetnie magát az idegen akaratnak, az idegen erőnek, óvakodnia, alakoskodnia kell...” Tapasztaltabb szibériai társa, aki nála sokkal jobban látja az összefüggéseket, megmutatja a Szasa előtt álló lehetőségeket:

„Magának, bármily nemes lélek is, van egy gyenge pontja: hitének szétszórt darabkáiból új edényt akar formálni, de ebből semmi sem lesz – a széttört darabok csak a régi formába illeszkednek. Vagy visszatér a hitéhez, vagy mindörökre megtagadja.” Nos, mint látjuk, Szasa megpróbálja a széttört darabkákat amúgy buta-becsületesen visszailleszteni a régi formába. A rendszernek, amely csaknem eltaposta, továbbra is rendíthetetlen híve, és még csak annak felismerésére sem képes, ami a mai olvasó számára evidens, hogy Sztálin, és még kevésbé a sztálinizmus nem tekinthető epizódnak, kinövésnek a „létező szocializmusban”. Ily módon Szasa minden szenvedésével együtt tézis marad, rezonőr figura.⁷

Barátai, az Arbat gyermekei szintén eléggé képletszerűek. Mindenekelőtt Vagyim Maraszjevics ilyen, az „ártalmatlan fecsegő”, egy orvos fia. Afféle „művészet körüli” jelenség, tudja, mi az újdonság, a legújabb divat, önálló gondolat híján a legutolsó értékeléseket szajkózza. Nem nehéz megjósolni, hogy a kurzust készségesen kiszolgáló irodalmárféle lesz belőle, aki készséggel beárulja majd egykori barátait, és némi nyomásra aláír mindent, amit elébe tesznek.

Sokkal rokonszenvesebb Varja, a csitrilány, nyiladozó érzelmekkel, szimpátiákkal. Bár a történet egész logikája Szasa felé viszi, Ribakov – helyesen – nem csinál belőle afféle Solvejget, sőt eléggé kínos kalandokba is beleviszi. Éppen mert nem makulátlan, kicsit szélhámós, szeretne csinos lenni, jól élni, a maga módján hitelesebb a hajlíthatatlan, de unalmas Szasánál.

Szocialista bestseller?

A könyv szerkezete, stílusa nem okoz meglepetést annak, aki ismeri Ribakov korábbi műveit s a szovjet irodalom már-már megcsontosodott leíró megoldásait. Az *Arbat gyermekei* visszavezethető Lev Tolsztoj, Turgenyev vagy Dosztojevszkij két-három hősre épülő, sorsukat váltogató, majd őket döntő pillanatokban összetalálkoztató képváltásaira. (Az *Arbat gyermekei*ben azonban ezek a váltások olykor indokolatlanok, gépiesek.)

Legalább százéves múltra tekint vissza a hősök „hangos gondolkodtatása”, a belső monológ is. Ribakov azonban már hallott századunk újabb vívmányairól, és ezért a monológokban – egyébként a valósághoz híven – legalább az időrendet megbontja, nem fél a fő ösvénytől elvezető asszociációtól, emlékképek bevillantásától – még Sztálin esetében sem.

A könyv erőssége a pergő cselekmény, kitűnő beszéltetés, egyénített nyelv. Meg kell mondanunk, hogy azok a részek, amelyekben Sztálin „magában beszél”, szinte letehetetlenek, és nem csak a nagyfontosságú, titkokat feltáró téma miatt, hanem mert a szörnyülködő olvasó egy kicsit Sztálin hatása alá kerül, megtanulja az ő szemével nézni a világot.

Tucatnyi „gyorsjellemzés” is található a könyvben, és bár gyakran ismert személyekről van szó, ezek is telitalálat értékűek. Ordzsonikidze, az ipari népbiztos, Sztálin jó barátja, aki 1937-ben rejtélyes-gyanús körülmények között távozik az élők sorából, alig néhány mondat után kívülről-belülről az olvasó elé áll: „Ordzsonikidze könnyen haragra gerjedt,

⁷ Nincs kizárva, hogy ez a megfontolás tartja vissza a könyv nyugati megjelentetését – Szasa az ottani recenzensek számára túlságosan lojális.

dühe ijesztőnek látszott, de mindenki tudta róla, hogy hamar megbékél, és emberséges. . . Szergo értett ahhoz, hogy megtalálja a megfelelő embereket, védelmébe vette őket, lehetőséget adott nekik a munkára.

Szergo a hatalmas íróasztal mögött ült; egy fáradt ember, puffadt arcában húsos sasorr, őszülő, dús hajzat, tömött, rendezetlenül lelógó bajusz.”

Valljuk meg azonban, hogy *Az Arbat gyermekei*, bár jó könyv, korántsem művészi vívmányainak köszönhette hatalmas sikerét. Megjelenése idején „első fecske” volt, és éppen mert nagy beleéléssel, felkészülten idézte meg Sztálin alakját egy olyan pillanatban, amikor Volkogonov, Roj Medvegyev, Antonov-Ovszejenko és mások átfogó történelmi tanulmányai még csak készültek, szépirodalmi műből politikai tényezővé vált, s a könyv megítélésekor sem immanens érdemeiről vagy hibáiról esett szó, hanem mindenekelőtt arról: ilyen volt-e Sztálin és a sztálini korszak, és milyen tanulságok vonhatók le ebből a mára, a peresztrojkára, a glasznosztjra, a napi politikára nézve?

Ahogy várható volt, a regényre szélsőségesen, szenvedélyesen reagáló olvasók egy része elmondta Ribakovot az ellenség ügynökének, aki ráadásul korábbi regényeiben a szocializmust igenlő hangot ütött meg, tehát lám, kétkulacsosnak bizonyult. Fortélyosabban támadta a könyvet Dmitrij Urnov, akinek egy másik szerepléséről már beszámoltunk a *Zsivago doktor* kapcsolatban: „Anatolij Ribakov ismét valamiféle bálványt akar csinálni Sztálinból, csak ellenkező előjellel: mindenható gonosztevővé teszi meg őt.” A könyv hamarosan megkapta azokat a címkéket, amelyekkel már sok-sok társát agyoncsapták: „történelmietlen”, „művészietlen”, „hazafiatlan”, „erkölcstelen”. Mások azt írták, hogy jó, jó, mindez megtörtént, de minek felhánytorgatni? Sokszor elhangzott napjaink divatos közhelye: „takiye bili vremena” (akkor olyan idők jártak).

Ám még többen voltak, akik üdvözölték Ribakov bátorságát, „hazafias hőstettéről” beszéltek. Velszaparov türkmén kritikus szerint a könyv „mindannyiunkhoz szól együtt és egyenként, mintha csak megszabadítana bennünket az »erős hatalom« béklyóitól, a »félelem szülte szeretettől«. Hogy a bűnöket eltitkoljuk, mindannyiunkban ott ül a magunk kis Sztálinja, s vele is harcolnunk kell.” Igen sokan voltak, akik nyomban észrevették az összefüggést a sztálini korszak, és Brezsnyevnek ugyan kevesebb vérontással járó, de szintén tompító-lélekölő uralma között. És voltaképpen ezért is volt a könyv olyannyira aktuális – a sztálini korszak szatrapái többnyire már sírba szálltak, de helyükön ott voltak utódaik, akik nagyon is jól érezték magukat a pangás korszakában, s nekik már Sztálin szeszélyeitől sem kellett rettegniük, nyugodtan hatalmaskodhattak, megszedhették magukat. Az illetők hamar felfogták, hogy a „múlt felhánytorgatása” legitimitásukat kérdőjelezi meg, tehát közvetve pozíciójukat, vagyonukat is.

A felkavarodott vitában rendkívül nehéz, csaknem lehetetlen volt már a könyv tényleges irodalmi érdemeiről és fogyatékoságairól beszélni. A kialakult dilemmáról igen őszintén, becsületesen számolt be később Latinyina: „A könyv aktualitásában láttam értékét, bár felismertem, hogy az, ami ma aktuális, holnapra esetleg már nem lesz az. Le is írtam akkor: »Nem merném megjósolni, hogyan fogják majd fel a regénynek ezt a politikai vonatkozását néhány év múlva. Az ideológiai színezésű könyvek sorsa bizonytalan. A problémakör élességét eltompíthatja az az egyszerű körülmény, hogy azok az eszmék, amelyek napjainkban újnak tűnnek, holnapra közhelyekké válhatnak. Ribakov regényeinek szereplői pedig nem elég életteli ahhoz, hogy hosszú életre számíthatnának

az olvasók tudatában. « Az utóbbi, nagyon óvatos mondatot, emlékszem, némi habozás után hagytam csak a szövegben. Ribakov regényének »szurkolói« – és én is közéjük tartoztam – tudták, hogy a sztálinisták elkerülhetetlenül megtámadják majd. Ilyenkor el kell gondolkodnunk – nehogy ártsunk. . . A szabadsághiány már csak azért is rossz, mert véleményünket nem az igazság, hanem a hasznosság és közjó kategóriájával kell mérnünk. »

Latinyina vallomása rendkívül jellemző *Az Arbat gyermekeinek* objektív jelentőségére éppúgy, mint a szovjet kritika buktatóira is. Sokan voltak, akik az egyébként jó könyvet mondanivalója miatt az egekig emelték, és meglévő fogyatékoságainak bírálatát csaknem a sztálinizmus védelmezéseként fogták fel. Nem kevésbé jellemzőnek és szerencsésnek tartjuk, hogy a könyvről 1987 végén Magyarországon író Zappe László ezt a címet adta recenziójának: *Politikai lektűr Sztálinról és a sztálinizmusról*.

Sajnos, a vitához hosszászólt maga Ribakov is. . . Nem nagyszámú interjúinak valamelyikében, hanem azzal, hogy szinte rekordidő alatt közzétette a könyv folytatását. *A harmincötös év és a többi* (eredetiben: Tridcaty pjatij god i drugije godi) már 1988 szeptemberében és októberében napvilágot látott a Druzsba Narodov folyóiratban, ugyanott, ahol egy évvel korábban *Az Arbat gyermekei*.

A folytatás középpontjában, a történelmi folyamatosságnak megfelelően a Zinovjev-Kamenyev koncepciós perek állnak (kettő is volt, de míg az elsőből még élve, tízéves ítélettel keveredtek ki, a második perben már irgalmatlanul halálra ítélték, és ki is végezték őket 14 társukkal együtt.) Ribakov színesen írja le az NKVD-főnökök, Jagoda és Jezsov belső harcát, amely az utóbbi győzelmével végződik, mi több, Jagodát magát is az egyik „moszkvai perben” ítélik majd el. . . Az ügyek intézésében, kihallgatóként és verőlegényként, jelentős szerepet játszik már Jura Sarok, aki mindig idejében „vált”, vagyis árulja el soros főnökét. Ribakov azt is feltárja, mivel érik el a vallatók – és személy szerint Sztálin –, hogy Lenin egykori társai eljátsszák a számukra megírt szerepet a perben, és hogyan csapja be őket Sztálin, amikor ígérete ellenére azonnal kivégezteti foglyait, mielőtt nincs rájuk szüksége.

Szasával nem sok történik – letölti a rá kirótt három esztendő, de egyelőre nem tud Szibériából visszakeveredni – Alfjorov, aki tudja, hogy azonnal újra letartóztatnák a rokonszenves fiút, egyelőre még visszatartja. Varja – jelleme logikájával meglehetősen ellentétben – egyre inkább felismeri a sztálinizmus rémtetteit, és meggyőződéses ellenzéki válik. . . Vagyim Maraszjevics aláír egy papírt, amely lényegében feljelentővé és besúgóvá teszi. Ismét szerepel Sztálin, aki most már a teljes és azonnali „káderforradalmat” készíti elő – értsd: minden régi bolsevik leváltását, jelentős részüknek megsemmisítését – és továbbra sem tud szabadulni Hitler iránti szimpátiájától.

Mint látjuk, döntő fordulat nem következik be a cselekményben – az újabb könyv a már bevált módszereket, helyzeteket ismétli. Ami viszont új, sőt szenzációs lehetne benne – a koncepciós perek mechanizmusának leírása –, az a könyv megjelenése idején már nem volt alapvető újdonság, addigra nagyfontosságú történelmi művek sora jelent meg, vagy tartott a folyóiratközlés felénél-harmadánál. Ráadásul az is kiderült, hogy Ribakov a perek leírásánál lényegében egyetlen, Nyugaton megjelent könyvre támaszkodott, és onnan sokat, túlságosan sokat vett át. . . Az író védekezésképpen arra hivatkozott, hogy hiszen Lev Tolsztoj is felhasznált forrásokat, a hasonlat azonban nemcsak a méreteket

tekintve sántít, hanem azért is, mert köztudott, hogy Tolsztoj ilyen esetekben egész archívumokat böngészett át.

Ne csodálkozzunk, hogy általános volt a csalódás, és ezúttal a kritikusok egyöntetűen úgy vélték: „Ribakov elkapkodta”, „ez lényegében a tudományos ismeretterjesztés egyik formája”... Vagyis az a már korábban is meglehetősen szűk ösvény, amelyen Ribakov akkor még sikeresen járt (a belletrizálás és a kitaláció között), ezúttal buktatónak bizonyult számára. És persze *Az Arbat gyermekeinek* politikai szenvedélyektől fűtött „ellendrukkerei” sem mulasztották el, hogy diadalt üljenek, visszamenőleg is.

Lehetséges, hogy *A harmincötös évet* ért bírálatok késztették Ribakovot arra, hogy a regényfolyam következő darabjában, a *Félelemben* (Sztrah) ismét visszatérjen *Az Arbat gyermekeiben* megtalált szerencsésebb egyensúlyhoz belletrisztika és történelem, egyéni sors és világméretű politikai cselszövések között. Ebben a könyvben, amely 1990-ben jelent meg, ismét csak a Druzsba Narodovban, Szasa visszatér a száműzetésből, és mivel Moszkvából és más nagyvárosokból ki van tiltva, ide-oda hányódik, nagy nehezen elhelyezkedik sofőrként egy vidéki üzemben. Ribakov a könyvről adott interjújában különösen egy jelenetet emel ki. Az 1937-ben (a legvéresebb megtorlások esztendejében) játszódó könyvben a szokásos gyűlésen felszólítják az egyszerű dolgozókat, hogy ítéljék el „a nép ellenségeit”, ezúttal Tuhacsevszkijt és tábornok társait. És Szasa engedelmesen felemeli a kezét...

Térjünk vissza az alaplúthoz, *Az Arbat gyermekei*hez. Időnek kell eltelnie, amíg tisztán láthatjuk, hogy „szocialista bestseller” született-e vagy maradandó irodalmi alkotás. Ami, nézetünk szerint, Ribakov mellett fog dönteni, az a könyv alapvetően igaz valóságtartalma, Sztálin megsejtése. Erről ír jeles író társa, a belorusz Vaszil Bikov, maga is rettentő igazságok feltárója a partizánokról írott kisregényeiben: „*Az Arbat gyermekei* az élet sok oldalát mutatta meg abból az időből, amelyet az irodalom szinte egyáltalán nem tükröz... Már önmagában ez is nagyon értékesé teszi a regényt, fontossá a mai irodalom számára. De a legnagyobb értéke talán mégis az, hogy mindezt az igazság álláspontjáról teszi, nyíltan, mentségek keresgélése nélkül, nem hunyva szemet a nehézségek, a szörnyűségek, sőt a bűnök fölött sem.”

Grosszman – Élet és sors

Ezt a könyvet olvasva magát a kozmoszt tanulmányozhatjuk; nem csupán érdekes, és leleplezésekkel teljes, hanem arról is tanúbizonyságot tesz, milyen elkéseredett lehet az egyén szembeszállása.

(Heinrich Böll az Élet és sorsról)

Ideológiai diverzió

Vaszilij Szemjonovics Grosszman (1905–1964) *Élet és sors* című regénye 1988-ban jelent meg először a Szovjetunióban, az Oktyabr folyóirat 1–4. számaiban. Az Oktyabr 1988. szeptemberi száma később még közzétett egy kihagyott részletet. (A könyv első orosz nyelvű kiadása egyébként 1980-ban látott napvilágot Svájcban.) Ennek a könyvnek olyan sors jutott osztályrészül, ami még szovjet viszonylatban, a kiátkozott könyvek megpróbáltatásokkal teljes történetében is példa nélkül áll. Arra ugyanis sok keserves példát ismerünk, hogy egy író letartóztatásakor műveit is elkobozták, és azok nyomtalanul tűntek el a belügyi szerveknél magával a szerzővel együtt (ennek legtragikusabb példája Babel esete, és hány olyan író van, akit sohasem ismerhettünk meg...). Grosszman esetében azonban ravaszabbul jártak el: miközben magát a szerzőt „nem bántották”, regényének minden példányát bevonták, és nem a kultúra akkori irányítóin múlott, hogy nem sikerült az *Élet és sors*ot végképp elpusztítani.

Grosszman 1934-ben tűnt fel *Bergyicsev városában* című elbeszélésével. Ez az írás, amely arról szól, hogy egy terhes parancsnokasszonyt kényszerűségből hátrahagynak az övéi, méghozzá egy sokgyermekes zsidó szabó házában, újszerű ábrázolásmódjával, hatalmas valóságtartalmával akkora sikert aratott, hogy Illyés Gyula már tudott róla, és felvette *Dekameronjába* is.⁸

Maga Gorkij figyelt fel az új tehetségre, és korholgatva-javítgatva Grosszmant, bevette őt a „nagy irodalomba”. Vaszilij Grosszman azonban mindvégig göröngyös utakon járt; bármennyire próbált is a szocialista realizmus ideáljaihoz alkalmazkodni, egyéni látásmódja, eredeti gondolkodása minduntalan megnyilatkozott. *Sztyepan Kolcsugin* című regényét, amely a forradalom előtti bányászéletről, a fiatalok lassú öntudatra ébredéséről szól, maga Sztálin húzta ki az ő nevével fémjelzett díj odaítélésekor a be-terjesztett listákról. Valamelyest enyhült a sorsa a háború idején: a *Krasznoj Zvezda* tudósítójaként, alezredesi rangban járta be a háború poklait. A *nép halhatatlan* című könyve, egy-egy elbeszélése, köztük is az, amely a *Treblinkai pokol*ról szólt, óriási érdeklődést váltott ki. Ám a háború után Grosszmanra – akárcsak például Ehrenburg „németellenes” írásaira – már nem volt szükség. Egy idő után minden írását „szuronyt szegezve” fogadták a jól tájékozott kritikusok. *Ha hihetünk a püthagoreusoknak* című

⁸ Más kérdés; hogy Illyés információi mégsem voltak egészen pontosak, és az elbeszélést – meg az életrajzot – átadta a szerző névrokonának, Leonyid Grosszmannak, a kiváló irodalomtörténésznek. . .

színművének gondolatát, miszerint a különböző korokban ugyanazok az alaphelyzetek ismétlődnek, elmondták antidialektikusnak, szovjet íróhoz nem méltónak. (Ma már tudjuk, hogy a *Panta rhei* gondolatai érlelődtek akkor Grosszmanban.)

Egészen viharos sorsa lett *Az igaz ügyért* című regényének. Ezt 1943-ban kezdte írni, és az évtized végére készült el vele. Nem is titkolta, hogy ebben a könyvében mindent el akart mondani, amit csak ismert és tudott a háborúról, amelyet közlőrl látott haditudósító korában, a szovjet értelmiség életéről, a szovjet iparosításról, kollektivizálásról. Tudatosan a *Háború és béke* szerkezetét követve, a Saposnyikov család rokonszenves figuráin keresztül akart beszámolni nemzedéke tapasztalatairól, megpróbáltatásairól, kínjairól.

Bár Grosszman ekkor még nem kívánt elrugaszkodni sem a hivatalos értékelésektől, sem az aktuális háború-felfogástól, könyve így is túl emberinek, a szenvedéseket részletezőnek, „nem vonalasnak” bizonyult. Ezt jól érezte az óvatos Szimonov, a *Novij Mir* főszerkesztője – Grosszman ide nyújtotta be regényét. Egyéves hallgatás után Szimonov vissza akarta adni a kéziratot, ám váratlanul személyi változás történt a folyóirat élén: jött Tvardovszkij. A kiváló költő, akinek irodalomszervezőként mérhetetlenül sokat köszönhet a kortársi irodalom, megszerette Grosszman regényét, és kiállt érte. Igaz, bizonyos követelésekkel állt elő a szerkesztőség: 1. ne mutassa Grosszman olyan komor színekkel a lakosság szenvedéseit a háború idején; 2. írjon többet Sztálin szerepéről; 3. túl sok a könyvben a zsidó...

Grosszman veszekedett, vitatkozott, de belátta, hogy nem tehet mást, ha ki akarja adatni a könyvét, engedelmeskednie kell. Közben tovább dúltak a viharok: Solohov „levágta” a regényt, viszont Tvardovszkijnek újabb szövetségese támadt: Fagyejev, az írószövetség főtitkára. A könyvet végül az írószövetség titkársága is jóváhagyta, miután pontokba foglalta óhajait. A könyv eredeti címét („Sztálingrád”) meg kell változtatni, nehogy az legyen a látszat, hogy erről a nagyjelentőségű csatáról egyszemélyben ír valaki... A nem valami nagy találékonyságra valló új cím: *Az igaz ügyért* Molotov egyik beszédéből vett kifejezés. Strum (aki már ebben a könyvben is egyike lett volna a főhősöknek) szoruljon háttérbe, legyen neki egy kiváló fizikus tanítómestere, feltétlenül orosz... Grosszman írjon egy fejezetet Sztálinról...

Az író – nem tehetett mást – teljesítette ezeket a kívánságokat is. Ekkor kerülhettek be a könyvbe a kötelező mondatok „a párt vezető szerepéről”, „a háttország hősi helytállásáról” és persze magának a Főparancsnoknak az olimposzi nyugalmáról, amely „arra épül, hogy bízik annak a sokmillió embernek az értelmében, akivel beszél, akihez fordul”. Csak találgathatjuk, hogyan javítaná ki, illetve állítaná helyre könyvét az író, ha még élne. Ennek egyébként semmi értelme. Azt a „hőstettet”, amelyet Fagyejev hajtott végre *Az Ifjú Gárda* kényszerű átírásakor, megfordítva sem érdemes megismételni.

A „kijavított” könyv aztán napvilágot látott. Ám az ellenséges, sötét erők, amelyeknek vajmi csekély közük volt az irodalomhoz, viszont annál jobban ismerték a „dörgést” (értsd: Sztálin személyes értékeléseit, szeszélyeit) felkészültek a visszavágásra. Nem segített az sem, hogy az időközben megjelent, nem rendelésre írott kritikák kivétel nélkül nagyra értékelték a könyvet, az olvasók pedig köszönettel és szeretettel teljes leveleket írtak Grosszmannak.

Négy évtized elteltével alig érthető, miért is köthettek bele a regénybe. Az író, meggyőződésével és tapasztalataival összhangban, dicsőíti a szovjet emberek rendkívüli

háborús erőfeszítéseit, hőstetteit. Csakhogy a győzelem magyarázatakor az egyes emberek szerepét hangsúlyozta, nem pedig a vezéreket és az alvezéreket. Márpedig a háború „igazi” ábrázolásai akkoriban az olyan filmek voltak, mint *A sztálingrádi csata* (ez tematikailag is „verte” Grosszman könyvét), *Berlin eleste* vagy *A harmadik csapás* – ezekben a parádés alkotásokban Sztálin szerepe került előtérbe, mintha nem is lett volna a visszavonulás, a megalázó vereségek, a sokmilliós hadifogoly, a húszmillió emberáldozat. . . Az *igaz ügyért*-ben ugyanakkor ilyen sorokat lehetett találni: „A népi lélek törvényeit az erő, igazság, jóság, munka fogalmai határozzák meg. Amikor ezt mondják: »A nép ezt elítéli«, »A nép ezt nem hiszi el«, »Így gondolja a nép«, »A nép ebbe nem egyezik bele«, akkor éppen erre a szokásos, közös érzésre utalnak, és arra az egyszerű gondolatra, amely ott él a nép szívében, eszében. . . És mindazoknak, akik azt beszélik, hogy a nép szereti az erőt és tiszteli azt, alaposan el kell gondolkodniuk afelől, hogyan is érti a nép ezt az erőt, és melyik erő az, amit tisztel, elismer, milyen erő előtt emeli meg a sapkáját, és melyik az az erő, amelyet nem tisztel, nem ismer el, amelyet sohasem követ, amellyel sohasem békél meg.” Az *igaz ügyért* „robbanó töltete” ezzel együtt is elenyésző az *Élet és sors*éhoz képest. Valóban vissza kell képzelniünk magunkat az akkori egyenirányított gondolkodásba, hogy rájöjjünk, mi is sérthette a vezetést: talán az, hogy a katonák, köztük is Viktorov őszintén beszélnek a háború rémségeiről; hogy akad egy-két halvány célzás az éhínségre a kuláktalanítás, a kollektivizálás idején; hogy a sztálingrádi diadalban sem a vezetés, hanem az egyes ember helytállását hangsúlyozta a szerző, túl gyakran emlegetvén a személyiség értékeit; hogy Strumot, a zsidó értelmiségit pozitív színekben tüntette fel, olyannak, aki egybeforr népével a nagy megpróbáltatás idején. . . Egy bizonyos: a könyv egész szelleme ellentmondott a hivatalos ideológia szintjére emelt vezetőimádatnak, a vozsgyizmusnak, ha a betűje nem is.

1953. február 13-án – tehát még Sztálin életében – megjelent a *Pravda*-ban Mihail Bubennovnak, a Sztálin-díjas, „konfliktusmentes” *Fehér nyírfa* szerzőjének feljelentő cikke, amelyet a kortársak „hóhércikknek” is neveztek. Ebben Bubennov, miután fanyalogva dicséri a szerző háborús képeit, életismeretét, gyorsan rátér feladatára. Szerinte Grosszman meghamisítja a sztálingrádi csata képét, nem mutatja meg a pártot mint a győzelem legfőbb szervezőjét, nincsenek igazi hősei, és így tovább, egészen az akkori idők frazeológiájával. Bubennov átlátszóan céloz arra is, hogy a könyv figurái között sok a zsidó, méghozzá rokonszenvesen beállítva. És írta Bubennov ezt a cikket akkor, amikor javában folyt „a gyilkos zsidó orvosok” pere, amikor Sztálin arra készült, hogy az áldozatok Vörös téri nyilvános kivégzése után össz-szövetségi méretű pogromot indít el. . . Bubennov nem tagadta meg magától azt az élvezetet sem, hogy azokat is feljelentse, akik korábban dicsérték a könyvet: „eszmei vakság, elvtelenség, egyes irodalmárok baráti kapcsolatai. . . Nem nehéz észrevenni, mekkora kárt okoz ez a szovjet irodalom fejlődésének”.

Márpedig ami akkoriban a *Pravda* hasábjain megjelent, az utolsó szó volt irodalmi, művészeti, filozófiai kérdésekben. (Alig néhány év múlt el a zsdanovi határozatok óta, még alig csendesedett le a „kozmodopolitizmus” elleni, erősen antiszemita indíttatású kampány.) Kezdődhetett a kutyakomédia. Arkagyij Pervencev, a *Csillagod a becsület* szerzője a könyvet „ideológiai diverziónak” minősítette. Grosszmantól elfordultak korábbi „barátai”, ugyanúgy nem köszöntek neki, ahogyan Strumnak sem fognak majd a nevezetes

faliújságcikk után. Azokat a szerkesztőket, kritikusokat, „kisebb halakat”, akik dicsérték a könyvet, azonnal elbocsátották állásukból, de legalábbis lefokozták. Még az is megtörtént, hogy az a kiadó, amely *Az igaz ügyért* könyv alakban történő megjelentetését tervezte, beidéztette a szerzőt a bíróságra, és visszakövetelte az előleget „az ideológiailag káros regényért” – ezt a pert egyébként Grosszman nyerte meg... Tvardovszkij kénytelen önkritikát tartani a könyv közléséért, a szerkesztőbizottság írásban határolja el magát a regénytől. Fagyeejev, korábbi véleményével mit sem törődve, rövid cikkben „leleplezi” a könyvet. Mi több: magát Grosszmant is nyilvános gyónásra biztatja, de a szerző erre nem vállalkozik. Meghúzódik egyik barátja dácsáján, és várja, hogy a vészterhes felhők elvonuljanak. Talán nem tévedünk, ha kimondjuk: ha Sztálin még egy ideig életben maradt volna, *Az igaz ügyért* szerzője nemigen fejezhette volna be könyve folytatását, az *Élet és sorsot*... Így viszont *Az igaz ügyért* 1954-től kezdve öt kiadásban is megjelent, és Grosszman (egyelőre!) lekerült a napirendről.⁹

Tragikomikus fordulat ennek a sokat szenvedett dilógiának a történetében, hogy most, amikor már megjelent *Az igaz ügyért* folytatása, az *Élet és sors*, sokan hajlamosak lebecsülni az első részt, hivatkozva a kor születe – mondhatnók úgy is, kikényszerítette – sablonokra, és arra, hogy *Az igaz ügyért*ben csak eléggé fátyolozottan szólalnak meg, ha egyáltalán megszólalnak, azok a motívumok, amelyek olyannyira kiemelik a második részt: a valóságos emberi problémák, koncentrációs táborok, személyi kultusz, antiszemitizmus stb. Grosszman újsütetű bírálóinak látszólag igazuk van, bár a lényegben aligha.

Ez a probléma azonban olyan fokig aktuális, olyannyira érinti a „mit tehetett az író akkor” problémáját, az „őszinteség” kérdését, hogy részletesebben idéznünk kell az okos Lazar Lazarevnek, a „rég” és „új háborús irodalom” talán legkiválóbb szovjet ismerőjének idevonatkozó gondolatait:

„Az első könyv, *Az igaz ügyért* 1952-ben jelent meg (mint emlékszünk, 1943-ban kezdte írni a szerző – B. Gy.). 1960-ban fejeződött be a második, az *Élet és sors*. Ez alatt a tizenhét év alatt sok minden történt: a háború a hitlerista Németország szétzúzásával és feltétel nélküli megadásával ért véget, és a végtelen sok áldozattal kivívott győzelmet beárnyékolta az újabb megtorlások, az embertelenség, a letartóztatások újabb hulláma, a megsemmisítő »fejtágítások« a tudományban, irodalomban és művészetben, amelyek elárasztották az egész országot; azután meghalt Sztálin, elítélték és agyonlőtték Sztálin legfőbb hóhérait, Beriját, lezajlott a párt XX. kongresszusa, amely megtörte a hallgatást, megnevezte a sztálini rendszer bűneit, elítélte a személyi kultuszt. Magától értetődik, hogy ezek a rendkívül lényeges változások így vagy úgy érvényre jutottak Grosszman regényében, múlt-érzékelése elmélyült, kitisztult. – És mégis: a mű alapgondolata, amelyen oly sokáig dolgozott, már akkor, a sztálingrádi csata napjaiban kialakult, sok mindent már akkor észrevett... Az *Élet és sors*ban csupán tovább lép annak a történelmi drámának a megértésében, amely Sztálingrádban lejátsszódott – ezt most már az emberi létezés univerzális, mindent átfogó kategóriáinak szemszögéből vizsgálja.”

Hasonló következtetésre jut Anatolij Bocsarov is, Grosszman első életrajzírója, aki az

⁹ *Az igaz ügyért* mindmáig nem jelent meg magyarul. Mindössze egy részlete olvasható – Németh László fordításában! – a *Nagyvilág* 1958. januári számában, melynek alapján még csak sejteni sem lehet, miért kavart ez a könyv néhány évvel korábban akkora botrányt.

Élet és sors négy részletének közlését négy különálló utószóval kísérte az Oktyabrban.

A két könyvet természetesen nemcsak a közös gondolatok, motívumok fűzik össze, hanem a közös szereplők is: a Saposnyikov család, Zsenya, Strum, Abarcsuk, Mosztovszkoj, Krimov, Novikov előtörténete megtalálható *Az igaz ügyért*ben, de a második rész önállóan is olvasható, minden különösebb erőfeszítés nélkül. Az egyszerű emberek története nem kezdődik, de nem is fejeződik be egy meghatározott ponton – minden folyik, örök mozgásban van...

Panta rhei

Az *Élet és sorssal* többé-kevésbé párhuzamosan, 1955 és 1963 között írta Grosszman másik könyvét, amely sokhelyütt összefonódik a regénnyel, kiegészíti, magyarázza azt. A *Panta rhei*¹⁰ címét Hérakleitosz nevezetes mondásából vette, s talán így fordítható: minden folyik, minden változásban van. A mondást jól ismerte és átgondolta Lev Tolsztoj is, aki 1898-as naplófeljegyzésében így rögzítette a maga számára: „az ember folyik”, állandó mozgásban van. Grosszman címválasztása egyszerre gunyoros és reménykedő: gúnyos, mert utal azokra, akik az erőszakot, sőt büntetteiket is az „állandóan fejlődő” társadalom érdekeivel magyarázták – és reménykedő, mert egy olyan pillanatban, amikor az olvadás már véget ért, s fő művét „letartóztatták”, mégis hisz az igazi változásokban.

Ennek a könyvnek esélye sem lehetett a közlésre, Grosszman meg sem próbálta, hogy életében megjelentesse. Halála után, 1970-ben látott napvilágot először az NSZK-beli Frankfurtban, és egyike volt a leginkább üldözött „szamizdatoknak”. A Szovjetunióban már az *Élet és sorsot* követően, szintén 1989-ben és az Oktyabrban, de a 6. számban jelent meg.

A *Panta rhei* sajátos esszéregény. Felvillant egy-egy szerencsétlen láger-sorsot: a csendes asszonyét, aki sokáig hitte, hogy csak „tévedésből” tartóztatták le, aztán kényszerűségből rabtartójának ágyasa lett; a hazatérő férfit, aki találkozik egykori feljelentőjével meg unokaöccsével – utóbbi „megúsza”, és nem is élt rosszul azokban az években; a könyörtelen bolsevikét, akit sajátjai semmisítenek meg, mihelyt nincs már rá szükségük. Iszonyatosak, szívettépőek azok a képek, melyeket Grosszman a kollektivizálás és az általa okozott éhínség áldozatairól fest – az emberekről, akik nem hagyhatják el mostohává lett szülőfalujukat, és ott pusztulnak éhen a vasúti állomáson.

A könyv lelke, vagy ha úgy tetszik, robbanóanyaga azokban az eszmefuttatásokban van, melyeket a táborból hazatért Ivan Grigorjevics mond el magáról a rendszerről, annak egész lényegéről, összetevőiről, véletlen, illetve szükségszerű mozzanatairól. Itt a szerző már magára Leninre „emel kezét” (a 60-as évek elején!), kegyetlenül lerántva a leplet a „Sztálin persze bűnöket követett el, de maga a rendszer jó” típusú szépítő magyarázatokról. Amikor írta, Lenin sokak szemében kedves bácsi volt, aki csupán eszmei ellenfeleihez volt könyörtelen, de mindig és mindenkinek a javát akarta. (Ennek az imázsnak az apoteózisa már Grosszman halála után következett be, 1970-ben, Lenin születésének 100. évfordulóján – talán nem véletlen, hogy a frankfurti kiadvány is 1970-es keltezésű...) Grosszman szerint Leninnek és a leninizmusnak is alapvonása

¹⁰ A könyv *Pantha rhei* címmel jelent meg Enyedi György fordításában (Európa, 1989). (Nem értünk egyet a *Panthában* szereplő h-val.)

volt a türelmetlenség, fanatizmus – Sztálin alatt csupán szárba szökkenek azok a magvak, amelyek már Lenin idejében is megvoltak. Mi több: Grosszman észrevette a leninizmusban a korábbi – demokráciát sosem látott – orosz történelem logikus hagyományait. Ebben az értelemben a könyv arról is szól, honnan is "folyik" mindez...

Idézzünk a *Panta rhei* 20. fejezetéből, ahol a szerző mintegy összegezi gondolatait:

"1930-ban magasba emelkedett az általános kollektivizálás fejszéje. Rövidesen a fejsze ismét felemelkedett. Ezúttal a csapás a polgárháborús nemzedéket érte. E nemzedék kis része megmaradt ugyan, de szíve, a világméretű kommünbe vetett hite, romantikus forradalmi ereje eltűnt azokkal, akiket 1937-ben elpusztítottak. Akik megmaradtak, s tovább éltek és dolgoztak, alkalmazkodtak az új időkhöz és új emberekhez.

Az új emberek nem hittek a forradalomban, ők nem a forradalomnak, hanem a forradalom teremtette államnak voltak a gyermekei.

Az új államnak pedig nem volt szüksége már szent apostolokra, lelkes, megszállott építőkre, hívő tanítványokra. Az új államnak szolgákra sem volt szüksége, csupán hivatalnokokra.

A terror, a diktatúra felfalta saját megteremtőit. Az állam, ami eszköznek látszott, célnak bizonyult... Az állam lett a tulajdonos, formából tartalommal vált, s a szocialista burokok frázisgyűjteménnyé, üres héjjá, külső formává változott. Ismét csak, tragikusan mutatkozott meg az élet szent alaptörvénye: az ember szabadsága mindennél fontosabb, nincs a világon olyan cél, amelynek nevében fel lehet áldozni az ember szabadságát."

Egyértelmű, hogy a *Panta rhei*-ben az *Élet és sors* sajátos jegyzetét, vázlatát kell látnunk, anélkül, hogy ez önállóságát, hatalmas művészi erejét csorbítaná.

A kézirat letartóztatása

Grosszman 1960-ra készült el az *Élet és sors* kéziratával. Nem volt olyan naiv, hogy ne emlékezett volna *Az igaz ügyért* hányattatásaira, de bízott benne, hogy kisebb kompromisszumok árán átverekszí magát a hivatalok és szerkesztőségek cenzúráján és öncenzúráján. Hiszen végezetül *Az igaz ügyért* is megjelent... Sajnos, addigra Grosszman és Tvardovszkij összeveszett (utóbbi kényszerűen kétértelmű viselkedését *Az igaz ügyért* esetében az író nem tudta megbocsátani), és így került a regény kézírata a *Novij Mir* helyett a semleges, szürke *Znamjá*hoz, illetve annak főszerkesztőjéhez, Vagyim Kozsevnikovhoz. Kozsevnikov meglehetősen termékeny író volt, éppen 1960-ban jelent meg *Bemutatom Balujevet* című könyve, amelyben a „pozitív hőst”, az építésszervező Balujevet próbálta az új idők szellemének megfelelően újraírni, valamivel kevesebb pátosszal, de azért úgy, hogy még megfeleljen a szocreál követelményeinek. Később szerzője lett egy szovjet akció-könyvnek, az Abel ezredes élettörténetére épülő *Berlinből jelentkezem*nek (1965, eredeti címe „Pajzs és kard”). Nem nehéz megállapítanunk, hogy felelősségteljes funkciójától függetlenül művészileg is mennyire más képviselt, mint Grosszman. Elolvasván Grosszman könyvét, halálra rémült, összehívott egy szerkesztőbizottsági ülést, amelyre meghívta az írószövetség nagyhatalmú, bár írói szempontból jelentéktelen titkárait: Georgij Markovot (1971-től ő lesz az első titkár) és Szergej Szartakovot is.

Kozsevnikov bevezetőjében megadta a hangot: „e mű durva politikai tévedései,

ellenséges orientációja kényszerített bennünket arra, hogy felkérjük az írószövetség vezetőit: ítéljék meg nyíltan és elvszerűen, hogyan és miért eshetett meg ez a baj, sőt mondhatni katasztrófa elvtársunkkal, az írószövetség tagjával”. (A szöveg kísértetiesen emlékeztet arra, ahogyan Strum „eltévelyedését” megvitatják – Grosszman megjósolta saját sorsát... Egyébként – szívrohama miatt – éppúgy nem volt ott a sorsáról döntő értekezleten, mint Strum a maga kiátkozásán.)

Ma már ismeretlen, de akkor befolyásos irodalmárok ilyen feljelentő bölcességekben foglalták össze álláspontjukat: „nagy tehetségét az író arra használta fel, hogy gonosz és sértő dolgokat mondjon társadalmunkról, a szovjet emberekről, eltorzítva, szovjetellenes módon mutassa be életünket. Lényegében egyenlőségjelet tett a szovjet állam és a fasizmus közé”. „A regény tele van visszataszító, lelkileg nyomorék emberekkel. A könyv szereplői a rettegés, az egymás iránti bizalmatlanság, a feljelentgetések légkörében élnek... Miközben Grosszman becsmérel mindent, ami szovjet, megpróbálja rehabilitálni Trockijt, Buharint, Rikovit, Tomszkijt... Történelmietlen, antihumánus mű, koncepciója velejéig hamis. A külföldi szovjetellenes propaganda malmára hajtja a vizet.” „A *Zsivago doktor* kismiska ahhoz képest, milyen károkat okozhatna Grosszman regényének a megjelenése.”

Az utóbbi hasonlat egyébként nem is rossz. Nem kétséges, hogy ezúttal is boszorkányüldözést terveztek, akárcsak Paszternak esetében – egy adott jelre megint beindult volna az egész kiátkozó-protestáló, antiszemita gépezet. Volt azonban egy lényeges különbség. A *Zsivago doktor* megjelent külföldön, ténnyé vált – Grosszmannak viszont csak kézirata volt. Ezért is tettek kísérletet a könyv fizikai megsemmisítésére. Erre célzott már Kozsevnjikov zárszava is: „A regényt minél jobban el kell rejteni a külső szemek elől, intézkedéseket kell tenni annak érdekében, hogy ne járjon kézről kézre.” Egészen Orwell vagy Bradbury *Fahrenheit 451*-ének szellemében (ez utóbbi könyvben a tűzoltók feladata, mint ismeretes, nem a tűzoltás, hanem a könyvekből rakott máglyák fellobbantása...)

A szerkesztőbizottság ennek megfelelően döntött. Közölték Grosszmannal, hogy művét nem adják ki, egyben nyomatékosan ajánlották neki, hogy „sürgősen vonja ki a forgalomból regénye kéziratának példányait, és tegyen intézkedéseket annak érdekében, hogy a regény ne kerüljön ellenséges kezekbe”. A szerződést azonnali hatállyal felbontották, ám – okulva abból, hogy *Az igaz ügyért* esetében a kiadó a pert elvesztette – közölték az íróval, hogy az előleget nem kell visszafizetnie...

Egy hónap múlva, 1961. február 14-én a KGB három embere megjelent Grosszman lakásán, valamint a rokonainál, és elkobozták a regény összes példányát, de még a vázlatokat és pizkozatokat is. Felkeresték a regény gépíróit, és a használt indigókat is begyűjtötték, nehogy a monumentális műnek akár egyetlen sorát is rekonstruálhassa valaki. A magas rangú KGB-tisztek (egy alezredes és két őrnagy) alá akartak íratni egy papírt Grosszmannal, hogy senkinek sem beszél könyve kéziratának elkobzásáról – az író azonban nem írt alá semmit.

Fűhöz-fához futott – járt pártfunkcionáriusoknál, írószövetségi tisztviselőknél, akik jelezték (már csak ilyen volt az a kor), hogy személy szerint nem értenek egyet a könyv „letartóztatásával”, de figyelemmel kell lenni a politikai helyzetre, talán majd valamikor ki lehet adni stb. Egy év elteltével Grosszman levelet írt Hruscsovhhoz. Kért, könyörgött, bár nem tagadta meg írói méltóságát. Arra hivatkozott, hogy még a könyv elítélői sem

mondják azt, hogy amit ír, nem igaz, csupán nem tartják „aktuálisnak” ezeknek az igazságoknak a közzétételét. A levél ezekkel a megrendítő sorokkal ért véget:

„Kérem önt, adja vissza könyvem szabadságát, kérem, hogy a kéziratomról szerkesztők és ne az Állambiztonsági Szolgálat munkatársai vitatkozzanak velem.

Van valami értelmetlen és hazug jelenlegi helyzetemben, fizikai szabadságomban, amikor a könyv, amelynek életemet adtam, börtönben van.¹¹ Végére is én írtam, végére is nem tagadtam meg, és nem is fogom megtagadni. Tizenkét év telt el azóta, hogy elkezdtem dolgozni ezen a könyvön. Változatlanul az a véleményem, hogy az igazságot írtam meg benne, szeretettel, együttérzéssel az emberek iránt és hittel az emberekben. Kérem, bocsássák szabadon könyvemet.”

Grosszman türelmetlenül várta a főtítkárra választ, hónapokig ott ült a telefon mellett. . . Végül 1962. július 23-ára behívatta őt Szuszlov, a párt „ideológiai titkára”. Mintegy három órán keresztül beszélgettek; és miután az izgatott író hazatérése után nyomban feljegyezte a „társalgás” legfontosabb részleteit, meglehetősen pontosan, csaknem szó szerint ismerjük Szuszlov kijelentéseit.

Lazarev írja Mihail Szuszlovról: „egyike volt a posztsztálinista vezetés legkomorabb figuráinak. Jelentős mértékben éppen neki köszönhetjük, hogy a párt XX. és XXII. kongresszusán tervezett változások mégsem valósultak meg, és hogy sok-sok éven át (ezeket az éveket ma a „pangás” éveinek nevezzük) az ideológiára, tudományra, kultúrára fojtogató légkör telepedett rá. Grosszman regényének szigorú és kérlelhetetlen ügyészei mindenekelőtt Szuszlovra »vették az irányt«, ő határozta meg, mit szabad és mi az, ami tűrhetetlen, mikor és hogyan kell meghúzni a csavarokat.” Szuszlov nem tagadta el a hüledező író elől, hogy az inkriminált könyvet még csak nem is olvasta, hogy csupán megbízható recenzensek és kritikusok véleményére támaszkodik. Kioktatta Grosszmant: a könyv politikailag ellenséges, nagyobb kárt okozhatna, mint a *Zsivago doktor*. A mű azért nem sikerült, mert az író túlságosan is szívére vette a sztálini korszak negatív jelenségeit, elszigetelte magát a szovjet nép valóságos életétől. Nincs értelme, hogy a könyvet mások is olvassák (Grosszman levelében Fegyin, Leonov, Ehrenburg véleményét kérte). A könyvet nem lehet, és nem is fogják kiadni. Talán egyszer – majd 250 év múlva, legalább ennyi időnek kell eltelnie, amíg a könyv kártékony hatása megszűnik.

Grosszman ezután már senkihez sem fordulhatott. Két év múlva veserákban meghalt, utolsó munkája egy örmény regény nyersfordításának javítgatása volt. . . 1967 után műveit egyáltalán nem adták ki, azokat sem, amelyeket korábban „pártszerűnek”, hasznosnak minősítettek.

Most feloldásként megint egyszer idézhetnők a nevezetes bulgakovi mondást: „a kéziratok nem égnék el”. De el tudjuk-e képzelni, mit érezhetett a sírba szálló Grosszman, ha arra gondolt, hogy fő művét, legkedvesebb gyermekét lemészárolták, a feltámadás minden reménye nélkül?!

¹¹ Grosszman szavai kísértetiesen emlékeztetnek Lev Tolsztojnak a cárhoz, illetve Sztolipin miniszterelnökhöz intézett soraira: őt az keserítette el, hogy miközben hozzá „fizikailag” egy ujjal sem nyúltak, követőit, híveit, műveinek terjesztőit könyörtelenül üldözték. Tolsztoj – és ki tudja, talán Grosszman is – szinte vágyott a személyes letartóztatásra, hogy helyzete kétértelműsége ezáltal feloldódjék.

A XX. század Háború és békéje?

Az *Élet és sors* megjelenésének pillanata óta – mind méreteit, mind művészi súlyát tekintve összevetik Tolsztoj remekével, és a kritikában közhellyé lett „a XX. század Háború és békéje” kifejezés. Az összehasonlítás mellett valóban sok minden szól, köztük szemmel látható, könnyen megfigyelhető mozzanatok. Az *Élet és sors* hatalmas terjedelme, sok apró fejezetet követő filozófiai elmélkedései, családok sorsára épített konstrukciója (a Bolkonszkioknak és Rosztovoknak itt megfelelnek a Saposnyikovok, Strumok, Andrej Bolkonszkijjal és Pierre Bezuhovval – hangsúlyozzuk: strukturálisan – Novikov és Viktor Strum párosítható, a Natasa Rosztova-Zsenya Saposnyikova hasonlóság is szembetűnő. Hasonló az a – Walter Scottig visszavezethető – felfogás is, amely egyfelől nagyfontosságú történelmi személyeket mutat be (adott esetben Sztálint és Hitlert), ha nem is főhősként, de milliók sorsát meghatározó döntések közepette, másfelől pedig azt a kisembert, kiskatonát, akiről döntöttek. A könyv – megint csak nagy elődjéhez hasonlóan – egy egész évtizedet ölel fel, a harmincas évek derekától nagyjából 1943-ig, de (akárcsak a *Háború és béke* utolsó fejezeteiben) előremutató kitekintéssel. Ami a szereplők számát illeti, talán túl is tesz Tolsztoj könyvén. A sok-sok képváltás elvisz a német fogolytáborba és a szovjet börtönökbe, illetve lágerekbe; a német parancsnokságra és a szovjet parancsnokságra, a német Führerhez és a szovjet fővezérhez, a gázkamrákba és a hírhedt Ljubjankára, állandó összevetésekben keresve a minden emberre érvényes törvényeket, a hétköznapi küszködés és a háború filozófiai-morális lényegét. Arról viszont, hogy közben kínos párhuzamok keletkeztek a sztálini vezetés, irányító apparátus, intézkedések és utasítások – illetve a hasonló náci intézmények és módszerek között, Grosszman nem tehetett, ez volt a szomorú igazság, még ha az írónak verték is be érte a fejét. Ráadásul ez a párhuzam tovább folytatódott: kitűnt, hogy a korábban csupán vadállatnak és gyilkosnak ábrázolt német kiskatona és szovjet társa között sok a hasonló vonás, több közülük van egymáshoz, mint az őket utasítgató, nemegyszer meggondolatlanul ágyútűzbe küldő felettesükhöz.

Az olvasóközönség és a kritika egyébként évtizedek óta hívta-várta a „szovjet Háború és békét”, amely ugyanolyan emléket emelne a második világháborúnak, mint Tolsztoj műve a Napóleonnal vívott csatáknak. Igaz, a bölcs Grigorij Baklanov – maga is jeles „új háborús író” – egyszer megjegyezte: „Valóban olyan nagyon akarjuk mi ezt az új *Háború és békét*? és vajon jól jár-e a szerző, ha ne adj’ Isten megírja?” Erre az utóbbi kérdésre már tudjuk a lehangoló választ. . .

Hogy még bonyolultabb legyen a helyzet, a 60-as–70-es években (tehát a Grosszman-könyv megírása után, de jóval a közzététele előtt) jócskán születtek „ál-Háború és békék”, vagyis olyan könyvek (a többi között Julian Szemjonov, Sztadnyuk, Anatolij Ivanov, Csakovszkij tollából), amelyek felépítésükben meglehetősen tudatosan követték Tolsztoj könyvét. Kapták is a díjakat szép számmal, és még azt sem mondhatjuk, hogy nem volt olvasóközönségük, hiszen mindegyik könyv tartalmazott jól belletrizálható tényanyagokat, ráadásul ráhibáztak az akkori átlagolvasó igényeire. A háborúról persze már nem lehetett úgy írni, mint az ötvenes évek elején, ahhoz már túl sok igazság került napfényre, de a szovjet olvasó szívesen olvasott katonatársai helytállásáról, igazi és kitalált hősokról, miközben nemigen figyelt fel arra, hogy végső soron megint csak

kozmetikázott képet kap: ezekben a könyvekben a vezetés ért a dolgához, az emberfeletti hősök, a szovjet James Bondok megteszik a magukét, és végül is a Szovjetunió legyőzi az állig felfegyverzett, egész Európát elfoglaló Németországot. Ezekben a könyvekben Sztálint ugyan már nem övezi dicsfény, sem a csalhatatlanság mítosza, viszont jó szervezőként, kemény emberként ő is „helytáll” (különösen Sztadnyuk és Csakovszkij rehabilitáló célzatú munkáiban).

Lev Jakimenko, a neves kritikus dühödten fakadt ki az irodalmi mesteremberek ellen: „Lev Tolsztoj *Háború és békéjét* nem lehet megismételni. Márpedig némelyik kortársi regény mintegy lemásolja a *Háború és béke* szerkezetét, ami a figurák szituálását, az események és történelmi személyek értékelését illeti. Ezekben a művekben megjelennek Rosztovék és Bolkonszkijék hasonmásai, és olyan lányok, akik messziről Natasa Rosztovára emlékeztetnek. Még Napóleonok és Kutuzovok is vannak bennük – új történelmi köntösben.”

Az alapvető dilemma ugyanis nem a tolsztoji szerkezet átvétele, hanem a tolsztoji gondolat megértése. Ez utóbbi utánzásában bizonyultak törpének a konjunktúra-írók, és óriásnak Grosszman. Csak a legnagyobb szovjet írók, köztük is Bulgakov, Platonov, Babel vagy Paszternak foglalkoztak ilyen mélyrehatóan a jó és rossz kölcsönhatásával, az ember sorsára ránehezedő társadalommal, az egyén viselkedésével az abnormális viszonyok között (vagyis a háborúban). Csupa olyan „átkozott kérdés”, amelyet a divatos írók fel sem tettek, vagy ha eszükbe jutott, közhelyekkel simítottak el.

Grosszman könyve – megjelenésének kényszerű késésétől függetlenül – úgy fog majd bevonulni az irodalomtörténetbe, mint a szovjet háborús irodalom legértékesebb vonulatának csúcspontja. A világégést festő könyvek között az első években – a személyes élmények nyomán – olyan nagyszerű, a kiskatona életét reálisan tükröző könyveket találunk, mint Szimonov *Nappalok és éjszakák*, Nyekraszov: *Fordul a kerék* című munkája (mindkettő szintén Sztálingrádban játszódik, utóbbinak az eredeti címe is „Sztálingrád lövészárkaiban”), de a korrekt ábrázolások között kell említenünk Solohovnak a visszavonulásról szóló *A hazáért harcoltak*-ját vagy Alekszandr Bek *Volokalamszki országútját* is. Ezekkel párhuzamosan, majd őket szinte letörölve már jött a megszépítő heroikus-romantikus vonulat (Gorbatov, Bubennov, Polevoj). Jellemzőnek kell tartanunk, hogy az az Emmanuil Kazakevics, aki a kiváló *Csillaggal*, illetve a *Két ember a sztyeppén*nel megrendítő képeket adott a háborúról, és morális paraboláig is eljutott, később mellékösvényre tévedt a terjengős, illusztratív (igaz, díjazott) *Tavas az Oderánnal*.

Csaknem egy évtizedes vákuum, illetve üresjárat után az ötvenes évek derekától kezdve hallatott magáról „az új háborús irodalom”. Végre sor kerülhetett évtizedes traumák „kibeszélésére”: a visszavonulás, illetve felkészületlenség okainak elemzésére, a fogságba esett milliók tragédiájának leírására, a súlyos „kiskatona”-igazságok elmondására. Végre jelezhatték a szomorú valóságot, hogy a háború mennyi emberi kapcsolatot, lehetőséget zúzott szét; a korábban kiemelt, állítólagos törvényszerűségek mellett megmutathatták a háború irracionális, véletlen vonatkozásait. És elmondhatták azt a mindenki által jól ismert, keserű igazságot, hogy azok az emberek, akik a békés években aljasoknak, besúgóknak, gyáváknak bizonyultak, jottányit sem lettek jobbak a háborúban – bajtársnak éppúgy rosszak voltak, mint „polgártársnak”. Szimonov háborús trilógiájában, az *Élők*

és *holtakban* ismét az elsők között próbált utat mutatni, és ha happy-endesen is, de jelezte a szovjet hadsereget dezorganizáló mélyebb okokat: Szerpilin, az igazságtalanul lágerbe zárt, majd onnan egyenesen a frontra vezényelt emberséges parancsnok, illetve az ártatlanul meggyanúsított, meghurcolt Szincov történetében. Jelentős műveket alkotott Baklanov, Borisz Vasziljev, és korai kisregényeiben Jurij Bondarev is. Óriási erővel, szokatlan morális töltéssel vetette fel emberség és aljasság, bajtársiasság és hitványság problémáit a partizánokról szóló kisregényeiben Vaszil Bikov. Ezek a fontos, de a háborúnak csupán egy-egy szeletét bemutató könyvek azonban javarészt már a hatvanas évek első felében-dereacán jelentek meg – Grosszman összefoglaló nagyregénye elvben megelőzhette volna őket. Érdeme és tragédiája ugyanazzal magyarázható: túl korán jött.

A lángoló folyó

„Ennek a csatának a kimenetele – gondolja végig az idős, sokat látott Alekszandra Saposnyikova – meghatározta a háború sorsát, a háború utáni világ térképét, azt, hogy Sztálin emelkedik-e magasra, vagy Adolf Hitler szörnyűséges hatalma jön el. A Kreml és Berchtesgaden kilencven napon keresztül nem hallott egyebet, nem suttogott mást, mint azt a szót – Sztálingrád.

Sztálingrádnak jutott osztályrészül, hogy meghatározza a történelem filozófiáját, a jövő társadalmi rendszereit. A világméretű sors árnyéka eltüntette az emberi szemek elől a várost, amelyben valamikor hétköznapi élet folyt. Sztálingrád a jövő jelképe lett.”¹²

A németek 1942 tavaszán-nyarán, felocsúdvá az előző évi moszkvai vereségből és ügyesen kihasználva Sztálin súlyos stratégiai hibáját (máshová várta a főcsapást, és fedezetlenül hagyta a déli szovjet hadseregcsoporthoz) óriási offenzívát indítottak, amelynek legnagyobb eredménye az lett, hogy átkeltek a Donon és Sztálingrád térségében elérték a Volgát. Július 17-től február 2-ig tartott a „volgai csata”, amelyet a kortársak sztálingrádi csatának neveztek, és nyilván így hívja majd az utókor is, Sztálinról alkotott véleményétől függetlenül. Nem kétséges, hogy az egykori Caricinról átkeresztelt város (Sztálin azóta megcáfolt legendák szerint itt védte meg a forradalmat a polgárháború idején) már pusztá nevével is vadította Hitlert, aki „Sztálin városának” elfoglalásában végső győzelmének zálogát látta. Augusztusban Paulus csapatai behatoltak Sztálingrádba, és utcáról utcára, házról házra nyomultak előre, magát a városközpontot azonban nem sikerült elfoglalniuk.

Közben érlelődött az ellencsapás. November 19-én az ügyesen átcsoportosított szovjet hadseregek bezárták a gyűrűt a Sztálingrádot ostromló német-olasz-román erők körül, majd fokozatosan fel is morzsolgatták azokat. 1943. január 31-én Paulus és mintegy 330 000 fős hadserege megadta magát, Paulus maga is szovjet fogságba esett. Ezzel megkezdődött a hitleri csapatok állandó visszavonulása, amely 1945 tavaszán, Berlin elestével ért véget. A csata végkimenetele óriási erőt, ösztönzést adott világszerte az antifasiszta erőknek – valahogy úgy, ahogyan Napóleon 1812-es dicstelen visszavonulása Oroszországból szintén

¹² A mű eredeti címe: *Zsizny i szugyba*. Magyar fordítása (S. Nyíró József munkája) könyvünk írásakor még nem készült el teljesen. A fordítás egy részét (az I. rész 8–20. és 26–33. fejezetét) a *Szovjet Irodalom* 1989 májusi száma közölte. Ezekből a fejezetekből vett idézeteket e kiadás alapján közöljük, a további idézeteket a monográfia szerzője fordította.

előkészítette Európa felszabadulását (de hiszen éppen erről szól a *Háború és béke*...).

Grosszman, jó néhány „sikerebb” íróársával ellentétben, egészen közről látta az ütközetet, számtalanszor forgott életveszélyben. Sokszor kelt át ágyútűzben, bombák közeli becsapódására fülelve a Volgán. Részletek akkori feljegyzéseiből: „Lidérces átkelés. Rettegés. A komp tele gépekkel, fogatokkal, egymáshoz szoruló emberekkel, felülről egy Junkers bombáz bennünket. Hatalmas víztölcsér, kékesfehéren szökken a magasba. Félünk... A csendes, csillogó Volga olyan rémségesnek tűnik, akár a veszthely.” Aztán a jajkiáltás: „Sztálingrád leégett. Túl sokat kellene erről írni. Sztálingrád leégett. Leégett Sztálingrád. Minden halott. Az emberek a pincékbe bújtak. Mindent felgyújtottak. A házak falai lángolnak, akár a tetemek a rettentő melegben, amikor nem tudnak kihűlni...” Grosszman nem csupán tapasztalatokat, adatokat gyűjtött, katonákkal és egyszerű emberekkel beszélgetett (akkor és nem később, amikor az emlékezet szépíteni-hazudni kezd) – de saját személyében is átélte a háborút. Könyvének varázsa ez az elemi bennfentesség, belülről látás, a katonák hétköznapi életének, mindennapi gondjainak, s ha kell, „férfiszövegének” természetes vegyítése a fennköltebb, összegezőbb filozófiai rálátással. Grosszman a nagy megpróbáltatásban azoknak a mindennapos csatáknak, győzelmeknek és vereségeknek folytatását látja, amelyek már a fajának fennmaradásáért küzdő ősembernek is kijutottak. Az olajtól lángoló folyó képe Grosszmant arra emlékezteti, ahogyan az ősember a nála sokszorta erősebb őszállatokkal megküzdött: „Az az élet, amely sok százmillió évvel ezelőtt uralkodott a Földön, az őskori szörnyek vad és félelmetes világa felszínre tört a síri mélységekből, újból bömbölve taposott hatalmas lábaival, s el-elbődülve, mohón felfalt mindent maga körül. A lángok több száz méter magasra csaptak, elsodorták a forró gőz felhőit, amelyek robbanásszerűen szöktek a magasba. Akkora volt a lángtömeg, hogy a légörvény nem győzte oxigénnel táplálni az égő szénhidrogén-molekulákat, és sűrű, lebegő fekete boltozat telepedett az őszi csillagos ég meg az égő föld közé. Hátborzongató látványt nyújtott lentről ez az örvénylő, zsíros és fekete massa. A magasba törő tűz- és füstoszlopok egy-egy pillanatra hol kétségbeesetten vergődő, dühösen csápoló élőlények körvonalait öltötték, hol meg reszkető nyárfáknak látszottak. A fekete és a vörös úgy örvénylett a tűz villódzó fényében, mint táncban összefonódott kócos, fekete és vörös hajú leányok. Az égő olaj elterült a víz színén, és sisteregve, füstölve sodortatta magát az árral.”

Ki győzött Sztálingrádnál?

Már jóval Grosszman előtt feltették a kérdést: miért is győzött a szovjet hadsereg Sztálingrádnál a hatalmas ütőerejű, jól képzett német hadsereg felett? A *Rövid tanfolyam* szintjén álló sztereotip válasz szerint döntő szerepet játszott Sztálin hadvezéri zsenialitása, a párt irányítása, a szocialista eszményekért harcoló szovjet emberek hősiessége, a háterszág hősies összefogása stb. Később ez kissé módosult: Sztálin „zsenialitásának” helyét a valóságos hadvezérek, köztük is Zsukov és Vasziljevskij katonai tehetsége foglalta el anélkül, hogy az alapfelfogáson változtattak volna.

Grosszman egészen másképp látja az okokat és okozatokat. „A történelem könyörtelen ravaszkodásáról” szólva megállapítja: „a szabadság, amely a győzelmet szülte, s a háború célja volt, a történelem ravasz ujjacskáinak érintésétől a háború eszközévé lett”. Az író

rámutat a sors furcsa fíntorára: a kollektivizálástól, az iparosítástól, terrortól, iszonyatos vérveszteségtől meggyötört orosz ember valósággal magához tért a háború kitörésekor, bármilyen pusztító volt is az, bármennyire fenyegette őt magát az ellenség golyója. A háború sok mindent a helyére tett – a korábbi pártirányítók, bürokraták, a nomenklatúra tagjai, fogcsikorgatva bár, de kénytelenek voltak átadni helyüket a tehetséges katonáknak, vezetőknak, és a hadra kelt seregben egyelőre a bajtársias, emberséges, „beleváló” közösségi emberek lettek a hangadók (nem véletlen, hogy Tvardovszkij bumfordi katonahőst, Vaszilij Tyorkint annyira szerették, sőt utánózták az egyszerű harcosok).

A könyvben egymást követik a szívhez szóló beszélgetések rokonszenves parancsnokok és beosztottaik között, és mindnyájan úgy fogják fel a háborút, mint végső próbatételt, amely után visszatér majd az emberek kapcsolatába az emberség, megértés. Ez a gondolatsor különösen élesen csendül fel Darenszkij szavaiban, amikor Bovával beszélget: „A háború idején senki sem akar meghalni a kádérosztályok vezetőiért. Kérvényeket egy senki is elutasíthat, de még a katona özvegyét is kikergetheti az irodájából. Ám a németet csak erős, igazi férfi kergetheti ki... Csupán azt sajnálom, hogy ahhoz, hogy én most boldog legyek, és minden erőmet Oroszországnak szentelhessem, túl kell jutnunk ezen a rémséges és keserű időszakon...”

Ma már tudjuk, hogy sokan voltak, akik nem tudták feledni a sztálini korszak éhínségeit, személyes megpróbáltatásaikat, és átálltak a vlaszovisták oldalára, vagy beálltak policájnak. Bár ezeknek az embereknek a sorsát, indítékait ma már jóval differenciáltabban látjuk, mégis Grosszmannak adunk igazat, aki Jersovnak, a hadifogolytáborba került őrnagynak a sorsán keresztül mutatja meg, hogyan reagált a megbántott emberek többsége, amikor választania kellett. Megrendítően mondja el Jersovnak, a „kulákiúnak” a szenvedéseit, apjának, anyjának, húgának méltatlan halálát, azt az állandó gyanakvást, amely őt magát körülveszi, és végső soron halálát is okozza. Ennek ellenére Jersov így gondolkodik: „A vlaszovista felhívások ugyanarról írtak, amit az apja elmondott neki. (Vagyis egész falvak pusztulásáról, a funkcionáriusok kegyetlenkedéseiről – B. Gy.) Tudta, hogy mindez igaz. De azt is tudta, hogy ez az igazság a németek és vlaszovisták szájából – hazugság. Érezte, világosan tudta, hogy amikor a németek ellen harcol, a szabad orosz életért küzd, hogy a Hitler feletti győzelem egyúttal megsemmisíti azokat a haláltáborokat is, amelyben anyja, húgai, apja elpusztultak.”

Krimov, aki merevségével, a parancsok gondolatlan végrehajtásával maga is tehetett róla, hogy a németek Sztálingrádig juthattak, a csaták hevében felismeri a hétköznapi bajtársiasság megtisztító, mámorító varázsát: „Sztálingrádban jók voltak az emberi kapcsolatok. Egyenlőség és méltóság honolt ezen a vér áztatta agyagos földön. Sztálingrádban csaknem mindenkit érdekelt az, hogy a háború után hogyan rendezik majd el a kolhozok dolgát, milyen lesz a viszony a nagy népek és kormányaik között... Csaknem mindannyian hitték, hogy a becsület és tisztesség fog győzni a háborúban, és a becsületes emberek, akik nem sajnálták vérüket, nyugodtan alakíthatják majd szép életüket a megvalósuló igazságosság körülményei között. Ennek a megható hitnek olyan emberek adtak hangot, akik úgy vélekedtek, hogy ők maguk aligha érik meg a békét, s napról napra csodálkoztak azon, hogy reggeltől estig kihúzták a Földön.” Az pedig már Krimov életének szomorú paradoxona, hogy épp amikor közel kerül az emberekhez, és nagy igazságokat ismer fel, érte is kinyújtja kezét a könyörtelen gépezet, amelyet korábban

maga is kiszolgált.

A harcosok tehát remélték, hogy a háború megszünteti az állam és köztük kialakult „félreértést”: a legfelsőbb vezetés belátja, hogy a Hitlert legyőző hősök jobb bánásmódot, életkörülményeket, és nem utolsósorban bizalmat érdemelnek. Tudjuk, mennyire nem vált ez valóra. Mi több: Sztálin szemében „az ő városánál” aratott diadal paradox módon az erőszakos-tömeggyilkos múlt igazolásává lett. A generalisszimusz könnyen megfélemlkezett róla, hogy a megneemtámadási egyezményrel tulajdonképpen ő szabadította rá Hitlert Nyugat-Európára; hogy diktátor-kollégája volt az egyetlen, akinek valaha is hitt; hogy teljesen tehetetlennek bizonyult a német támadás első hetében; hogy még 1942-ben is csaknem felőrölte a szovjet hadsereg erejét indokolatlan támadó akcióival; hogy helytelen utasításaival a harkovi vereség okozója lett. Ez a múlt – de most itt van a győzelem, vagyis tovább szöheti a fojtogató, halált hozó szálakat: „Abban az órában eldőlt a német hadifoglyok sorsa, akik majd Szibériába mennek. Eldőlt a sorsuk a német hadifogolytáborokba került szovjet foglyoknak, akikről Sztálin akarata így döntött: osszák csak meg »kiszabadulásuk« után a német foglyok szibériai sorsát. Eldőlt a kalmükök és krími tatárok, balkárok és csecsenek sorsa, akiket Sztálin akaratából Szibériába és Kazahsztánba visznek majd, s nem lesz joguk, hogy emlékezzenek történelmükre, gyermekeiket megtanítsák anyanyelvükre. Eldőlt Mihoelsznek és barátjának, Zuszkin színésznek a sorsa (a kiváló zsidó aktivista rendezőt és színészt a KGB gyilkoltatta meg 1948-ban „autóbalesetet” színlelve – B. Gy.), eldőlt Bergelszon, Markis, Fefer, Kvitko, Nuszinov zsidó íróknak a sorsa, akiknek kivégzése közvetlenül meg kellett hogy előzze a Vovszi professzor vezette zsidó orvosok baljós perét. Eldőlt a Szovjet Hadsereg által megmentett zsidók sorsa, akik fölé a népi sztálingrádi győzelem 10. évfordulóján Sztálin felemelte a pusztító kardot.” Ez a lidérces látomás, a háborút követő nyolc sztálini év rémségeinek felidézésével azt is elmondja, hogy valójában mi várt a győztes katonára. (Az orosz történelem egyébként erre már tudott példát: az 1812-es győzelmet, Napóleon bukását kivívó jobbágykatonáknak vissza kellett térniük a rabszolgaságba, mintha mi sem történt volna. Ugyanígy folytatódott a sztálingrádi és a háborús diadal után „a hallgatag vita a győztes nép és a győztes állam között. Ettől a vitától függött az egyes ember sorsa, szabadsága” – jelzi a voltaképpen máig megoldatlan problémát Grosszman. És az csak természetes, hogy a sokat szenvedett, hős városban se változik semmi: Sztálingrádot „nem látják el, a fizetést nem adják ki, a pincékben és bunkerekben minden hideg, nedves. Újra megváltozott az igazgató is – korábban, amikor a német Sztálingrádra rontott, ő volt az üzemekben a legjobb barát, most viszont már nem áll velünk szóba, házat építtetett magának, Szaratovból autót kapott”).

Grosszmannak egyébként a csata és a háború sorsát megfordító manőverről is egyéni véleménye van. Ezt a könyv egyik legvitatottabb, a vonalas bírálók által leginkább elvetett fejezetében (III. rész 7. fejezet) fejti ki. „A németek Sztálingrád mellett történt bekerítésének gondolatát zseniálisnak tartják” – írja a fejezet első mondatában, majd rámutat, hogy ez a terv az adott körülmények között természetes volt, mert már az ősember is így harcolt nemkívánatos szomszédai vagy a nála sokkal nagyobb és erősebb állatok ellen. A hadvezérek zseniális ötleteit azért is kétkedéssel kell fogadni, mert – szemben a nagy feltalálókkal, Galileivel, Newtonnal vagy Einsteinnel – semmivel sem teszik bölcsébbé az embereket. A katonai művészetet Grosszman a legalacsonyabb,

harmadrendű felfedezések közé sorolja.

Ezen a ponton megint Tolsztoj jut az eszünkbe, aki tagadta Napóleon nagyságát, és Kutuzov érdemét is csak abban látta, hogy nem akadályozta meg az objektív törvényszerűségek érvényesülését a háborúban, s ahol tehette, elősegítette. A sors menetébe durván beavatkozó Napóleon Tolsztoj szemében szánalmas, sőt nevetséges. Grosszman, akitől ez a gondolat nem áll távol, annyival visszafogottabb, hogy kijelenti: „képtelenség volna tagadni a hadi dolgokban a csatát irányító tábornok tevékenységének jelentőségét”, ám nyomban hozzáteszi: „A tábornokot azonban ne minősítsük géniusznak. Ha egy tehetséges mérnökről mondjuk, hogy zseni, nyilvánvalóan ostobaságot mondunk, de ha egy tábornokról, akkor ez már nem csupán buta dolog, hanem káros és veszélyes is.” Sztálingrádnál tehát – sugallja Grosszman – nem a mesterségükhöz egyébként valóban értő, a katonai mesterség ismert fogásait jól alkalmazó, a bekerítés helyét és időpontját jól megválasztó tábornokok győztek, hanem az egyszerű emberek, akiknek annyi év után – kényszerűen – szabadságot adtak, és így hazájuk védelmében megmutathatták, mire is képesek.

Katonák és funkcionáriusok

A háború vészterhes periódusában, de különösen a sztálingrádi győzelemig furcsa helyzet alakult ki a hadseregnél, amelyet a legfelsőbb vezetés igyekezett nem észrevenni. Minthogy nem sokkal a háború kitörése előtt a németek által beugratott, de amúgy is gyanakvó Sztálin vérfürdőt rendezett a hadsereg legfelsőbb vezetésében, elpusztítva a marsallokat és a tapasztalt parancsnokokat, lámpással kellett keresni még az olyan ezredek vagy őrnagyok is, akik képesek voltak egy katonai osztagot elvezetni, harcba vetni. Nem mintha nem lettek volna magasrangú káderek, csak hogy ezeknek a pártiskolán vagy a belbiztonsági szolgálatnál szerzett „tudománya” mit sem ért a háború hétköznapijaiban.

A hatvanas években tették közzé azokat az adatokat, amelyek szerint a háború kezdetekor a parancsnokok csupán 7%-ának volt felsőbb végzettsége, 37%-uk pedig még katonai középiskolát sem végzett. Emellett Tuhacsevszkij és társai jól ismerték a német hadigépezetet, vezetési logikát, azoknak viszont, akik őket helyettesítették, erről fogalmuk sem volt, sőt, az idősebb katonák (például Bugyonnij) a polgárháborús tapasztalatokat próbálták érvényesíteni egy olyan háborúban, amelyet a németek a legkorszerűbb eszközökkel vívtak... Ez, valamint az egyszerű emberek sorsának semmibevétele is közrejátszott abban, hogy – mint a legutóbbi, már nem kozmetikázott adatokból tudjuk – a Szovjetuniónak 26 millió embert kellett adnia a háborús győzelemért, és minthogy az elesett németek száma hozzávetőleg 6 millió volt, minden megölt ellenségért legalább 4 ember esett el...

Jersov, aki tehetséges, született katona, így gondolkodik a vele együtt hadifogságba esett Gudz tábornokról: „akarattalan, gyáva, műveletlen. Jó akkor, ha jó helyettese és törzse van... Erősen iszik. Hencegő. A sikertelenségekért sohasem tenné felelőssé a felsőbb katonai hadvezetést. A hétköznapi ügyekben és kapcsolatokban tapasztalt, kifinomult, akár egy sokat látott írnok. De ha az ő, Jersov akarata érvényesülhetne, ő bizony nem bízna rá Gudz tábornokra még egy ezredet sem, nemhogy egy hadtestet...”

Így történhetett meg, hogy bár Novikov, rangját tekintve, Nyeudobnov¹³ beosztottja volna, mégis ő parancsol. És kénytelen Novikovval számolni Hetmanov is, aki korábban, területi párttitkárként, egy ujjával szétmorzsolhatta volna ezt a szilaj, egyenes jellemű, de kétségkívül tehetséges katonát. Novikov érzi a katonák hangulatát, tud nekik parancsolni, lelkesíteni képes őket, amit Nyeudobnov egyáltalán nem mondhat el magáról. Novikov titka az, hogy emberei érzik: nem „hurrá”-parancsnokkal van dolguk, aki felesleges rohammal pusztulásba kergeti őket, hanem olyan vezetővel, akinek minden egyes kiskatonája fontos, elestüket a szívére veszi.

Grosszman sok-sok szeretettel, helyenként csaknem ellágyulva említi azokat a férfias, kemény katonákat (Novikovot, Grekovot, Darenszkijt), akik minden pillanatban tudják, hogy a rájuk bízott emberek egyszeriek, ismétелhetetlenek, mindegyiknek édesanyja, szerelmese van, ahogy nekik maguknak is. Ezek a harcosok nem úgy válnak hőssé, hogy egy adott pillanatban odadobják az életüket „Sztálinért, a hazáért”, hanem azért, hogy megérzik az ütközetek, a háború fordulópontjait, és teszik, amit kell.

Grekov embertelen, már-már titáni erőfeszítéssel védi a nevezetes 6/1-es házat (más nevén Pavlov-ház), s közben elképesztően fegyelmezetlen, rettentő eretnokségeket mond. Panaszkodik is rá az odatévedő biztos: „Ezeket egyáltalán nem értem, mindannyian félnek ettől a Grekovtól, pedig ő, mintha csak egyenlő volna velük, ott fekszik köztük, ahogy egymás hegyén-hátán fekszenek, tegezi őket, neki pedig azt mondják: Ványa... Ez nem katonai alegység, hanem párizsi kommün”. (Amin ez a derék csinovnyik háborog, az az olvasó szemében a legnagyobb dicséret.)

Ha Grekov nem pusztulna el hősi halállal, minden bizonnyal feljelenének, lágerbe küldenék, mert nem „az ideológiai előírások szerint hős, hanem „csak úgy”. Felkavaró, hogy még halála után is gyanakszanak rá – hátha csak mímelte, hogy elesett, valójában átment a németekhez...

Egyébként Grekov nem csak a háborúban önfeláldozó. Bár szereti Kátyát, a rádióslányt, és meg is kaphatná, hiszen ő a parancsnok, és tetszik is a lánynak, csaknem durván zavarja el osztagától Kátyát és annak igazi szerelmesét, Szerjozsa Saposnyikovot, boldoggá téve ezt a fiatal párt, „az újdonsült Daphnis és Chloét”, miközben ő maga ott marad a csatamezőn.

Nem tudhatjuk, milyen sors vár Novikovra, aki az értelmetlen parancsot kissé szabotálva nyolc percig visszafogta az embereit, és így sokuk életét mentette meg. Hetmanov bizonyosan feljeleni. Így aztán úgy búcsúzunk ettől a daliás katonától, Zsenya szerelmesétől, hogy Moszkvába rendelték, és egyelőre nem jön vissza, csupán pletykák keringenek... Grosszman Novikov vagy Grekov történetével is jelzi azt a szomorú igazságot, hogy a tehetségtelen káderek, mihelyt már nem volt szükségük a „körön kívüli” katonai vezetőkre, nyomban eltávolították őket, hogy maguk arassák le az immár biztos győzelem babérjait. (Mellesleg ezzel magyarázható jó néhány váratlan és csaknem logikátlan vereség, ami a háború végnapjaiban is érte még a szovjet hadsereget.)

A senkitől és semmitől sem rettegő vitéz Novikov is elgyávul, amikor Nyeudobnovval vagy Hetmanovval kellene szembeszállnia. Érzi az erejüket, mint ahogy Darenszkij konkrétan is megtapasztalhatta Nyeudobnov öklét: két fogát verte ki egykor vállatás közben. Ezek az emberek, akik mindenféle beosztásban ott vannak az igazi parancsnokok

¹³ Beszélő név (nyeudobnij = alkalmatlan, kellemetlen).

mellett, „1937 hősei” – ők azok, akik letartóztattak, vallattak, vertek, kiszolgálták Jagodát, majd Jezsovot, és ki fogják szolgálni mindhalálig Beriját is.

Nyeudobnovot maga Hetmanov mutatja be, abban a „haveri” stílusban, amitől végigfut a hideg Novikov hátán (de az olvasóén is): „Kiváló, derék ember. Bolsevik. Igazi Sztálin-fiú. Nagy tapasztalata van vezető munkában. Vasból vannak az idegei. Emlékszem rá harminchétből. Jezsov küldte hozzánk, hogy végezze el a tisztogatást a katonai körzetben. Tudja, én sem a bölcsődék ügyeit intéztem, de Nyeudobnov aztán derekas munkát végzett. Nem ismert irgalmat, ahogy a listán következtek, úgy lövette agyon az embereket. Legalább annyira kiérdemelte Jezsov bizalmát, mint Ulrich.” (Csak megjegyezzük, hogy Ulrich a leggyűlöletesebb figurák közé tartozott – ő volt a nem nyilvános perek bírójára, a többi között a hamisan vádolt katonai vezetők lemeszárlója.)

Később megtudjuk Nyeudobnovról, hogy tipikus nómenklátúra-pályafutása volt. Cári börtönben is ült, mert részt vett az egyik bolsevik körben, később a GPU-ban dolgozott, párttitkár lett, tanulni küldték, külföldön is járt rejtélyes megbízatásokkal. Különleges raktárakból kapta dácsáját, bútorát, szőnyeget. Mindenről van véleménye, amivel azonban sohasem lépi át sem az előírásokat, sem a közhelyeket. Vezetői képességei abban merülnek ki, hogy ha valami nincs rendben, nyomban „kártévőket” keres.

Ő tábornok, Novikov pedig csak ezredes. Mégis az utóbbi parancsol – egyelőre: „A nómenklátúrás Nyeudobnovot Novikov ezredes alá rendelték. De Nyeudobnov tudja, hogy véget ér a háború, és vele az az abnormális állapot...” Talán csak egyet nem sejt ez a tábornok, aki korábban sohasem szagolt puskaport: azt, hogy a hozzá hasonló végrehajtókat, vallatósizteket Sztálin időről időre „lecseréli”.

És mégsem Nyeudobnov Novikov igazi ellensége. Ő eléggé merev, kiszámítható és tulajdonképpen ostoba is. Ezzel szemben Hetmanov okos, ügyes, ravasz – sohasem lehet tudni, mit gondol komolyan, és mit nem, mikor ölel a keblére valakit, hogy még aznap feljelentse (mint valóban teszi is Novikovval ama bizonyos nyolc perc miatt). Míg Nyeudobnov a katonai és elhárítási vonalon futott, addig Hetmanov tipikus pártfunkcionárius. Ő nem vett részt annak idején a földalatti mozgalomban, de még a polgárháborúban sem, ám 1937 után óriási hatalom, egy egész terület irányítása került a kezébe. Sohasem volt saját gondolata, viszont mindig pontosan beállt az aktuális „vonalra”, és minthogy korábban is mások csontjain emelkedett fel, bizonyos, hogy mindig üldözni fogja az „elhajlókat”, „opportunistákat” vagy egyszerűen azokat, akik nem tudnak idejében átállni. Közben pedig nem fog érezni sem lelkiismeret-furdalást, sem büntudatot. Bárkit árul be, mindig meg lesz győződve arról, hogy „így kell lennie”, még ha barátjáról, tanítójáról vagy olyan emberről lesz is szó, akit „máskülönben” megbízhatónak tart. Kitüntetésekkel övezetten, kiemelt anyagi körülmények között fog nyugdíjba menni, szép nekrológot közölnek róla az újságok, majd mindenki gyorsan elfelejti, mintha sohasem élt volna.

Hetmanov azzal is tisztában van, hogy nincs szüksége semmiféle képzettségre, tudásra – erejét maga a beosztása adja meg, ami „fölébe emelte minden tehetségnek vagy tudásnak. Hetmanov irányító, döntő szavát mohón hallgatták az emberek százai, akik pedig értettek a kutatáshoz, tehetségük volt az énekléshez, könyvíráshoz – bár maga Hetmanov nemcsak hogy nem tudott énekelni, zongorázni, színházi előadást rendezni, de még csak ahhoz sem volt ízlése, hogy mélyebben értse a tudományos, költészeti, zenei alkotásokat...”

És ebben az a hátborzongató, hogy a Hetmanovhoz hasonló figurákat a korábbi szocreál regények akár pozitív szereplőként is ábrázolhatták – hiszen csaknem mindegyik ilyen művekben akadt pozitív pártirányító, népfő, aki nagyon okosakat mond, szeret tréfálkozni, és útba igazítja a művészeket... Hetmanov valóban szót tud érteni az emberekkel, csendesen végighallgatja őket, beszédét teletűzdeli népi fordulatokkal, olykor megértő az emberi gyengeségek iránt is (amelyektől maga sem mentes, szeret jól élni, enni-inni, és még nőt is „begyűjt” magának). Ám a szeme hideg, éles, és amit megtudott, bármikor felhasználhatja pillanatnyi „barátja” ellen. Éppolyan kétszínű és könyörtelen, mint maga a rendszer, amelyet képvisel. Nem kételkedhetünk benne, hogy a háború után még magasabbra szárnyal, talán a legfelsőbb vezetés közelébe is eljut, hiszen már háborús szolgálatokkal is dicsekedhet. Egyike lesz azoknak, akik kérlelhetetlenül és hozzáértéssel végrehajtják majd a tudomány- és művészetpusztító kampányokat a negyvenes évek második felében.

A Hetmanovról írott fejezet (I. rész 21.) a könyv csúcspontjai közé tartozik – mellesleg sok tekintetben összecsendül azzal, amit Szolzsenyicin ír a *Rákosztály*ban Ruszanovról. Grosszman annyira ismerte és utálta ezt a színtelen-szagtalan-könyörtelen figurát, hogy az *Élet és sors*ban két másik hiposztázisát is bemutatta: Sisakovot és Szagajdakot, a tudomány, illetve újságírás Hetmanovjait. Sisakov, a fizikai intézet vezetője éppoly tehetségtelen, mint amilyen jó intrikus. Rendkívül sokatmondó, ahogyan a sztálini telefon után, mintha mi sem történt volna, „átvált”, és már keresi annak a Strumnak a kegyeit, akit a minap csaknem kiirtott. A leghajmeresztőbb ebben a váltásban annak „természetessége”: tegnap így kellett, ma így kell, elvtelenül és magától értetődően, egészen orwelli módon.

Szagajdak Hetmanov jó barátja, ezért rövid, pokolian gúnyos jellemzése ugyanott található, ahol Hetmanové: „Az ő újságjának az a fő rendeltetése, hogy nevelje az olvasót, nem pedig az, hogy válogatás nélkül kaotikus információkat zúdítson az olvasó nyakába a legkülönbözőbb, gyakran véletlen eseményekről. Ha Szagajdak főszerkesztő azt tartotta célszerűnek, hogy említés nélkül hagyjanak valamilyen eseményt, elhallgassák a kegyetlenül rossz termést, az eszmeileg hibás költeményt, a formalista festményt, az állathullást, a földrengést, egy cirkáló elsüllyedését... az óriási bányatüzet, akkor ezek az események az ő szemében nem is voltak jelentősek, tehát arra sem voltak méltók, hogy foglalkoztassák az olvasókat, az újságírókat, az írók elméjét.

A teljes kollektivizálás idején... Szagajdak azt írta, hogy az éhínség azért következett be, mert a kulákok bosszantásunkra elásták a gabonát, bosszantásunkra nem ettek kenyeret, és emiatt felpuffadtak, az állam bosszantására egész falvak haltak ki csecsemőtől, gyerekestől, öregestől, mindenestől...” Ebben a Swifthez mérhető szatírában az a legelkeserítőbb, hogy még évtizedekig ezek az – időközben alig finomított – elvek szabták meg a sajtó kézivezérlését.

Grosszman mondanivalója nyilvánvaló: a sokat tévedő, szavaló, de mégiscsak a világforradalom alapján álló, az emberiség javát óhajtó emberek helyébe beléptek a „Sztálin-fiúk”, a végrehajtók, a szürkék, az ügyeskedők, a könyörtelenek. Így rímel Grosszman később játszódó regénye azokra a tervekre és átszervezésekre, amelyeket Sztálin *Az Arbat gyermekeiben* előkészít...

Állami nacionalizmus, állami félelem

Az újabb vonalra történő átállás egyébként a szemünk láttára megy végbe a könyvben. Lenin és társai az orosz forradalmat – őszintén és sokáig – a világforradalom részének, kezdetének tekintették, s ezt a nézetüket (némileg eltérő felhangokkal) osztotta az orosz értelmiség színe-java is (Blok például „világtűzről” ír a *Catilinában*. „amely lánggal ég, és még sokáig és megállíthatatlanul fog égni, gócait keletről nyugatra, és nyugatról keletre helyezve, míg lángot nem vet s porig nem ég ez az egész régi világ”).

Amikor azonban a nyugati gyengécske forradalmak és tanácsköztársaságok elhamvadtak, és bekövetkezett a Varsó melletti vereség és a vele járó területveszteségek, a forradalom vezetőinek észszerűbb elképzelésekre kellett áttérniük. Sztálin – egyébként Trockijtól kölcsönzött – elgondolása arról, hogy „a szocializmus egy országban is felépíthető”, a gyakorlatban Oroszországnak, majd a Szovjetuniónak szilárd, centralizált, erős hadsereggel rendelkező állammá való kiépítését jelentette. A világforradalmi elképzelések formálisan tovább éltek különböző nemzetközi szervezetek, a Komintern támogatásában és abban a naiv álomban, hogy a Szovjetunió már csak azért is sérthetetlen, mert megtámadása esetén a világ munkásosztálya a védelmére kelne.

Nacionalizmus és internacionalizmus dilemmája érdekesen jelentkezik Krimov sztálingrádi töprengéseiben. Amikor ott ül a „termelési értekezleten”, amelynek részvevői azzal dicsekszenek, hogy ki hány fritzet ölt meg, Krimov „szeretett volna közbeszólni, az volt a nyelvén, hogy elvégre a Bulatov által megölt németek közt lehettek munkások, forradalmárok, internacionalisták. . . Erre gondolni kell, mert máskülönben megátalkodott nacionalistává lehet az ember. . . Elvégre nem lehet örülni annak, hogy a fasisztákkal együtt német munkásokat gyilkolnak”. Krimov azonban mindannyiszor visszafogja magát – az ilyen „pacifista” gondolatok leszerelnék a katonákat.

Amikor az orosz hadifoglyok a lágerben tudomást szereznek a Komintern feloszlátásáról, ez számukra már teljesen közömbös. Grosszman keserű szavakban foglalja össze, hogyan vezetett a nagyszerű sztálingrádi győzelem a háború alatt és még inkább utána egy felülről támogatott szovjet nacionalizmushoz: „Éppen a sztálingrádi fordulat idején, amikor a lángoló Sztálingrád volt a sötétség országában az egyetlen jelkép, éppen akkor kezdődött meg az újraértékelési folyamat. A fejlődés logikája ahhoz vezetett, hogy a népi háború, amely Sztálingrád védelme idején érte el apoteózisát, éppen ebben a sztálingrádi periódusban adott lehetőséget Sztálinnak arra, hogy nyíltan meghirdesse az állami nacionalizmus eszméjét.”

Ez az állami nacionalizmus szüli majd az oly sok anekdotában kinevetett legendákat az „orosz elsőbbségről” tudományban, művészetben; ez emeli az egekig az egykori hadvezérek, a cárok derék tábornokait, „értékeli át” Rettenetes Ivánt, illetve a népének csaknem egynegyedét kipusztító „Nagy” Pétert – és ez vezet, hogy a könyvnél maradjunk, Strum szenvedéseivel, akinek lépten-nyomon éreznie kell, hogy nála sokkal tehetségtelenebbek összesúghatnak, gúnyolhatják őt csak azért, mert ők oroszok, míg Strum bizony zsidó. A fordulat a lövészárkokban is nyomon követhető, amikor Novikov, Nyeudobnov és Hetmanov azon vitázik, kit kell kinevezni törzsparancsnoknak. A tehetséges, de kalmük származású Baszangov helyett az orosz Szazonovot nevezik ki. Novikov ezért önmagára dühös: „feláldoztam a katonai tudást a káderlapnak. De majd a fronton kiigazítom – ott nem lehet a káderlap szerint harcolni”. Nyeudobnov csupán a vállát vonja, közli, hogy

semmi kifogása Baszangov ellen, de „az oroszokat előnyben kell részesíteni... Napjainkban a bolsevik mindenekelőtt orosz hazafi”. És Novikov megint érzi tehetetlenségét, azt, hogy olyan eszmék és személyek irányítják a sorsát, amelyek és akik fölötté állnak, s bármikor eltaposhatják.

A félelem, bizonytalanság, sőt rettegés érzése átjárja a könyvet, és még az erős, elvhű emberek is állandóan tartanak valamitől, maguk sem tudják, mitől. Krimov – nem sokkal letartóztatása előtt – bevallja magának, hogy gyávább, mint az öregasszonyok vagy árva gyerekek, akik üzeneteket hoznak-visznek a légerekbe. Mi az oka, hogy az öreg leninisták, akik végigcsinálták a cári rendszer börtöneit, a forradalmat, a polgárháborút, most reszketve várják a holnapot? Mert „ez a félelem különleges, súlyos, leküzdhetetlen a milliók számára, ez az a félelem, amely baljós vörös betűkkel vibrál Moszkva téli ólmos ege fölött: a Goszsztroh...” (A feliratnak az állami biztosítót – goszudarsztvennoje sztrohovanyije – kellene hirdetnie, így rövidítve viszont a félelemre utal, a sztrohara.)

Grosszman apróbb-nagyobb eseményeken, hétköznapi mizériákon keresztül mutatja meg, miféle képtelenségekhez vezet az általános félelem: senki nem mer felelősséget vállalni semmiért, mindent ellepnek a papírok, egyeztetések, nyugták, értesítések, és mögülük teljességgel eltűnik az ember. A kérdőívek itt is letaglózzák kitöltőiket; nem lehet őket pontosan kitölteni, de egy félreérthető válasz elég az illető megsemmisítéséhez. Különösen veszélyes a „szociális származása” kérdés, meg azok, amelyek külföldön élő rokonokra, ismerősökre vonatkoznak. Voltaképpen mulatságosak volnának Zsenya kujbisevi kalandjai, az, hogy nem engedik bejelentkezni egy circulus vitiosus folytán, csak hogy a kedves Zsenya ebbe könnyen belepusztulhatna, még szerencse, hogy akad egy soros kiskapu. A gépezet ugyanis csak azokkal könyörtelen, akik nincsenek benne a „pixisben”, nem ismerik a „dörgést”, hogyan kell valamit elintézni. A funkcionáriusok sehol sem állnak sorba, tudják, mit hol, melyik telefonhíváson keresztül kell megszerezni, és kivételezettségükből ideológiát is építenek. (Undorító példa erre a tülekedés a hajón, ahol az „állami férjek” hozzátartozói gátlástalanul könyökölnek, egymással is veszekedve.) Strumék intézetében hatféle ebédet adnak, és azok, akik tizenöt tojást vihetnek haza, irigylük a húsz tojásosokat, ugyanakkor felháborodnak, ha valaki más is tizenötöt kap...

Grosszman éppúgy egy-egy kifejező anekdotával, fekete humorral mutatja a kor idiotizmusát, bürokráciáját, mint Ribakov. A hős repülő nem kaphat új nadrágot, mert az előző a bevetéskor elégett, viszont nem járt le a kihordási ideje... A korrektor hét évet kap, mert nem veszi észre, hogy Sztálin nevét hibásan szedték; egy betűért hét esztendő... Csoda-e, ha az „állami félelem” végül teljesen közömbössé, érdektelenné tesz mindenkit; senki sem emel szót a másikért – bár sorsát végső soron mégsem kerülheti el. Így válik az állami hipokrizis össznépi álszentséggé.

A lenini gárda pusztulása

Novikovra egyelőre még szükség van, ám Krimovra a szemünk láttára csap le a bárd. Zsenya férje ellentmondásos érzéseket vált ki az olvasóban, akárcsak egykori asszonyában. Kétségkívül kemény, szilárd, az eszméhez hű ember, aki meggyőződéséért az életét is kész feláldozni – ám, sajnos, a mások életét is. Sok mindenben vétkes, és lesz mire emlékeznie az NKVD fogdáiban – hóhéraiban, kínzóiban kénytelen felismerni saját könyörtelenségét.

(„Az öt megtaposó emberben Krimov nem idegent látott: önmagát látta benne...”) És mégis értékesebb, mint a tökéletesen elvtelen Hetmanovok vagy a gondolattalanul, bután embertelen Nyeudobnovok. Egyrészt megértjük Zsenyát, aki elhagyta őt Novikov kedvéért, másrészt megsajnáljuk Krimovot, amikor maga is áldozattá válik. (Hasonló érzéseink vannak Szolzsenyicin könyvének, *A pokol tornácának* olvastán is, amikor a nómenklatúra-fiatalember maga is bekerül a „gépezetbe.”)

A Krimovhoz, Abarcsukhoz, Mosztovszkojhoz, Magarhoz hasonló „eszmei megszállottak” tragédiáját, kettősségét Latinyina így foglalja össze: „Becsületesek ők és önzetlenek. Ám elhitték, hogy az összemberi boldogság erőszakra és vérre alapozható. Fellelkesítette őket a gondolat, hogy van egy osztály, amely eredendően, pusztá származásánál fogva megszabadult a kizsákmányolás bűnétől, és hogy ennek a csálhatatlan osztálynak a kedvéért meg szabad semmisíteni mindenki mást.”

Lazarev így magyarázza meg a „lenini gárda”, a régi bolsevikok pusztulását: „Mi volt az oka annak, hogy ezek az önzetlen, önfeláldozó, lángoló emberek nem tudtak talpon maradni az alkalmazkodó, gondolattalan, mindenre képes végrehajtókkal szemben, akik mesterien sütögették saját kis pecsenyéjüket? Azért, mert akaratuk ellenére, jelentős mértékben maguk készítették elő az új vezetők eljövételét, azokét, akik aztán leszámoltak velük – de legalábbis ők tették szabaddá számukra a utat. Hiszen amikor állítólag a forradalom vívmányait védelmezték, nem maguk irtották-e ki gyökerestül azt a szabadságot és demokráciát, aminek kedvéért a forradalom végbement? Vajon nem ők voltak-e meggyőződve arról, hogy összemberi erkölcs nincs, hogy a forradalom és a proletárdiktatúra érdekében félre lehet vetni az igazságosságot éppúgy, mint az emberséget? Az ő fanatizmusuk elkerülhetetlenül megnyitotta az utat az embertelenség előtt; a kényszerű egyformán gondolkodás tompasággal és talpnyalással végződött, a dogmatikus szűkkeblűség gyanakvásba és törvénytelenségbe torkollott. Ezért voltak a régi gárda tagjai erkölcsileg sebezhetőek, ezért nem tudták magukat megvédeni az olyan emberek rohamától, akiknek nem volt meggyőződésük, de jól betanulták a pártzsargont...”

Krimov és társai (ezt inkább *Az igaz ügyért*ből tudjuk) részt vettek a forradalomban, felállították védelmére az új hadsereget. Maga Krimov sok éven át dolgozott a Kominternben. Először csak cikkeket írt meggyőződése ellenére, majd elhidegült a vele vitatkozóktól, elkerülte korábbi elvtársait, akik „bajba kerültek”, majd maga is tett kétes vallomásokat. A börtönben eszébe jut Hacken, akinek tisztaságáról meg volt győződve, de akiért mégsem állt ki, amikor kellett volna. Vonakodva bár, de felemelte a kezét, amikor egykori harcostársai kizárására kellett szavaznia. A gonosz erők szolgája lett maga is, egyre győzködve háborgó lelkét, hogy ez a kötelessége mint párttagnak. És bizony – ez a legvisszataszítóbb – képes volt meggyanúsítani az igazi hős Grekovot, feljelenteni őt.

A férje és Novikov között ingadozó Zsenya dühösen emlékezik Krimov embertelenségére: „Kegyetlen, szűk látókörű, rendíthetetlenül fanatikus... »A kulákokat nem kell sajnálni« – mondogatta a férje, amikor tízezzrel pusztultak a szörnyű éhínségben az orosz és ukrán falvakban az asszonyok és gyerekek. »Ártatlanokat nem ültetnek le« – mondogatta Jagoda és Jezsov idején.”

És mégis... Zsenya ismeri Krimov értékeit, személyes tisztaságát. Amikor Krimov börtönbe kerül, habozás nélkül melléje áll, élete nagy szerelmét is feláldozva – beáll a

börtönök előtti sorokba, nem törődve azzal, hogy ő maga is bajba keveredhet, mint „a nép ellenségének hozzátartozója”. Már említettük a Zsenya-Natasa Rosztova párhuzamokat – és itt óhatatlanul eszünkbe jut, hogyan ápolta Natasa a haldokló, általa korábban megcsalt Andrejt, hogyan könnyítette meg volt vőlegénye utolsó óráit... A megzavart, fizikailag és lelkileg összetört Krimovnak erőt ad Zsenya váratlan visszatérése, talán ez teszi majd lehetővé, hogy túlélje a végtelen láger-utakat.

Grosszman számára olyannyira fontos a forradalom első nemzedékének tragikus összeomlása, hogy három más személyben is bemutatja sorsukat. Mosztovszkoj ugyan nem saját pártjának áldozata, ő német fogságba esik – de ha nem így történik, akár Krimov cellaszomszédja is lehetne. Mosztovszkoj egyike volt a párt alapítóinak, vitéz harcos és szervező – de ő se tett semmit, amikor körülötte csapkodott a „jezsovcšina”, amikor legjobb barátait, elvtársait letartóztatták. És ugyanígy a német táborban sem kelt a daliás, fogolytársait nagy ügyek érdekében mozgósító Jersov őrnagy védelmére –, bár jól látja, mennyivel többet ér Jersov, mint Gudz, a tudatlan tábornok vagy Oszipov, a ravasz komisszár (ebben a konfliktusban mintha ismétlődne a Novikov-Nyeudobnov-Hetmanov háromszög). Mosztovszkoj értelmetlen, dühítő monotonsággal mondogatja: „Alávetem magam a határozatnak, mint a párt tagja.” (Döntésében az a legszomorúbb, hogy még ekkor sem tud megfelekedni arról, hogy Jersov „kulácfiú”).

Ez a szemellenzős makacsság a regény valamennyi fanatikusára jellemző – még nyilvánvaló tények, saját sorsuk igazságtalanságai sem rendíthetik meg meggyőződésüket. Tudjuk, hogy a lágerekből hazatért, megöszült, összetört emberek egy része szélsőbalosnak bizonyult, semmiképp sem voltak hajlandóak elismerni, hogy nem egy balszerencsés véletlen, személyes igazságtalanság, hanem maga a rendszer morzsolta fel őket. Ez lélektanilag jól magyarázható: ők, az egykori vezetők, történelemcsinálók nem fogadják el azt a gondolatot, hogy áldozatok, sőt balekok voltak egy olyan játszmában, amelyet cinkelt lapokkal játszottak le. Ez magyarázza Abarcsuk viselkedését is – amikor korábban szeretve tisztelt tanítója, Magar megpróbálja felvilágosítani, és elmondja a forradalomról és az elnyomott szabadságról azokat az igazságokat, amelyekért jómagam is drága árat fizetett – Abarcsuk ráförmed mesterére, és még annak öngyilkossága után sem változtat nézetein. Mosztovszkojtól a szerző éppúgy nem tagad meg bizonyos nagyságot, mint ahogyan Krimovtól sem. Mosztovszkoj élete árán szembeszáll a német parancsnokkal, a ravasz kígyó Lisszel, mereven, de önfeláldozóan védve meggyőződését (erre a beszélgetésre még visszatérünk).

Sorsát a könyv legrövidebb, pörölycsapásszerű fejezetében zárja le Grosszman – a tábori földalatti összeesküvés résztvevőjeként egy provokátor beárulta, és rövid úton kivégezték. Bár Mosztovszkojt ellenséges kéz terítette le, nem tudunk szabadulni a gondolatától, hogy végső soron a „sajátjainak”, a 37-es év valamelyik emberének köszönhette halálát. (Oszipov komisszárt egészen jól el tudjuk képzelni a provokátor szerepében.) Grosszman egyébként is olyannyira egybefonja a különböző lágereket – a német hadifogságba esett oroszokét, a sztálini megtorlások áldozatait és a zsidókat megsemmisítő koncentrációs táborokat –, hogy egy idő után egybemosódnak, nem tudunk különbséget tenni köztük, és csak az erőszakot, szenvedést, halált érzékeljük.

Érdekesen egészíti ki a fanatikusok vonalát Abarcsuk története. Róla szintén *Az igaz ügyértben* olvashattunk többet – az *Élet és sorsban* Grosszman futólag utal az

előtörténetére, amely az önmegtagadások és kíméletlenségek láncolatából állt. Abarcsuk megszállottja a mások felett való ítélkezéseknek – ezért kergette el feleségét, Ljudmila Nyikolajevnát, aki később Strum felesége lett; tagadta meg saját fiától a nevét. „Mégbélyegezte az ingadozókat, megvetette a nyafogókat és nyimnyám kishitűeket. Bíróság elé állította azokat a mérnököket és műszakiakat, akik a kuznyecki medencében moszkvai családjuk után epekedtek. Elítéltetett negyven társadalmi szempontból hasznos munkást, mert az építkezésről falura szöktek. Megtagadta apját, mert kispolgárnak tartotta. Édes dolog rendíthetetlennek lenni.”

Abarcsuk sajátos boldogsága, hogy még egyszer utoljára, a lágerben is „ítélkezhet”, még ha ez az életébe kerül is. Tulajdonképpen hőiesen viselkedik, amikor a tábor abnormális körülményei között (a parancsnokság hagyja, hogy a köztörvényesek terrorizálják, sőt meg is öljék a politikai foglyokat) mégis besúgja barátja gyilkosát, és utána nem menekül egy másik táborba való áthelyezéssel. Bár a kihallgató tiszt (akit a jelek szerint kevésbé izgat maga a gyilkosság – „a nép ellenségeivel” nem kell elszámolnia –, mint az a tény, hogy ezt kincstári szöggel követték el – mert azzal viszont el kell számolnia) halkan figyelmezteti Abarcsukot, hogy ezután sem szólíthatja elvtársának, azért ezt a „mini-Robespierre-t” mégis boldoggá teszi, hogy még egyszer, életében utoljára ő dönthetett...

Miért vallották be?

Grosszman – Krimov sorsán keresztül – arra is vállalkozik, hazájában mindenkit megelőzve, hogy szépirodalmi eszközökkel keresse és megfejtse a sztálini korszak egyik legnagyobb rejtélyét, leghatásosabb misztifikációjának titkát. A nyugati sajtóban éppen eleget cikkeztek a „moszkvai perek” képtelenségeiről, amire a válasz mindig egy és ugyanaz volt: de hiszen bevallották, itt vannak a részletes jegyzőkönyvek. A sztálini „jogalkotásban” hihetetlen súllyal esett latba a vádlott saját kezű aláírása a vallomás alatt, de be kell látnunk, hogy ez rendkívül hatott az egyszerű emberekre is („miért mondaná, ha nem tette volna”). A jogászok figyelmeztetése, hogy a beismerő vallomás csak egy a bizonyítékok között, amelyeket objektív vallomásoknak és tényeknek is ki kell egészíteniük, pusztába kiáltott szó maradt. A pereken pedig ott voltak a meghívott nyugati újságírók, saját szemükkel láthatták-hallhatták a bűnbánó gyónásokat. Emlékezzünk Sayers és Kahn: *A nagy összeesküvés* című könyvére, ami szemináriumi anyag volt a párttörténet mellett – és emlékezzünk hazai pereinkre, köztük is Rajk elítélésére.

A vallomásokat, aláírásokat nemegyszer próbálták valamiféle narkotizáló gyógyszerrel, hipnotizálással indokolni. A börtönökből, lágerekből hazakerült foglyok, ha már lassan beszélni kezdtek, prózaibb, de jóval összetettebb okokkal magyarázták összeomlásukat. A beismerő vallomások kicsikarásában szerepet játszott a fogoly – korábban jelentős, tisztelt funkcionárius – emberi megalázása, fizikai tönkretétele, verése és kínzása csakúgy, mint a hozzátartozóin keresztül való zsarolása. Ám a döntő tényező mégis az volt, hogy az illetőt „sajátjai” vallatták. Olyan emberek, akik náci rabságban, az ellenség markában kiállták volna a kínzásokat, ronccsá váltak a reménytelenség, kiüttalanság gondolatától és persze sokszor attól is, hogy be kellett látniuk: valamikor ők maguk sem voltak különbek. (Egyebek között ez a felismerés roppantja össze a Koestler-könyv Rubasovját

– a *Sötétség délben* korát megelőzve sejtette meg ezt a pszichológiai motívumot.)

Grosszman nagy gonddal, tempósan írja le mindazokat a stációkat, amelyeken Krimov a vallomástételig eljut. Először nyugtalanná válik – sejtí, hogy valami nincs rendben körülötte. Sok barátját, ismerőst elvitték, olykor az ő vallomását is kikérték. Mi tagadás, vannak „eretnek” gondolatai, amikért talán még ő üldözne másokat – de ezeket még önmagában sem engedi tudatosodni, nemhogy fennhangon kimondaná.

A letartóztatás rendkívül prózai körülmények között történik („adja le fegyverét és személyes iratait”), és az új fogolynak nem jut eszébe más, csak a bágyadt tiltakozás: „Milyen jogon?” meg hogy „ez az egész képtelenség, tévedés”. A szerző csak ennyit mond staccato-szerű fejezetzárásában: „ezt már nem egy szabad ember mondta...”

A következő állomás a személyes megalázás, tegezés, arculverés. („Ütötték Krimovot, az őt, egy legény jelenlétében, akiért pedig az egész forradalom történt...”) A megszegyentés eléri célját: a letartóztatott már maga is kételkedni kezd abban, hogy ő volt az, aki valaha Dimitrovval, Klara Zetkinnel találkozott.

Megpróbál lázadni. Írni kell Sztálinnak, ő majd leleplezi az árulókat, akik az ő nevében tevékenykednek. Kétségbeesetten kapaszkodik az emlékeibe, Zsenya iránti szerelmébe. Távolról még hallja a sztálingrádi csata moráját, jólesően gondol korábbi helytállására.

A következő stáció: Moszkva, a hírhedt Lubjanka. („Esték egy lubjankai tanyán”¹⁴ – süti majd el a keserű szóviccet néhány fejezet múlva a szerző.) Itt már nagyüzem működik, nem fordulhatnak elő olyan hibák, mint a sztálingrádi „fiókvállalatnál”. Egy mellékmondatból megtudjuk, hogy a Lubjankán a konok Abarcsuk is vallott – nyolc hónap után beismerte, hogy „meg akarta ölni Sztálint”. A bedarálás következő állomása a meztelenre vetkőztetés, ujjlenyomatvétel, a gombok, derékszíj elkobzása. És „ő már nem volt Krimov, érezte ezt, bár nem értette. Már nem volt az a Krimov elvtárs, aki felöltözött, megebédelt, jegyet vett a moziba, gondolkodott, lefeküdt, és mindig önmagának érezte magát. Az a Krimov elvtárs kitűnt lelkével, eszével, forradalom előtti pártmúltjával... A teste még az övé volt, hasonlított egy emberi testre, a gondolatai is hasonlítottak az emberi gondolatokhoz, de Krimov elvtársnak, az embernek a lényege, érdemei, szabadsága eltűntek”.

Lázasan kombinálni kezd – ki tartóztatta le és miért? (Egyelőre hagyják főni saját levében – ez része a módszernek.) A fogoly most már kénytelen arra is gondolni, hogy korábban mennyire közömbös volt, amikor másokat kínoztak – azt ő akkor rendben valónak érezte, pedig más is lehetett itt ártatlanul.

Társai lassan, türelmesen tanítani kezdik a tudnivalókra, szabályokra, bár bölcsességük cseppet sem vigasztaló: ha valakit letartóztattak, akkor azt bűnösnek is fogják találni; legjobb, ha mielőbb vallomást tesz; a személyes büntelenség – középkori csökevény. Krimov háborog, egyik-másik cellatársával nem áll szóba – de már érlelődik benne a bűntudat, és nem is azért, amivel majd vádolni fogják, hanem mert a dolgok idáig juthattak. Most persze haragszik a feljelentőkre, hiszen őt, Krimov elvtársat juttatták börtönbe –, de korábban természetesnek tartotta a besúgásokat, maga is élt velük. Rosszul védte a barátait, hagyta őket elpusztulni, és az már édesmindegy, hogy kedvetlenül vett részt az ilyen ügyekben. És akkor még itt van a Grekov ellen írt feljelentése – ha Grekovot nem öli meg a bomba, az ő besúgása alapján ki is végezhetnék volna.

¹⁴ Utalás Gogol első megjelent könyvére, amelynek ez volt a címe: *Esték egy gyikanykai tanyán*.

Igen, ez a Krimov már nem a régi. Grosszman hosszú időre (37 fejezetnyire!) búcsúzik tőle – közben csak közvetve hallunk róla, az érte kiálló Zsenya sorbanállási kalandjain keresztül. Mire pedig a fogoly kihallgatója elé kerül, belülről már összetörik. No persze, tiltakozik még, amikor apró motívumokból, össze nem függő eseményekből megalkotják az ellene irányuló koncepciót. Kiderül, hogy mindvégig tudtak róla mindent, apróságot, elejtett megjegyzéseket, pohárköszöntőkor mondott szavakat is összegyűjtöttek a vastag dossziéba – döbbenetes módon félremagyarázva mindent. És sohasem a lényeges, fontos dolgokat írták be, hanem a mellékeseket, apró félrelépéseket, meggondolatlan megjegyzéseket. Hiába emlegeti tisztos múltját, tetteit, ez senkit sem érdekel. „Az egész élete bekerült a dossziéba, elveszítette térfogatát, dimenzióit, arányait és valamilyen szürke, ragacsos tézisa lett belőle. Most már ő maga sem tudta, minek volt nagyobb jelentősége: négy évi földalatti szupermunkájának a fullasztó sanghaji melegben, sztálingrádi átkelésének, forradalmi hitének vagy néhány bosszankodó megjegyzésének a szovjet újságok tartalmatlanságáról, melyet egy alig ismerős irodalmár előtt tett az egyik szanatóriumban.”

Lázad. Verik. Fut a futószalag – vallatói egymást váltják, akad köztük türelmesebb, akad, aki durvább (ez is előre elgondolt forgatókönyv szerint történt, a megkínzott ember hajlandó volt vallani a „megértőbb” nyomozónak). És megint jönnek az emlékek saját feljelentéseiről. Már Zsenyát is árulónak véli – ő súghatta be azt, hogy Trockij egyszer, egyetlen szóval megdicsérte a cikket, amit Krimov írt. . .

Mindent aláír. És már tudja, túl későn, az összefüggéseket, a nagy vallomások titkát, és felismeri a sztálini „káderforradalom” vaslogikáját. „A forradalom élő testéről lenyúzták a bőrt, abba most már egy új kor emberei búznak, és ugyanakkor a proletárforradalom élő, véres húsát, párolgó belsőségeit szemétre dobták, az új kornak már nem volt rájuk szüksége. A forradalom bőre kellett, hát azt le is húzták az élő emberekről. Azok, akik a forradalom bőrét magukra öltötték, a forradalom szavaival beszéltek, annak gesztusait ismételték, de már más volt az agyuk, a tüdejük, májuk, szemük.”

Ezek az emberek egyáltalán nem a forradalom valamilyen újabb, korszerűbb szakaszát képviselik, szó sincs róla: ezek egyszerűen anyagi érdekből, kiváltságokért teszik, amit épp tenni kell. Lehet, hogy Krimov generációja szörnyűségeket művelt, de aszkétikus volt és önzetlen, most viszont „a forradalom a hozzá való hűségért, az eszme iránti hűségért *fizetett* (az én kiemelésem – B. Gy.), mégpedig bőséges fejadagokkal, ebéddel a Kremlben, személyi autókkal, beutalókkal, nemzetközi hálókocsikkal”.

Krimovnak pedig nem marad más, mint hogy újfajta dossziékról álmodjon, olyanokról, amelyekben azt a *jót* gyűjtik majd össze, amit az emberek tettek. Megadatik neki, hogy megismerje a korábban félrevetett, lenézett szeretet erejét, amikor megkapja Zsenya kis csomagját, benne három szóval: „A te Zsenyád”. És akkor Krimov elsírja magát.

Hétköznapi fasizmus

Elérkeztünk a könyv egyik legkínosabb kérdéséhez. Grosszman ellen mindig is az volt a fő vád – ezt erősgette szent felháborodással Szuszlov is –, hogy „egyenlőségjelet tett” a fasizmus és a sztálinista kommunizmus közé.

Ezt az egyenlőségjelet nem Grosszman tette, hanem maga az élet. A hitleri vérengzés,

zsidóüldözés, vezér-kultuszra épülő egypártrendszer megtalálta a maga megfelelőjét az oroszországi polgárháború, kollektivizálás és éhínség okozta pusztításokban, a moszkvai perekben és a pártállamra épített Sztálin-kultuszban. Természetesen mindkét rendszer igyekezett a demokrácia teljes elfojtását, az állam és a párt korlátlan önkényét fennkölt ideológiai tanokkal alátámasztani. Hitler a megsértett német önérzetre, a nemzeti szempontokra hivatkozott, nem hagyva el a „judeo-plutokrata” kapitalizmus bírálását sem; Sztálin hallatlanul leegyszerűsítve, vulgarizálva a világforradalom lenini elméletére hivatkozott, a Szovjetuniót a megvalósult szocializmus országának kiáltva ki. A besúgásra és kínzásokra épített titkosrendőrségek között sem nehéz megvonni a párhuzamokat. Ráadásul Sztálin rokonszenvezett Hitlerrel (bár ez utóbbi mélyen lenézte „a kegyetlen és bosszúálló kaukázusi szatócsot”), és megneemtámadási egyezményt kötött vele, amelynek révén hatalmas területekhez jutott, miközben ráuszította Hitlert a nyugat-európai demokráciákra. Tudjuk, mekkora csalódást okozott Sztálinnak, hogy „jófiú” létére mégis megtámadták a német csapatok.

Grosszman könyvében nemigen tehetünk különbséget a német hadifogolytábor és a Gulag között; akad hasonlóság a táborok vezetőiben s abban, hogy itt is, ott is köztörvényesekkel terrorizáltatják a politikai foglyokat, akiknek az élete nem ér egy lyukas garast sem. Már a könyv elején olvashatjuk a Szolzsenyicinhez méltó mondatot: „A táborok lettek az Új Európa városai.” Liss és társai humorizálni is tudnak: „A nemzetiszocializmus otthon érezte magát a táborokban, nem különült el az egyszerű néptől, népi ízek voltak tréfáiban, és nevettek a tréfáin, plebejus volt, és egyszerűen viselkedett, kitűnően ismerte mind a nyelvét, mind a lelkét, mind az észjárását azoknak, akiket megfosztott a szabadságtól.” Német táborról szól az író, német vezetőkkel – de Gulagra gondol, sztálini irányítókkal. . .

Grosszman bemutatja a táborvezetés néhány díszpéldányát. Árnyaltan ábrázolja Lisst, aki nem csupán a nyers fizikai erőszakkal akarja uralni foglyait, hanem meg is akarja győzni őket a náci ideológia helyességéről és szükségességéről. Liss szót ért Eichmannal, őszintén gyönyörködik abban a korszerű technikában, amelynek segítségével maximális emberirtás érhető el egységnyi idő alatt. Ezt az embertípust, a tudatos, „színvonalas” fasisztát sok író megfigyelte és ábrázolta. Grosszman sem marad el mögöttük. Persze többségben voltak az olyan nyílt harácsolók, dúvadok, mint amilyen az *Élet és sorsban* Keise, a betörőből lett lágertiszt vagy Rose, aki már két kiló aranyat tett félre öreg napjaira kivégzettek fogkoronáiból. Ám a legrémisztőbb Kaltluft, több mint félmillió hadifogoly gyilkosa. A könyv egyik legremekebb minijellemzésében olvashatjuk, hogy bizonyos körülmények között miként lesz az igyekvő beamterből tömeggyilkos:

„Valamikor ott élt szülei falusi házában, és úgy gondolta, hogy ebben a házban éli le az életét – tetszett neki a falu nyugalma, és nem félt a munkától. (...) Ám az élete másként alakult. Az első világháború végén a frontra került, és elindult azon az úton, melyet a sors készített elő számára. A sors határozta meg, hogy falusi legényből katona lett, a lövészárkokból eljutott a törzsbe, az írnokoskodástól a segédtiszti kinevezésig, a birodalmi biztonsági szervek központi részlegétől a táborok irányításában végzett munkáig, és végezetül ő lett a Sonder-kommando parancsnoka a megsemmisítő lágerben.

Ha Kaltluftnak felelnie kellett volna az égi bíróság előtt, ő védekezvén az igazat mondta volna a bírónak: a sors tette őt hóhérrá, 590 000 ember gyilkosává. Hát mit tehetett

volna olyan nagy erőkkkel szemben, mint a világháború, a hatalmas nemzeti mozgalom, a hajthatatlan párt, az állami kényszer? . . . Nem ő ment, őt lökdöstek, vezették kézenfogva, a sors maga irányította. És nagyjából ugyanígy igazolták volna magukat Isten előtt azok is, akiket Kaltluft irányított, és azok is, akik őt küldték munkába.”

Ez a minisors, vagy ha úgy tetszik, miniesszé a végrehajtók örök logikáját hordozza, és egyúttal félelmetes példa arra is, hogy a gyilkosok korántsem Lombroso-típusok, született szadista szörnyek, hanem teljességgel hétköznapi emberek, hétköznapi fasiszták, akik megfelelő táptalajon megmutathatják képességeiket. (Mellesleg erről írta Merle is *Mesterségem a halál* című könyvét.)

Négyféle vezetőtípus

A táborokból kilépve sem szabadulunk a párhuzamoktól. Grosszman hétköznapi körülmények között – kórházban, pihenőn, elalvás előtt – beszélgeti a német katonákat, és kitűnik, hogy gondolatviláguk hasonló dolgok körül forog, mint a szovjet katonáké – hogyan élhet az otthon hagyott asszony, szerelmes; hogyan lehetne egy kis italhoz, jobb ételhez jutni; hogyan lehetne egy gyors kis kalandban „levezetni a feszültséget”; elhangzik a hadvezetés igencsak óvatos bírálata (a falnak is füle van, a pártmegbízott meg a lelkes nácik előtt nem ajánlatos beszélni). Grosszman könyvében nyomát sem találjuk annak az írói felfogásnak, amely minden németből gyilkos vadállatot csinált a háború utáni könyvekben, mi több, az általa ábrázolt szovjet, illetve német harcos sokszor közelebb áll egymáshoz, mint a saját vezetőihez.

Egy jellemző részlet: „a kórteremben szidták a bürokratákat, akik Berlinből esténként elhordják az irhájukat, hogy a nyaralókba menjenek; szidták az intendánsokat, akik gyorsabban kapják a rendjeleket, mint a frontharcosok; beszélgettek a katonák családjainak nyomorúságáról, meg hogy a bombázások szétzúzták a házaikat: szidták a hátországi csődöröket, akik odafurakodnak a távollevők feleségeihez; szidták a frontüzleteket, amelyekben csak kölnit és borotvapengét lehet kapni”.

A vezetőkről egyébként szintén találunk egy miniesszét a II. rész 32. fejezetében. Ezt is Lisszel gondoltatja végig a szerző. Ezek szerint négyféle vezető van. Az első a kiszolgáló, lózungokban hívő, brosúrajegyzetelő fajta. Ez a meglehetősen buta anyag igen kényelmes eszköz a felsőbbbség kezében, rávehető hurrá rohamokra, önfeláldozásra, fizetetlen munkára – egyszóval balek. Az ilyen az emberek között meglehetősen népszerű, jól ért a nép nyelvén, a nemzetiszocialista klasszikusok idézése mellett kitűnően tud „munkás-paraszt nyelven” beszélni, durva, de jó viccet mesélni.

A második típus „az okos cinikusokból” áll. Ezek már a felsőbb hierarchiában dolgoznak, szeretnek inni, enni, és még politikai vicceket is megengednek maguknak egészen a gauleiterekig – Hitleren sohasem mernének tréfálkozni.

A harmadik típus, egyben a legfelsőbb réteg, amely legfeljebb két tucat személyiséget ölel fel, azokból áll, akik maguk semmiféle dogmában nem hisznek, szabadon ítélik meg. Eszményeik nincsenek, könyörtelenek, bíznak az egyes ember iránt közömbös matematikában. És Liss úgy vélte, hogy „Németországban minden az ő kedvükért történik”.

A negyedik típus: az eszmék, dogmák iránt teljesen közömbös végrehajtó, aki, ha

fizetnek neki, bármit megtesz, ugyanakkor szeret gyűjteni, főként kézzelfogható tárgyakat, házakat, porcelánokat és ékszereket.

Grosszman bőséggel szolgáltat példát mind a négyféle vezetőre, de nemcsak a németek, hanem a szovjetek között is. . . A „harmadik vezetőtípusról” mondtak hátborzongatóan illenek Sztálin személyes környezetére, olyanokra, mint Berija, Molotov, Malenkov, Kaganovics. Az „első típus” jól vonatkoztatható Krimovra, Mosztovszkójra és a többi szemellenzős, de bizonyos értékeket hordozó „rég” emberre; a negyedik típus jól illik azokra, akik „37-ben jöttek”, az új garnitúrára. Talán csak a „második típusból” van kevesebb a Szovjetunióban, mint Németországban – Sztálin besúgásra felépített hét-köznapijában egy párttitkárt sem volt ajánlatos kinevetni. Igaz, az „okos cinikusok” Németországban is inkább a hadsereg köreiből voltak gyakoriak, a konzervatív-nemzeti beállítottságú tisztokra Hitlernek szüksége volt, és ezért elnézett nekik egyet-mást. Egyébként maga Liss arról ábrándozik, hogy pusztán végrehajtóból ő is azok közé kerülhessen (a második, netán a harmadik típusba), akik „benn vannak a tojásban”, hogy szabadgondolkodó lehessen, s úgy szolgálhassa teljes erejéből a nemzetiszocializmust. Gondolatai során eljut a legfőbb vezetőhöz is: „Hitlerben, és ez rémítette őt, érthetetlen módon egyesült az összeegyeztethetetlen – ő volt a feje mindezeknek a mestereknek, ő volt a szuper-gépész, összeszerelő, aki még legközelebbi munkatársaihoz képest is olyan felsőbb matematikai kegyetlenséggel bírt, mellyel túlhaladta őket, valamennyiőjüket együttvéve. És ugyanakkor megvolt benne a dogmatikus őrzöngés, a fanatikus vakhit, a tökfes logikátlanság – olyan vonások, melyekkel Liss csupán a pártvezetés legalsóbb szintjein találkozott. Hitler, a varázspálca megteremtője, egyúttal sötét, őrzöngő hívó is volt.”

Grosszman megkísérli Hitler ábrázolását is, bár ez kevésbé sikerül neki. Megpróbálja a könyörtelenül megszállottnak, magabiztosnak mutakozó Führerben megtalálni a félős kisgyereket, aki anyja után kiált: „honnan gondolhatták volna a testőrei, hogy az erdei hajnal első pillanataiban Németország vezére az egykori gyermekmese farkasára gondolt. . .”

Grosszman komolyan hitt abban, hogy ezek a szuper-diktátorok félős, egykori önmagukat kereső emberké. Az író életében természetesen nem jelenhetett meg, de ma már tudjuk, hogy a húszas évek végén így írt Sztálinról egy mini-novellában: „Éjszaka véget ért a pompázatos ülés a színházban. Kiment az utcára. Olvadt. Arcába fújt a szél. Esőcseppek peregtek a tetőkről. A hold kettévágta a felhőfoszlányokat. Beszédére emlékezett. Súlyos, nyugodt szavak. Pátosz. Zászlók. Reflektorok. A terem csikorgott és bömbölt, aztán valamennyien ész nélkül az ő nevét kiáltották. . . És most az eszébe jutott. Még a múlt században történt: ott, a zajos szibériai folyó partján, ott állt egy ifjú. Tavasz volt. A természet élettől részegen lármázott. Az ifjú sovány volt és hajlott hátú. Szép keze volt, és nevetséges nyaka, vékony, akár a libának. Az ifjú verset mondott, és könnyek peregtek borotvátlan orcáján. A folyó pedig zajongott, itt-ott hó borította a földet. Az autó kísértetként száguldott. A fekete Lincoln zajtalanul és gyorsan odaért a Kremlbe. Egy öregember ült benne és sírt.”

Az *Élet és sors*nak az a két kisebb fejezete, amelyben Grosszman Sztálin gondolatait próbálja visszaadni, telitalálat, minden sora fontos. Tökéletesen illeszkedik Ribakov felfogásához, szinte folytatása *Az Arbat gyermekei* fejezeteinek, bár nyolc évvel később

mutatja meg Sztálint. Nem kétséges, hogy akárcsak Hitlerben, Grosszman Sztálinban is a fanatikus, megszállott ideológus és az „okos cinikus” sajátos keverékét látta, de feltétlenül olyan embert, akire nem érvényesek azok a törvények, amelyeket másoknak hirdet, amelyeket százmilliókra rákényszerít. Később egy pillanatra még találkozunk a Vezérrel, amikor saját maga töri meg telefonjával az általa elindított antiszemitizmus logikáját, megmentve a számára szükséges Strumot anélkül, hogy a törvényszerűséget hatályon kívül helyezné.

A népirtások logikája

Századunk véres diktatúráinak vezetői jól ismerték azt a lehetőséget, amelyről már Dosztojevszkij is írt az *Ördögökben*: a törvényteleniséget, a demokrácia elnyomását vérrel kell összecementezni. (A mensevik Csernyecov nem véletlenül vágja a merev Mosztovszkoj szemébe: „egyedül csak Sztálint tisztellem a magafajták közül. Ő igazi kőműves, maguk hozzá képest finnyások! Sztálin aztán tudja: vaskezű terror, lágerek, középkori boszorkányperek – ez az, amire felépülhet a szocializmus egy egyedül álló országban”.) Az új vezetőknek kellett találni egy olyan – lehetőleg gazdag – kisebbséget, faji, nemzeti vagy osztályalapon, amely ellen a nép nagyobbik fele mozgósítható, ha másért nem, a zsákmány reményében. Ilyenek voltak a Szovjetunióban az egykori „elnyomó, kizsákmányoló osztályok”, tőkések és földesurak, majd amikor őket „felszámolták”, a falusi gazdagok, a kulákok, s amikor már ők is elfogytak, „a nép ellenségei”. Hitler elsősorban kifelé akart hódítani, távlati tervei egészen a világuralom megszerzéséig terjedtek, de magán Németországon belül is könyörtelenül leszámolt politikai ellenfeleivel, majd pedig faji alapon a zsidókkal. Mindkét országra jellemző volt, hogy a népirtást, a meglévő és potenciális ellenségek, a kirabolhatók kiirtását súlyos érvekkel, egész elméletrendszerrel igyekeztek alátámasztani. Ezek a teóriák egyfelől bebizonyították a történetek helyességét, másfelől azt az érzést keltették az alacsonyabb fokozatú, „első típusú” kis vezetőkben, hogy ők maguk eleve kivételes fajhoz (osztályhoz) tartoznak, joguk van tehát mindama javakhoz, amelyeket akcióik ígérnek. És ez a logika, amelyet személyes részvétellel, pogromokkal vagy éppen aláírásokkal igyekeztek erősíteni, egyúttal egész néprétegeket tett nem csupán haszonélvezővé, de bűnrészessé is.

A német hadsereg végnapjait éli Sztálingrádnál. Halb SS-Obersturmbannführer beszélget Lenard századparancsnokkal. Tisztában vannak a helyzettel, az elkerülhetetlen vereséggel – Halb rövidesen menekül a katlanból, Lenard becsületérvzésből nem hagyja magukra katonáit. Abban megegyeznek, hogy felkelés vagy lázadás mégsem várható. Halb büszkén szavalja:

„Most különösen látható a párt bölcsessége. Habozás nélkül eltávolítottuk a nép testéből nem csupán a mérgezett darabkákat, hanem azokat a látszólag egészséges részeket is, amelyek nehéz körülmények között megrothadtak volna. Az akaraterős emberektől, ellenséges ideológusoktól megtisztítottuk a városokat, seregeket, falvakat, az egyházat... Még akkor sem lesz felkelés, ha az ellenség nem a Volgánál, hanem Berlinben kerít be bennünket! Hálásak lehetünk mindezért Hitlernek. Áldjuk az eget, amely ilyen időkben elküldte hozzánk ezt az embert.”

Ebben a tirádában az az iszonyú, hogy ha Hitler helyébe Sztálin nevét helyezzük,

olyan szöveget kapunk, amelyet szóról szóra elmondhattak volna a másik oldalon. Mi több: a szovjet párttörténetek, a második világháborúban aratott győzelemről szólva, az egyik pontban a Trockisták, buharinisták és más elhajlók kiirtását jelölték meg magyarázatként...

A vérszomjas huszadik század

A könyv egyik legmegrendítőbb része azoknak a zsidóüldözéseknek a leírása, amelyek német alapossággal folytak a Szovjetunió területén is. Sztálinnak és környezetének súlyos vétkei közé tartozik, hogy a megszállt területek zsidósága nem is sejtette, mi vár rá. A megnemtámadási egyezményt követően a szovjet lapok nem írtak az állami teóriává és gyakorlattá emelt antiszemitizmusról, és a zsidók egy részében élt a nosztalgia Goethe, Beethoven, Schiller nemzete, a kultúrnép iránt. Sokan közülük beszéltek is németül. Annál váratlanabbul csapott le rájuk a bárd. A háború után pedig hallgattak Babij Jarról és a többi mészárszékről, a zsidók sorsát egybevegyítették a szovjet nép általános szenvedéseivel, nem emelve ki azt, hogy a zsidókat a németek az utolsó emberig megpróbálták elpusztítani.

Grosszman elgondolkodott azon a sajátos logikán, amellyel a nácik valamiképpen még a többi üldözött, kifosztott népet is szembe tudták a zsidókkal állítani. „A fasizmus úgy határozott – írta a *Fekete könyv* életében meg nem jelent előszavában –, hogy felépíti az elnyomott népek hatalmas létráját. Az egyik népet a másikra kívánta uszítani. A kényszermunka-létra legfelső fokaira a hollandokat és a dánokat állította, megmutatván nekik, hogy még mindig jobban élnek, mint a franciák és a norvégok; a franciák tudatát szálnalmas privilégiumokkal mérgezte, a csehek és görögök elé állítva őket; még lejjebb állította a szerbeket és lengyeleket, azzal vigasztalva őket, hogy az ukránoknak és beloruszoknak még nehezebb, mert még lejjebb, az utolsó lépcsőfokon állnak. És végezetül a fasizmus minden népet rettegésbe kergetett: megmutatta nekik a nemlétezés ama szörnyű szakadékát, amelybe a zsidó népet taszította.”

A szerző az I. rész 50. fejezetében keserűen szól arról az összefüggésről, ami szovjet földön megkönnyítette a zsidók kipusztítását. Ez pedig az volt, hogy ukrán és belorusz földön, ahol a legtöbb zsidót megsemmisítették, a lakosság már hozzá volt szokva az emberi élet értéktelenségéhez, hiszen „annak idején Sztálin mozgósította a tömegeket, és felszította dühüket, így hajtotta végre azokat a kampányokat, amelyeknek célja a kulákságnak mint osztálynak a megsemmisítése, a Trockista-buharinista elfajzottaknak és diverzánsoknak a kiirtása volt”. A továbbiakban Grosszman rámutat, hogy a nagy tömeg, jobb belátása ellenére, mintegy hipnózisban, hogyan szavazta meg embertársai, szomszédai, barátjai vesztét. És ahol ez egyszer már megtörténhetett, ott a német fasisztáknak is könnyebb volt a dolguk.

Az I. rész 18. fejezetében olvashatjuk Strum édesanyjának, Anna Szemjonovnának utolsó levelét. Az emlékezők azt mondják, hogy ezeket a sorokat Grosszman zokogva olvasta fel – emlékezett édesanyjára, aki szintén a megszállt területen pusztult el. Az idős asszony elmondja benne, hogy sohasem érezte magát zsidónak, de most megalázzák, kirabolják és megölik egy olyan születési hiba miatt, amiről nem tehet. Elmondja, hogyan vadulnak meg a „szerzés” reményében a korábbi jó barátok, szomszédok – és

azt is, hányan akadnak közöttük tisztességesek, emberségesek. A levél utolsó sorait, amelyekben Anna Szemjonovna megírja, hol lesz valószínűleg az a tömegsír, amelybe őt magát temetik majd, nem lehet nyugodtan olvasni. Strum elgondolkodik azon az irtóztató ellentmondáson, hogy a modern fizika, a maga hatalmas vívmányaival, elméletileg talán hozzájárulhatott a hitlerista barbársághoz: „Einstein és Planck százada Hitler századának bizonyult. A Gestapót és a tudomány reneszánszát egyazon kor szülte. Milyen emberi a tizenkilencedik század, a naiv fizika százada a huszadik századhoz képest – a huszadik század megölte az anyját.

Van valami szörnyű hasonlóság a fasizmus elvei és a modern fizika elvei között. A fasizmus lemondott az egyes egyed fogalmáról, az »ember« fogalmáról, és hatalmas mennyiségekkel operál. A modern fizika a fizikai individuumok kvantumaiban végbe-menő jelenségek nagy és kis valószínűségeiről beszél. És a fasizmus a maga szörnyű mechanikájában nem a kvantumpolitika, a politikai valószínűség törvényein alapul-e?”

Ezek a megfontolások tátongó szakadékokat nyithatnak meg a gondolkodó ember előtt. Einstein eljutott hozzájuk, és elrémült. Kétkedett Niels Bohrnak és társainak kvantummechanikai elméletében, amelynek szerves részét alkotta bizonyos apróbb, elhanyagolhatónak minősített jelenségek statisztikai összegezése. Einstein nem tudta elfogadni sem a statisztikai általánosítást, sem az egyedi eset elhanyagolását. Ezt írta Max Bornnak 1947-ben: „te hiszel a kockajátékos Istenben, én pedig az objektívan létező világ teljes törvényszerűségében...”

Grosszman megrendítően mutatja meg, hogy „az egyedi eset” valójában mindig a teljes univerzum – senki és semmi nem hanyagolható el. Elmondja Szofja Levinton orvos őrnagynak és az általa felkarolt árva kislánynak, Davidnak a történetét: menetelésüket a halálba, majd azt, ahogyan mérnöki precizitással semmisítik meg őket. Grosszman elkésztő aprólékossággal írja le a halálra szánt emberek emlékeit, gondolatait és az ábrándjaikba betüremkedő valóságot. Szofja kiszolgáltatva, megalázva is diadalt arat hóhérai felett, amikor David anyjának nevezi magát a halál pillanatában. Nem először tanuljuk meg a világirodalomból, hogy egyetlen, de konkrét, megszeretett ember sorsa többet nyom a művészi mérlegen, mint a sokkal nagyobb, de szenttelen számok. A Kaltluft meggyilkolta hatszázezer ember csak egy szám – Strum édesanyja, Szofja Levinton vagy David sorsa nem feledhető és nem bocsátható meg.

Az ember önként nem mond le a szabadságról

A II. rész 15. fejezetében kerül sor a két totális nézet összecsapására, Liss és Mosztovszkoj párbeszédére. Liss magabiztosan, fölényesen és egyúttal némi kíváncsiságtól hajtva hívhatja magához az öreg bolsevikot. Szándéka világos: a megtört, megalázott embert belülről is össze akarja roppantani.

Ezt a beszélgetést Turkov *A Karamazov testvérek* emlékezetes jelenetéhez hasonlítja, amikor is Ivan előtt megjelenik az ördög, látszólag ismételve, a valóságban a végletekig kiforgatva és lezüllesztve Ivan dédelgetett nézeteit. Ugyanígy Liss is csak kimondja azt, amihez Mosztovszkojnak már el kellett jutnia: a két rendszer, a nácizmus és a sztálinizmus között nincs elvi különbség.

„Nem ebben az egyenruhában születtem – kezdi Liss. – Vezérem, a pártom küldött

ide, és mi, a párt katonái, megyünk... Engem a filozófia kérdései érdekelnek, de a párt tagja vagyok..."

„Amikor egymás szemébe nézünk, nem csupán a másik gyűlöletes arcát látjuk, hanem tükörbe tekintünk. Ebben áll korunk tragédiája. Talán nem ismeri fel bennünk önmagát, saját akaratát? Úgy hiszi, hogy gyűlöl bennünket, de ezt csak hiszi: saját magát gyűlöl bennünk.”

„Mi a maguk halálos ellenségei vagyunk. De a győzelmünk – a maguk győzelme... És ha elveszítjük a háborút, meg is nyerjük azt, más formában, de ugyanúgy fogunk létezni tovább.”

„A légereinkben, ha nincs háború, a párt ellenségei, a nép ellenségei ülnek. Ismeri őket, ők ülnek a maguk légereiben is... A maguk kontingensei a mi kontingenseink is.”

„Nem értem, miért kell nekünk ellenségeskednünk... Hiszek Hitlerben! És hiszem, hogy a maguk Sztálinjának a fejét nem ködösítette el a harag és a fájdalom. Látja az igazságot a háború füstjén és tüzén keresztül is. Tudja, ki az igazi ellensége... A Földön két nagy forradalmár van: Sztálin és a mi Führerünk. Az ő akaratuk teremtette meg az állami nemzetiszocializmust.”

Mosztovszkojt egy pillanatra elfogja a kétség – túlságosan jó ez az érvelés, a hasonlóságok kimutatása. Végigfut saját korábbi kétélyein, és rémülten ismeri fel, hogy ha logikusan gondolja végig, el kell jutnia az egész szocializmus, és nemcsak Sztálin, hanem Lenin megtagadásáig is. Az egyetlen fegyver, amelyet Liss megejtő logikájával szembeállíthat, a megvető hallgatás, életének odadobása – utóbbi egyelőre nem kell Lissnek. Mindketten megmaradnak meggyőződésüknél – viszont Liss argumentumait érdemben nem verte vissza senki.

A cáfolat – Grosszman is érzi – nem lehet frázisos, egymondatos, fölényes. Mélyről kell jönnie, az ember lényegéből, elhivatottságából.

Fel kell támasztani benne a sokszor letagadott, szégyellt jószágot, állandóan figyelmeztetni kell emberi mivoltára. A fasizmus irtózatosan csábító, mert egyszerű és erőszakos. Ezzel szemben „az ember természettől való szabadságvágya kiirthatatlan, el lehet nyomni, de megsemmisíteni nem lehet. A totalitarizmus nem tud lemondani az erőszakról. Ha lemond róla, elpusztul. Az örökös, szüntelen, nyílt vagy álcázott erőszak a totalitarizmus alapja. Az ember önként nem mond le a szabadságról. Ebben a következtetésben dereng időnk fénye, a jövő fénye.”

Rendkívül fontos, hogy az ember minden körülmények között megőrizze egyéniségét. Csak az arctalan nyájembert lehet besorozni, mindenre rákényszeríteni. „Nincs olyan gép – mondja ki büszkén az író –, amely képes lenne akár csak egy átlagember esztét és lelkét reprodukálni.” Az ember ereje – a többi között – éppen ebben az ismétелhetetlenségében és különösségében rejlik.

A vérzivataros, kegyetlenséggel és pusztulással teli könyvben időről időre történik valami „logikátlan”, s ez mégis arra vall, hogy az ember nem vadállat, bármennyire igyekeznek is belőle barmot csinálni. Említettük már Zsenya „logikátlan” önfeláldozását a férfiért, akit már nem is szeret. Elmondtuk Szojja Levinton „anyává” válását a halál pillanatában. És akkor itt van a sztálingrádi öregasszony, akinek szerettei elestek, mégis kenyeret ad a fogoly német katonának... Darenszkij nem engedi, hogy az erőtlén, térden csúszó német katonát szadista módon megalázzák, bár őt magát büszke szavaiért esetleg

újra letartóztathatják. Hegyeket mozgathat a félkegyelműnek tartott Ikonnyikov hite a jóságban (nem a jóban, ami nagyon is relatív, manipulálható fogalom, a vezérek kénye-kedve szerint). Az igazi, megváltó jóság Ikonnyikov szerint „szótlan, értelmetlen, ösztönös, néma és vak”, olyan egyszerű, akár az élet. „Az értelmetlen jóság erőtlenségében rejlik halhatatlanságának titka. Ez a jóság legyőzhetetlen. Minél ostobább, minél értelmetlenebb, minél tehetetlenebb, annál hatalmasabb. És a gonosz erőtlenné válik vele szemben! A próféták, hittanítók, reformátorok, vezetők, főhrerek mind erőtlenek vele szemben. Az ember értelme ez a vak és néma szeretet.”

Misztikum? Vallási prédikáció? Az *Élet és sors*ot olvasva nem ez az érzésünk. Az emberi történelem fontos fordulópontjain valamiképp mindig felülkerekedett a józan ésszel párosult emberség, az emberi nem valahogy mindig fenn tudott maradni. Ikonnyikov hite – Grosszman hite éppúgy logikus és egyúttal logikátlan, mint a madáchi „Ember, küzdj és bízva bízzál”.

„Alázkodj meg, büszke ember...”

Viktor Strum magának Vaszilij Grosszmannak az alig leplezett alteregója. Az emlékezők rámutatnak az életrajzi egyezésekre: Grosszman mostohafia éppúgy kamaszkorában, értelmetlenül pusztult el a háborúban, mint Tolja; az író szerelmes volt nagy költőtársának, Zabolockijnak a feleségébe, Jekatyerinába, akárcsak Strum Szokolovába; felesége éppoly kevésbé értette, mint Strumot Ljudmila Nyikolajevna, ám éppúgy melléje állt nehéz pillanataiban, mint ez a sokat szenvedett asszony. Már említettük, hogy Grosszman édesanyja éppúgy a megszállt területen pusztult el, mint Strum édesanyja. A „zsidó” problémát Grosszman kétségkívül ugyanúgy átélte, mint Strum. Alig tudott néhány jiddis szót, mindig orosznak hitte magát, s minden művével hazáját kívánta szolgálni, de neki is látnia kellett funkcionárius íróársainak összekacsintását, hogy bár a legkevésbé sem tehet róla, „nem teljes értékű”. Grosszmannak nem volt az egész fizikát megrendítő felfedezése, viszont volt egy jó könyve, amelyet össze-vissza bíráltak, üldöztek, majd mindez varázsütésre megszűnt Sztálin halála után. (Minthogy az *Élet és sors* a háború idején játszódik, Grosszman másképp magyarázza a fordulatot, bár szintén Sztálinhoz köti: a vezér, akinek szüksége van Strum munkájára, egy telefonnal mintegy visszahelyezi őt polgárjogaiba. Ám ezzel nem ér véget a próba: Strumnak csakhamar alá kell írnia egy aljas levelet, amelyben elítéli Gorkij „fehér köpenyes gyilkosait”. Lélektani találata az írónak, hogy ugyanaz a Strum, aki megállta, hogy ne menjen el a pogrom-gyűlésre, és nem is verte bűnbánóan a mellét, a siker próbáját már nem állja ki, kínzóitól és önmagától egyaránt undorodva aláír... Ugyanígy magyarázkodott Grosszman is *Az igaz ügyért* után, neki is volt elfelejteni, lefojtani valója.

Megint csak ne feledjük, hogy az *Élet és sors* megírása a szovjet művészet és tudomány legfeketébb éveiben kezdődött – javában dült a kozmopolitizmus (értsd: az európai kitekintésű alkotók) ellen folytatott kampány, a zsdanovi határozatok fénykorukat élték, s időről időre szétverték azt a kevés eredetiséget, ami a színházakban, zenében, képzőművészetben, egzakt tudományokban megmaradt. Grosszman – némileg antedatálva – az ötvenes évek elején kialakult kibírhatatlan helyzetet vetíti vissza a háborút követő évekre, bár nem téved lényegesen, minden későbbi esemény csírája már akkor megvolt,

az irányítási módszerek semmiben sem különböztek. És a művészetre is gondol, amikor pontosan írja le azt az áltudományt, amelyben a steril ideológiai naprakészség többe ér megannyi elméletnél, amelynek hasznát kizárólag gyors alkalmazhatóságával mérik. Ami pedig a bőséggel adományozott állami díjakat illeti, álljon itt az igazgatóhelyettes, Kaszjan Kovcsenko tudományos életrajza: „Sisakov hú kádere. Nyájas, ukrán szavakat használ a beszédében. . . A Sztálin-díjat egy olyan munkáért kapta, melyet ő maga akkor látott először, miután megjelent; a munkában való részvétele abban merült ki, hogy megszerezte a hiánycikkeket és meggyorsította a mű haladását a felsőbb intézményeknél.”

Strum gondolatai – Grosszman gondolatai. És az sem vitás, hogy Strum zsenialitása, alkotóképessége éppúgy szerzőjéből vétetett, mint ahogy kényszerű megalkuvásai, önkínzó nyugtalanságai is. Strum sorsa – a sztálini korszak tehetséges értelmiségijének vesszőfutása. Képtelen elfojtani magában az alkotó vénát – és ugyanakkor mégis szeretne „úgy élni, mint mások”; nem élhet a lelkiismerete szerint, viszont ismeri az igazságot. Használni szeretne a hazájának, amely azonban épp csak hogy befogadja, mindvégig jelezve másságát, különállását, és nem csupán a zsidó vonalon, hanem az élet minden apró területén.

Strum tiszta szeretne lenni, de kényszerűen bemocskolódik. Nem kételkedhetünk benne, hogy kedvezőbb körülmények között megemeli majd a fejét, és bánva gyarlóságait, engedményeit, rátalál alkotás és emberi magatartás harmóniájára. Erre utalnak utolsó gondolatai a könyvben – anyja emlékét hívja segítségül, hogy felemelkedhessen:

„Minden nap, minden órában, évről évre harcolni kell azért a jogunkért, hogy emberek lehessünk, jók és tiszták. És ebben a harcban nem lehetünk sem büszkék, sem hiúk, csupán alázatosak. És ha a rettentő korban eljön egy óra, amikor nincs kiút, nem szabad félnünk a haláltól, nem szabad félnünk, ha emberek akarunk maradni. – Nos, meglátjuk – mondta –, talán elég erőm lesz hozzá. Anyám, anyám, add nekem a te erődöt.”

Ez a megrendítő önkorbácsolás nem csupán válasz „az állami félelemre”, de felidézi Dosztojevszkij híres mondatát is az életművét záró Puskin-beszédből: „alázkodj meg, büszke ember”. Bár csaknem egy évszázad telt el, az orosz irodalom újabb nagysága sem tudott többet, mélyebbet mondani. . .

Részletezve és száguldva

A Grosszmanra emlékező Lipkin elmondja egykori barátjáról, hogy „szóbeli elbeszélései bővelkedtek részletekben. Ha például úgy vélte, hogy a szembejövő járókelő könyvelő, akkor még hozzátette: és egy édességgyárban dolgozik; ha az illető munkás volt, akkor megmondta azt is, hogy szerelő egy villamossági üzemben. Aztán elmondta, milyen a felesége, a gyerekei; hogy idős apja részeges muzsik – és ezekben az elbeszélésekben rengeteg humor volt, de bánat is”. Érdekes, hogy valami hasonlóval találkozunk Dosztojevszkijnél – ő maga mondja el *Az író naplójában*, miként indítja el egy utcai jelenet a fantáziáját, egészen a végkimerülésig.

Az *Élet és sors* olvasójának úgy tűnik, hogy Grosszman a legapróbb részletekig tudott mindenről, ami csak a Szovjetunióban a harmincas-negyvenes-ötvenes években történt; hogy nem csak a háborút látta közről, de a keserves falusi életet, a szögesdrót mögé zártakat, a börtönbe vetett embereket is. Nyilvánvaló, hogy olyan beleélési készséggel

rendelkezett, ami az egész világirodalomban ritkaság. És mivel mindig az emberből indult ki, akit minden körülmények között kivételes, egyedi jelenségnek tekintett, könyve sok tucatnyi szereplője között nincs két egyforma figura, de még csak egyformán beszélő szereplő sem. Grosszman éppoly mestere az átfogó tablóknak, mint a pársoros, de emlékezetes rövid jellemzéseknek; a gondolati-filozófiai-lírai betéteknek, mint a tömör, kemény leírásoknak. Ragyogóan beszéltet, és éppoly kiválóan gondolkodtat is. Egy-egy beszámolót (harcról, pusztulásról, szerelemről, barátságról) többnyire rövidke kis fejezet követ, amelyben a szerző – Tolsztojra emlékeztető módon – megpróbálja összefoglalni a hallottak-látottak lényegét: hogy mi a harc, szerelem, barátság, szabadság és nem-szabadság az ember életében. Hősei így válnak egyszerre konkrétakká és ugyanakkor a magasztos emberi princípium képviselőivé, egyszerre halandók és örökkévalóak.

Sorolhatnánk itt a könyv nagy csúcspontjait, fortissimóit (Grosszman gondolatait magáról a századról, a fasizmusról, az eltorzított szocializmusról, a zsidó sorsról, a haláltáborokról – másrészt Novikov és Zsenya egymásra találásának pillanatát, illetve Zsenya Krimovért hozott önfeláldozását; Szofja Levinton anyává válásának percét; Strum és Szokolova kimagyarázkodását, ami egyúttal utolsó találkozásuk is). Most mégis csak a II. rész utolsó, elképesztően rövid fejezetére emlékeztetünk, a 64.-re. Két fejezettel korábban megtudtuk, hogy Vera Saposnyikova, Zsenya unokahúga fiút szült. A gyerek apja Viktorov főhadnagy, vadászpilóta. A gyerek a legelképesztőbb körülmények között jött a világra, pusztán létével legyőzve a halált. Amint egy sokat tapasztalt, borotvátlan öregember mondja: „itt Kutuzovot, Lenint, meg hősi csillagot adnak annak, aki minél több embert megölt. Mennyien haltak meg a mieink közül, és az övéik közül is. Hát akkor milyen csillagot érdemel ez a lány, legalább kétkilósat, hogy ebbe a kényszermunkába új életet hozott”.

Közben maga Viktorov elpusztul... Erről csak egy mellékmondatból szerzünk tudomást: „a Messerek felgyújtották a német repülőter felett, nem jutott már vissza a frontvonalon, épp a semleges zónába zuhant. Látták a gyalogosaink, megpróbálták megközelíteni, de a német nem engedte”.

És aztán már csak egy kép: „Egész éjjel ott feküdt a halott pilóta a hóbuckán – nagy volt a fagy, a csillagok igen élesen fénylettek. Hajnalra a hóbucka teljesen rózsaszín lett, és a pilóta a rózsaszín halmon feküdt. Aztán fújni kezdett a hó, és a testet betakarta.” Kell-e mondanunk, hogy az élet és halál körforgásának mekkora igazságát rejtik ezek az egyszerű, kemény sorok?

Grosszman abban is nagy elődeit követi, hogy tisztában van vele, mennyire nem esik egybe az emberi élet és a látszólag egyhangúan folyó idő. Ezért válhatnak nála másfél íves fejezeteket másfél oldalasak, de még rövidebbek is. Ezért mutatja be a legapróbb részletekig egy-egy hőse életének fontos pillanatát, szinte már lassabban, mint ahogyan a valóságban lezajlott – hogy utána száz oldalra is elbúcsúzzon tőle, rengeteget hagyva el időben-térben. De ez pontosan egybevág azzal, ahogyan az egyes ember szokott emlékezni életére – hihetetlenül felnagyítja a napokat, órákat, sőt percekét, és elnagyolja az éveket, évtizedeket. Az ember a döntő momentumokra, fordulópontokra emlékezik, kevés jóra, és igen élesen a bántásra, a rosszra – ugyanígy tagol Grosszman is. Egy-egy új jelenség (német fogolytábor, szovjet börtön, sztálingrádi lövészárók, Strum felfedezése) bemutatásakor egészen aprólékos, de ha már kellőképpen beszámolt róla ahhoz, hogy

olvasója maga is követni tudja, vele fantáziáljon, akkor már száguld, kizárólag a lényegre, a gondolati-filozófiai összegezésre tör.

És ebben – kell-e mondanunk – megint csak a köznapi emberi logikát követi. Ezért van az, hogy bár Grosszman egész univerzumról számol be az *Élet és sorsban*, könyve mégsem tűnik aprólékosnak, sem túlírtnak.

Az erdő csendje

Véget ért a második világháború legnagyobb csatája – Sztálingrádnál megsemmisítették a hatalmas német hadsereget, s bár még sok mindent kell tenni a teljes győzelemért, senki sem kételkedik abban, hogy eljön. Azt hihetnők, az író ezek után himnikus apoteózissal fejezi be a könyvét, ahogy íróársai általában tették. Grosszman azonban tudja, hogy túl sok vér ömlött, túl sok igazságtalanság történt, túl nehéz továbbra is az élet. Miután Paulusék megadták magukat, minden a helyére került a katonai és párhierarchiában, és nincs messze az újabb boszorkányüldözés sem. Az egyszerű emberek, akiket még nem is oly rég „fivéreinek és nővéreinek” szólított a legfelsőbb vezető, visszamehetnek tönkrement odúikba, az új épületek ismét a kádereknek épülnek. És még a betevő falatért is kilométereket kell menni – a könyv utolsó fejezetében két öregembert látunk, amint a szomszéd faluba botorkálnak – ott lehet valamit még kapni a kenyérjegyre.

Közben pedig az erdő csendjét hallgatjuk. Koratavas van, a hó még nem olvadt fel teljesen. Az erdő csendje őrzi az emlékeket „az elmúlt évi levelekről, a lármás esőkről, a megrakott és otthagyt fészkekről, a fiókákról, a hangyák örömtelen életéről, a rókák és keselyűk hitszegéséről és útonállásáról, a háborúról, amelyet mindenki vív mindenki ellen; az egyazon szívben született haragról és jóságról, ami meghal ezzel a szívvel együtt; a viharról és mennydörgésről, amelytől megremegett a nyulak szíve, a fenyők törzsével együtt. A hűvös félhomályban, a hó alatt aludt az eltávozott élet – a szerelmi találkozók öröme, az áprilisi bizonytalan madárcsivitelés, aludtak az erősek és a gyengék, a bátrak és a félénkek, a boldogok és a boldogtalanok. . . De az erdő hűvösében a tavasz még érezhetőbb volt, mint a napsütötte tisztáson. Ebben az erdei csendben nagy bánat rejtőzött, nagyobb, mint az ősz csendjében. Hangtalan némasága ellenére hallani lehetett a halottak utáni üvöltést, és az élet eszeveszett örömét is. . . Még sötét van és hideg, de most már csakhamar feltáruznak az ajtók és spaletták, és az üres ház életre kel, megtelik gyermeki nevetéssel és sírással, sietős asszonyi léptek hallatszanak, belép a házba a magabiztos gazda”.

Turgenyev, Tolsztoj, Bunyin, Pristin írt így. Ők ismerték a természet körforgását s az ember szerepét ebben a véget nem érő folyamatban; náluk fonódott így össze az erdő csendje, öröme és bánata, és az emberi létezés. Hogy miről is szól itt Grosszman? Ha úgy tetszik, az erdőről, a szunnyadó, de mindig feltámadó életről; ha úgy tetszik, az orosz emberekre nehezedő hidegről, fagyról, amit azonban elkerülhetetlenül követnie kell az olvadásnak, az új tavasznak.

Valamikor, a XIX. század első felében-derekán illet lezárni a regényeket, gyors mondatokban elbeszélni, kivel mi történt. Ennek a hagyománynak olykor még Dosztojevszkij is adózott; könyveinek leghihetetlenebb, művészileg legkevésbé kidolgozott részei éppen ezek az odabiggyesztett finálék. Grosszman szinte nem is fejezi be a könyvét: csaknem

minden szál elvarratlan marad – de hiszen a hétköznapi életünkben is képtelenség, hogy minden egyszerre fejeződjék be, sokkal inkább az történik, hogy valami elkezdődik, valami folyik, megint másvalami lezárul.

Nem tudjuk, mi lesz végül Novikovval; visszakerül-e parancsnoknak, nem tartóztatják-e le Hetmanov hazug feljelentésére? Nem tudjuk, milyen következtetésre jut végül Krimov; megérti-e az összefüggéseket, kiábrándul-e végleg korábbi életéből. Tragikomikus, de voltaképp csak azoknak a sorsát látjuk tisztán, akikre a legkevésbé vagyunk kíváncsiak – ugyan kit érdekel, milyen magasra jut végül Hetmanov, mi lesz Nyeudobnovval vagy Sisakovval. . .

Alekszandra Vlagyimirovna, a Saposnyikov család legöregebbje, aki a családot összetartó, mindent megbocsátó és mindent tudó ősanyákra emlékeztet, így gondol családjának tagjaira a könyv végén: „Szeretteinek élete rendezetlen volt, zavaros és tisztázatlan, tele kétségekkel, bánattal, hibával. Hogyan él tovább Ljudmila? Hogyan végződik családi háborúságuk? Mi van Szerjozsával? Él-e egyáltalán? És milyen nehéz az élete Viktor Strumnak! Mi lesz Verával és Sztjepan Fjodoroviccsal? Tud-e új életet kezdeni Sztjepan, rátalál-e lelki békéjére? Milyen utat választ az okos, jó és rossz Nágya? És Vera? Összetörik-e a magányban és nélkülözésben, az élet terhei alatt? Mi lesz Zsenyával, elmegy-e Szibériába Krimov után, vagy maga is lágerbe kerül, és ugyanúgy pusztul el, ahogyan Dmitrij? Vajon megbocsátja-e Szerjozsának az állam, hogy ártatlanul, lágerben pusztította el az anyját és az apját? Miért olyan tisztázatlan, zavaros a sorsuk?”

Nincs válasz, és nem csak azért, mert Grosszman – érthetően – nem írta tovább letartóztatott könyvét, hanem mert lezárni csak egyetlen, magányos sorsot lehet, az emberiség élete végtelen. Panta rhei. És van még egy másik, ugyancsak végtelen távlatokat nyitó, felemelő igazság – ezt is Alekszandra Vlagyimirovna gondolja végig: „Azok, akik meghaltak, akiket megöltek, kivégeztek, tovább folytatták életüket az élőkkel együtt. Emlékezett mosolyaikra, tréfáikra, nevetésükre, szomorú és zavart szemükre, elkeseredésükre és reményégeikre.”

Dugyincev – Fehérruhások

Jólesik legalább olykor-olykor olvasni egy igazán okos, valóban filozofikus, egyszersmind tökéletesen modern regényt.

(Alekszandr Gangnusz a Fehérruhásokról)

A torzító tükör

Vlagyimir Dmitrijevics Dugyincev (1918–2008) *Fehérruhások* című könyve 1987-ben jelent meg először a Szovjetunióban, a Nyeva 1–4. számában. Szerzője nem tartozott a termékeny írók közé, voltaképpen két nagyregény és néhány elbeszélés fűződik a nevéhez, viszont túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy korai, önmaga által is „félig lakkozónak” minősített írásaitól eltekintve minden munkája nem csupán irodalmi, hanem társadalmi esemény is lett.

1956-ban robbant bele a szovjet közvéleménybe *Nemcsak kenyérrel* című regénye, amelynek már a címe is – a nevezetes bibliai mondást idézve – a gondolkodás, szellemiség szükségességére utalt egy „materialista” korban. Sok-sok éven át érlelte, voltaképp már a XX. kongresszus előtt megírta, de mivel 1956-ban jelent meg, körülötte csaptak össze az olvadás hívei és ellenzői, a reformerek és a konzervatívok. A könyv, amely témáját tekintve a nálunk sok port felvert, sőt fogalommmá vált *Nehéz emberek* című filmhez (Kovács András munkájához) hasonlítható, arról szólt, miképp gáncsolják el bürokratikus-ideologizáló érvekkel egy feltaláló munkáját, küldik őt magát börtönbe, hogyan kerül onnan vissza, hogyan arat végül sikert az elképzelése, de úgy, hogy az őt sanyargatók húznak hasznot belőle. . . (Itt eszünkbe kell hogy jusson Grosszman *Élet és sorsának* Strum-szála: ha nem jön a „deus ex machina”, vagyis Sztálin telefonja, könnyen ugyanez történhetett volna ott is, hiszen Strum napról napra várta a letartóztatását. . .) Ma már ez a téma ismerősebbnek tűnik, de egyáltalán nem volt az 1956-ban – Dugyincev jókora réseket ütött becsületes, igaz könyvével a monolit ideológián, amely természetesen a tudomány területére és annak irányítására is kiterjedt.

A *Nemcsak kenyérrel* körüli kutyakomédia jellemző volt az akkori időkre. A regényt demonstratívén utasította vissza a Hrapcsenko vezette Oktyabr szerkesztőbizottsága („felállva szavaztak” – emlékezett később nevetve Dugyincev), majd elutasította Kazakevics is, de ez utóbbit sikerült az írónak rávennie arra, hogy olyan látszatot teremtsen, mintha mégis ki akarná adni – erre a Szimonov által irányított Novij Mir „kertész kutyája”-alapon kinyomatta. Jöttek a dicsérő kritikák (emlékezzünk csak Grosszman regényének, *Az igaz ügyértnek* első fogadtatására), majd megtörtént a baj: az írószövetségi vitában „túldicsérték” a könyvet, főleg Pausztovszkij. Elmondták, hogy a XX. kongresszus szellemében született, hogy végre megmutatja, miképpen öli meg a lelketlen bürokratizmus az alkotó szellemet. Egy szemtanú emlékszik: „A karzaton ülő fiatalok tapsoltak, a lábukkal dobogtak, az első sorokban ülő funkcionáriusok viszont szorgalmasan jegyezték.”

Hruscsov ezúttal is negatív szerepet játszott az ügyben. Sűgői meggyőzték, hogy a könyv „torzító tükörben” mutatja a szovjet valóságot, mire Nyikita Szergejevics ebben a szellemben „értékelte” a könyvet. A továbbiakban az író így mondja el: „Két és fél millió példányban már kinyomtatták a *Nemcsak kenyérrel* című regényt. De bezúzták. Engem minden elképzelhető szervezetből kizártak. A regényt ugyanazok az újságok, amelyek korábban dicsérték, ezek után kártevésnek bélyegezték. Szimonovnak pedig, akit leváltottak a közlésért a főszerkesztői posztról, azt tanácsolták, vonuljon önkéntes száműzetésbe Taskentbe.” (Két évig volt ott, tehetjük hozzá.) Aztán pedig „Valahol, egy bizonyos főhatóságnál meglendült a karmesteri pálca – meséli Dugyincev a kézivezérlésről –, és nyomban, az egész országban, ugyanazon napon megjelentek a szerkesztőségi cikkek, amelyek keményen visszafogták azokat, akik két héttel korábban még dicsérték. . . Majd pedig – nyilván megint ugyanannak a varázspálcának az intésére – ugyanezekben az újságokban szerkesztőségi cikkek jelentek meg, amelyekben a pozitív recenziók szerzői bűnbánatot tartottak az elkövetett hiba miatt. . .”

Ezt követően a négygyermekes Dugyincev nyomorgott, nem kapott munkát, vagy csak az ő írói méreteihez méltatlan nyersfordításokat. Megtörtént – mondta el Dugyincev később, inkább mosolyogva mint bosszankodva, hogy ugyanazok az „író-testvérek”, akik a gyűléseken nem találtak elég erős szavakat könyve elítélésére, magánemberként elnézést kértek tőle, és gyermekei egészsége iránt érdeklődtek. . . Ám az is megesett, hogy vadidegen emberek csomagokat, pénzt, adományokat küldtek neki vagy hagytak ott „véletlenül” az asztalán. . .

Magyarországon a *Nemcsak kenyérrel* nem jelent meg, kiadták viszont Kocsetovnak a nemzeti-konzervatív vonal képviselőjének *A Jersov testvérek* című ellenregényét, amelynek szerzője – biztos, ami biztos – Ehrenburgba is belerúgott. (A ma már teljesen elfeledett Kocsetov mestere volt az inszinuáló, közvetlen politizáló kulcsregényeknek.)

Vavilov tragédiája

Dugyincev az üldöztetések következtében valamiféle modern igazságkereső, sztarec lett a Szovjetunióban, íróból olyan közéleti személyiség, akinek a felháborodott emberek megírhatták és elmondhatták gondolatait. Eljöttek hozzá azok a biológusok, akik még a hatvanas években is kínlódtak, munka nélkül voltak, miközben a terepet változatlanul Liszenko, illetve „legjobb tanítványai” uralták. Egy évtizeddel Sztálin halála után még mindig az volt a helyzet a biológiában, hogy nemcsak kiebrudalták a kutató- és tanintézetekből a weismannista-morganista-mendelista tanítások híveit, hanem rendőri eszközökkel üldözték őket. A micsurinista szemlélettől eltérő kísérleteket betiltották, ezek eredményeit megsemmisítették. Így járt Dugyincev ismerőse, Nyina Lebegyeva is, akit nemigen érdekelt az egyedül üdvözítő elmélet, annál inkább az, hogy ráleljen a természetes ellenszerre a burgonya fertőződése ellen. Kísérletei sikerültek, a különféle dél-amerikai vadburgonyákat a természetes krumplival keresztezve megtalálta az egész világon keresett megoldást – erre elbocsátották, és a létrejött hibrideket a tudomány nagyobb dicsőségére megpróbálták megsemmisíteni. . .

Csak természetes, hogy a téma felkeltette Dugyincev érdeklődését, hiszen a *Nemcsak kenyérrel* motívumai ismétlődtek, ha lehet, még mellbevágóbban, még könyörtelenebbül,

arról nem is szólva, hogy a biológiai isten rangjára emelt sarlatán, Liszenko maga is izgalmas témának ígérkezett. Ő a maga területén ugyanolyan hatalommal rendelkezett, mint Sztálin – büntethetett, pusztíthatott, kiátkozhatott – ám ereje egyre gyengült, hiszen mégiscsak konkrétumokról, magáról a természetről volt szó, amelynek a törvényeit egy ideig le lehetett hazudni, végképp mellőzni azonban sohasem. Ám még a hatvanas-hetvenes években, sőt Liszenko halála után is óriási érdekek fűződtek iskolájának életben tartásához, és még inkább „a helyes vonal” biztosította zsíros állásokhoz. Dugyincev részjelenséget támadott, de rajta keresztül az egész szisztémát, a posztsztálinista rendszert vehette célba.

És volt itt még egy kísérteties azonosság, amit a kortársak tudtak, de kimondani sem mertek. Liszenko éppúgy barátai, társai, sőt az őt segítő tanítómestere elárulásával emelkedett fel, mint Sztálin. Csak a közelmúltban, születésének századik évfordulóján (mellesleg a UNESCO is megünnepelte ezt a dátumot) ismerhette meg a szovjet közvélemény az orosz biológia igazi nagyságának, mondhatni atyjának, Nyikolaj Ivanovics Vavilovnak (1887-1943) a nevét. Vavilov világhírű tudós volt, akadémikus, a szovjet biológia iskolateremtő vezetője egészen a harmincas évek végéig. Ilyen emberi vonásokkal jellemzi egyik méltatója: „szenvedélyesség és lángolás a tudományban, mindent magába foglaló munkaimádat és céltudatosság, enciklopédikus tudás, rendkívül széles látókör, magasfokú kulturáltság, óriási türelem és megértés ellenfele iránt, személyes szerénység, elbűvölő jóakarát, a fiatalok feltétlen támogatása”.

Vavilov 1932-ben elkövetett egy súlyos hibát: az akadémia levelező tagjának javasolta a fiatal agronómust, Trofim Liszenkót, aki akkor mindössze 34 éves volt. Rokonszenvesnek találta az energiától, tennivágyástól duzzadó népfít, aki mihelyt Moszkvába került, veszélyes intrikába kezdett pártfogója ellen. Liszenko jól mérte fel, hogy mi az, amit Sztálin hallani szeretne. Az erőszakos és gyilkos kollektivizálás tönkretette az országot, a hajdan gabonát exportáló országban egymást követték az éhínségek. Az adott körülmények között egy olyan elmélet, amely sutba vetette a természet évezredes törvényeit (hasonlóan ahhoz, ahogyan Sztálin a társadalom alaptörvényeit taposta el), és ráadásul hallatlan termést ígért egy-két éven belül, biztos számíthatott a Vezér támogatására. (Emberileg is vonzhatta Liszenko, hiszen az a jellemzés, amelyet Liszenkóról kortársai adtak, kísértetiesen emlékeztet magára Sztálinra: „nem tehetségtelen, munkaszerető és energikus, de kevésbé kulturált, durva, türelmetlen azokkal, akik ellentmondanak neki, ravasz, alkalmazkodó, végtelen becsvágyó”. A jószemű Sztálin nyilván felismerte benne a magafaját.)

Felhasználva az idős Ivan Micsurinnak, a maga korában jeles kertésznek és fajtanevelőnek néhány kétségtelen (bár sok évtizedes munkával elért) eredményét, Liszenko és társai abszolutizálni kezdték a természet rendjébe való erőszakos beavatkozásokat, „forradalmi változásokat”, egészen úgy, mintha nem is burgonyáról vagy kukoricáról, hanem emberekről volna szó. Nem tagadható, hogy ez az elmélet – akárcsak Sztálinnak a leninizmusról írott vulgarizáló könyvei – könnyen érthető volt, nagyon tetszetős, és a fiatalok annyit mindenesetre megsejtettek, hogy a teória szajkózásával egyik napról a másikra meghódíthatják a vezető posztokat, fárasztó, sokéves tanulás és kísérletezés nélkül. Az egzakt tudomány helyébe áltudományos tézisek meg lózungok léptek. Egyfelől mindenféle jót ígértek a felsőbbiségnek, másrészt könyörtelenül, adminisztratív, sőt

államvédelmi úton leszámoltak tudományos ellenfeleikkel.

Dugyincev így ír könyvében a kialakult képtelen légkörről: „Mindazokban a szervezetekben és intézetekben, ahol a tudósok a szerves világ titkainak feltárásával foglalkoztak, hirtelen, mintegy varázsütésre, olyan emberek léptek előtérbe, akik korántsem tehetségükkel, eleven gondolkodásukkal tűntek ki. Ezek az emberek bosszúszomjas nevetéssel vetették magukat azokra, akik megszállottan dolgoztak. A kollektívák, melyeket a közös ügy egyé forrasztott, csoportokra hasadtak, s lankadatlanul figyelték egymást. Példátlan gyűlések játszódtak le, melyek olykor reggelig tartottak, ezeken egyesek megtámadták a többieket, amazok az életterükért küzdve kétségbeesetten, de ügyetlenül védekeztek, vagy emberi valójukat szánalmasan csorbítva meggyónták bűneiket, amelyek – mint arra később fény derült – valójában érdemeik voltak. . . Ki érthetné meg, miért vádolnak meg valakit azzal, hogy a biológia reakciós, külföldi képviselőinek agresszív rohamosztagához tartozik, pusztán azért, mert kíváncsi és jó megfigyelőképességű ember. . .”¹⁵

Vavilov védekezett, bizonygatta igazát, konkrét eredményekre hivatkozott. Méltóságteljesen viselte sorsát, és amíg lehetett, dolgozni próbált. „Valahányszor kellemetlenség ér az életben – írta egyik barátjának –, Michelangelo sorsára gondolok, arra, hogyan cipelte a márványt az Appenninekből, és kegyvesztetten, félig száműzve, olyan szobrot faragott, amelyet máig sem múltak felül.” Ám híveinek száma napról napra fogyott – a karrieristák gyorsan elárulták, főleg miután 1938-ban Vavilov helyébe Liszenkót tették a szovjet agrártudományi akadémia élére, és 1939-ben az Akadémia rendes tagjává is megválasztották (akkor volt 41 éves). A vitát végül amúgy sztálini módon oldották meg: Vavilovot 1940 augusztusában letartóztatták. Négy-százszor vitték kihallgatásra, mielőtt megtörték, és bevallatták vele, hogy „a nép ellensége és szabotőr”. Aztán egy darabig békén hagyták – az itt nyert időt utolsó művének befejezésére használta fel, melynek kézírata később eltűnt. . . 1941 júliusában halálra ítélték, de a kivégzést elhalasztották. Dolgozni azonban nem engedték, és akkorra már meg is betegedett. A börtönkórházban halt meg vérhasban 1943 januárjában.

Vavilov távozásával – írta az évfordulón Alekszejev akadémikus – kitépték a szovjet biológia könyvéből az aranylapot. A különféle áltudósok mintegy két évtizedig gátolták a tudományos biológia fejlődését, és jóvátehetetlen kárt okoztak az alapkutatásoknak. . . Vavilov műveit idézték és fordították külföldön, de nálunk, a Szovjetunióban, a fiatal biológusok és agronómusok nem ismerték őket, életéről és tevékenységéről csupán valamiféle torz információk jártak szájról szájra. Nyikolaj Ivanovics neve legendává vált.

Vavilovot csupán 1955-ben rehabilitálták, és 1959-től kezdve adták ki újra munkáit.

Állami sarlatán

„A mezőgazdaság szocialista fejlesztésének lenini-sztálini elmélete és Sztálin elvtárs közvetlen vezetése 1929-ben hatalmas arányú fordulatot hozott a Szovjetunió sokmillió szegény- és középparaszti tömegeinek életébe. A szegény- és középparaszti réteg Sztálin elvtárs útmutatása mellett rátért az egyedüli helyes útra, a szocializmus útjára, s kolhozokban egyesült.”

¹⁵ A Fehérruhások eredeti címe: Belije ogyezsdi. Magyarul megjelent a Magvető Könyvkiadónál 1988-ban, Soproni András fordításában. Idézeteinket ebből a kiadásból vettük.

„A régi, reakciós biológia: a weismannizmus (neodarwinizmus) nem felelt meg, sőt ellentmondott a reális biológiai törvényszerűségeknek. . . Lenin és Sztálin már a szovjet-hatalom első éveiben előre látták a materialista biológia fejlesztésének szükségességét a jövő kolhozai érdekében. . . Sztálin elvtárs iránymutató eszméinek döntő szerepe volt és van abban, hogy a Szovjetunióban a materialista micsurini tanítás győzelmet aratott a reakciós, idealista weismannizmus-morganizmus felett.”

Liszenko nálunk is megjelent műveiből idéztünk. Ha túltesszük magunkat a napjainkban immár parodisztikusnak ható frazeológián, észrevevessük a lényegét: egy egzakt tudományba betör a közvetlen politika, ideológia; a Liszenkóval tudományos alapon szembekerülő személyek kártevőkké válnak, afféle biológiai Trockijokká, Zinovjevakké, Buharinokká, akiket tehát fizikailag is meg kell semmisíteni; Sztálin mértéktelen dicsőítése és Lenin belekeverése mellett ott van a kor másik divatos kampánya, az „orosz elsőbbség” hirdetése, hiszen nyilvánvaló, hogy Micsurin már a nevével fogva is jobb, mint holmi Mendelek, Morganok és Weismannok.

Danyiil Granyin, aki a *Kutatók* és főként *A Bölény* című regényében szintén szépirodalmi eszközökkel mutatta meg az áltudomány kártékonyosságát és emberpusztító veszélyességét, így foglalta össze a liszenkoizmus lényegét: „Ez voltaképpen nem más, mint az önkény megnyilvánulása a tudományban, tudományos bürokrácia, a tudományos gondolatok szabad fejlődésének hiánya, amikor nincsenek önálló nézetek és viták, amikor a hatalom durván beavatkozik és kijelenti: »Ez helyes, ez meg nem helyes.«”

Liszenkóról 1927-től kezdve írtak a szovjet újságok; bár egyetlen művet sem volt ideje publikálni, hamarosan országos híré lett, mint újfajta csodamódszerek bevezetője. Vavilov is érdeklődni kezdett iránta, bár figyelmeztették, hogy Liszenko végtelenül önhitt és erőszakos. A Liszenkóról megjelent első cikkek egyike így jellemezte az ifjú biológust: „Ha az első pillantás alapján kellene ítélkeznünk róla, mintha csak a fogunk fájna, unalmas kinézetű egy ember. . . Keveset beszél, az arca jelentéktelen, csak makacs szemére emlékszünk, amely úgy pásztázza a földet, mintha csak fejbe akarna verni valakit.”

1929-ben, amikor már érezhető volt a visszaesés, amelyet az erőszakos kolhozosítás és a kulákok kiirtása okozott. Liszenko bejelentette, hogy az előcsíráztatott búzaszemek hideg kezelésével (jarovizáció) növelni tudja a búza terméshozamát. Mindenki Liszenkót magasztalta, sorra kapta az érdemrendeket – mások viszont csendesen ellenőrizni kezdték az új módszert. Ez persze sokáig tartott, de azért a harmincas évek derekára kiderült, hogy a jarovizáció csak kárt okoz. Akkora azonban Liszenko már nyeregben volt, és szülte az újabb meg újabb ötleteket. „Sztahanovista” módszereiről mondja Dugyincev egy interjúbán: „Liszenko a mérleg egyik nyelvébe tett néhány szokványos búzakalászt, a másikba az ágasbúza egy kalászát, és ez utóbbi volt a súlyosabb. Az ágasbúza persze csodálkozást váltott ki, mire a mi agronómusunk bejelentette: két éven belül elkezdhetjük az ágasbúza termesztését. . . Gorkijban a tehenek 10-15000 liter tejet adtak az egyik farmon, »Liszenko akadémikus módszere szerint«, csak éppen arról hallgattak, hogy ezeket a teheneket az egyik közeli gyár téstahulladékával táplálták. . .” (Az ágasbúza-ügy magyarázatát – anekdotikus formában – a *Fehérruhások* epilógusában olvashatjuk: anomália a közönséges búza között, tulajdonságai nem öröklődnek; ha egy ilyen kalász magvait elvetik, közönséges növények kelnek ki belőlük.)

S miközben az igazi tudományos kutatásokra, találmányok megvalósítására rendszerint nincsenek anyagi források, vagy végeláthatatlan huzavonákban fulladnak el, az ilyen tetszetős, parádés sarlatánságok állami rangra emelkednek, nincs az a pénz, amit el ne költenének rájuk. „Liszenko áldását adta a Volga-vidéki sztyeppék fásítására – írja Alekszandr Gangnusz. – A csemetéket csomókban ültették ki, trágyázás és öntözés nélkül, egyenest a szikes földre, a tűző napra. Azzal, hogy a tölgyfacsemeték kölcsönös segítségével legyűr minden nehézséget. Ez az egyetlen akció tízmilliárd rubel veszteséget okozott a népnek (a burgonyatermesztésben véghezvitt bűvészkedések, amelyekről a regényben is szó van, ennek a tízszeresébe kerültek).”

Az igazi tudósok nem szavaltak, hanem kísérleteztek, ellenőriztek, és adatszerűen is kimutatták Liszenko ötleteinek fogyatékoságait. Ekkor tért át Liszenko az ideológiai hadjáratra: „Sok vért kellett hullatnunk, hogy ezekkel az úgynevezett »tudósokkal« (értsd: Liszenko józan ellenfeleivel) folytatott hosszú vitákban megvédelmezzük a jarovizálást, kiharcoljuk a megvalósítását. Temérdek ökolcsapást el kellett szenvednünk. Elvtársak, a küzdelem, amely a jarovizáció körül folyt és folyik, talán nem osztályharc? Nagyon is az. . . Egyesek ahelyett, hogy segítséget nyújtottak volna a kolhozoknak, felforgató tevékenységet folytattak. Az osztályellenség a tudományos világban éppoly ellenség, mint a tudományos világon kívül, akár tudós az illető, akár nem.”

Liszenko ezeket a szavakat 1935 februárjában mondta el a Kremlben, ahol „a mezőgazdaság élénjárói” a párt és a kormány vezetőivel találkoztak. Szövege olyannyira tetszett Sztálinnak, hogy felugrott a helyéről, tapsolni kezdett és helyeselt: „Brávó, Liszenko elvtárs, brávó!” (Nem nehéz észrevennünk, hogy Liszenko még kifejezéseiben, mondatszerkesztésében is mennyire Sztálin szóhasználatát követte. . .)

Ezzel a szovjet biológia sorsa hosszú időre eldőlt. Vavilov börtönben pusztult el, Liszenko viszont nyolcszor kapott Lenin-rendet, háromszor Sztálin-díjat, és ezenkívül a Szocialista Munka Hőse is lett. Az intézetek éléről eltávolították a genetikai iskola képviselőit, legfeljebb munkatársként tűrték meg az igazi biológusokat ideig-óráig. Egyébként hasonló fordulatok következtek be a háború után a „népi demokratikus országokban”, köztük hazánkban is. A magyar tantervekben például ilyen szólamok szerepeltek: „a természet átalakíthatóságának megismerése a micsurini biológia alapján. . . a szocialista mezőgazdaság termeléséhez szükséges alapvető ismeretek megszerzése. . . a szovjet agro-biológia alapelveinek megismerése. . . az élőlények természetének átalakítása”. Liszenko mellett favorizálták Olga Lepesinszkaját is, aki felismerte „a nem sejtes anyagból történő sejtkialakulás folyamatát” – persze szintén bizonyító kísérletek nélkül. A szocialista nevelés magyar kiskönyvtárának egyik füzetében olvassuk: „A morganista genetikai irányzat az imperializmus terméke. A proletariátus hatalmától rettegő burzsoázia minden eszközt megragad, hogy félrevezesse a tömegeket. Ennek érdekében meghamisítja a tudományt is. A morganista genetika az imperializmust védelmező áltudománynak, a klerikális tanításnak tudományos köntösbe bújtatott megjelenése.”

Mindezt természetesen nem azért idézzük, hogy szörnyülködhessünk vagy nevetessünk, hanem hogy valamiképpen visszaadjuk a *Fehérruhások* „harci” légkörét, megértsük, miért államvédelmi emberek intézkednek tudományos elméleti ügyekben. Ki kell még térnünk a hírhedt 1948-as ülésre is, ami a könyv cselekményét közvetlenül megelőzte.

A háború után új szelek kezdtek fújdogálni az agrártudományban. Liszenko helyzetét

az eredménytelenségnél jobban megrendítette, hogy az öccse, korábban buzgó bolsevik, egyszerűen átállt a németekhez. Cikkek jelentek meg, amelyek burkolt formában támadták Liszenkót, rámutattak ígéreteinek alaptalan voltára. Ám a háborút követő ideológiai enyhülés csak nagyon rövid ideig tartott, és Liszenko jó érzékel vette észre, hogy Sztálin és ideológiai alvezére, Zsdanov, meg kívánja szorítani a csavarokat. Ismét csak ideológiai-politikai térre terelte a tudományos vitákat. Bírálóit hazaárulással vádolta, követelte, hogy állítsák őket bíróság elé. Egyelőre ez sem segített, sőt Liszenko ellenfelei között olyan rangos személyiség is akadt, mint Jurij Zsdanov, a „nagy” Zsdanov fia. Liszenko végső elkeseredésében egy zseniálisan megkomponált levelet írt Sztálinnak, melyben lemondott tisztségeiről, megalázkodott, mentegetőzött – de közben hangsúlyozta ideológiai meg nem alkuvását, pártosságát.

Célját elérte: Sztálin 1948 júliusában hívatta a „népi akademikust”. Liszenko eljátszhatta a nagy tudóst, akit újító munkájában gátolnak. Sztálin lényegében szabad kezét adott neki. Horn Artúr akadémikus szerint ebben sajátos antropológiai szempontok is szerepet játszottak. Liszenko ugyanis hirdette, hogy a megváltozott környezet megváltoztatja az egyedet, tehát az emberekből is jó kommunisták válhatnak, ha kommunista miliőben élnek. Sztálin elhihette, hogy „a bolsevista ember tulajdonságai a környezet hatására automatikusan alakulnak ki és öröklődővé válnak. . .”

Liszenko sorra nevezte ki a vezető posztokra híveit, köztük is azt a Prezentet, aki hű kutyája, az ellenfelek könyörtelen üldözője lett – akár a „kantörpe” Szaul Bruzzsak Rjadno akadémikusnak a *Fehérruhásokban*. Augusztusra pedig összehívta az Agrártudományi Akadémia ülészakát, ahol a színjáték már teljesen Liszenko forgatókönyve szerint zajlott le.

A felszólalók megbélyegezték az amerikai hibridkukoricát, a gén-elméletet, a kromoszóma-elméletet, Mendelt, Morgant, Weismannt, sőt Darwint is, aki állítólag burzsoá módon hazudott, amikor a „fajok harcáról” beszélt. Bár volt néhány jeles tudós, köztük is Nyemcsinov, Zsebrak, Rapoport, aki még ilyen körülmények között is védelmébe vette az igazi tudományt, az ülészakon valóságos pogromhangulat alakult ki. A genetikát a szó szoros értelmében betiltották, a nem megfelelő könyveket elégették, a szembeszálló tudósokat meghurcolták, leváltották, volt, akit öngyilkosságba hajszoltak. Országosan mintegy háromezer biológust bocsátottak el. Liszenko 1948 szeptemberében megkapta a soros díjat, és igazgatója lett még azoknak az intézeteknek, akadémiáknak is, amelyeket korábban ellenfelei vezettek; más intézeteket, ahol nem ő volt az igazgató, róla neveztek el. És míg a harmincas évek derekáig az orosz agrár- és biológiai tudomány az élenjárók közé számított, ezután évtizedekre visszaesett, és ezt a lemaradást mindmáig nem tudta behozni. Meg kell említenünk, hogy Liszenkónak Hruscsov is „beugrott”; bár az ő kormányzása alatt Liszenko már nem lehetett élet és halál ura, azért Nyikita Szergejevics is védelmezte, támogatta. Talán ő is abban bízott, hogy valami csoda révén megoldódnak az ország élelmezési gondjai (emlékezzünk, mekkora szégyennek számított, hogy a Szovjetunió, immár hivatalosan is, Amerikától volt kénytelen búzát vásárolni. . .)

Egyébként a legelső embert, aki Hruscsov haragjától sem félve, az akadémia színe előtt kimondta, hogy Liszenko mérhetetlen kárt okozott – Andrej Szaharovnak hívták. . .

Miért adták meg magukat?

A *Fehérruhások* – és nyugodtan hozzátehetjük, az egész lidérces kor – alapkérdését furcsa módon maga Rjadno akadémikus, a boszorkányüldözések legfőbb kezdeményezője és haszonélvezője fogalmazza meg, igaz, már a könyv – és élete – legvégén: „Csak egyet nem értek – mondta, miközben csizmájával melankolikusán szétkente a köpetet. – Hányan voltak amazok? Sok ezren... Én meg egymagam. Miért adták meg mégis magukat? És még valami. Miért ma szenvedek vereséget?”

Ez az a kérdés, amit ha nem is ilyen vulgárisan, és főként nem a rjadnók oldaláról feltéve, százazreknek, millióknak kell megválaszolniuk; nem csak az akkori kor embereinek, és korántsem csak a Szovjetunióban. Valóban, hogyan lehetett, hogy percmemberké letiporhattak, megsemmisíthettek igazi tudósokat, művészeket, politikusokat, filozófusokat az élet minden területén? Miféle hipnózis őrzített meg mindenkit?

Dugyincev válasza – ezt többször is elmondhatja Gyezsinnel –, hogy a jó szemérmes, visszavonuló, nem dicsekszik, a rossz viszont annál harsányabb, dicsekvőbb, környörlenebb. A tulajdonképpen jóra hajlamos, de tartás nélküli embereket mindig könnyű bevonni az olyan hajtóvadászatokba, amelyek némi zsákmányt, előrelépést, megbecsülést, érdemrendet vagy csak egyszerűen személyes nyugalmat ígérnek. És vonzó a Rjadno-félek egyértelműsége, elméleteik tetszetőssége, egyenesvonalúsága is – megszabadít a kételyektől, a gondolkodástól.

Rjadno aztán tudja, mit akar: „A tudós meg az államférfi karrierizmusa a legmagasabb rendű karrierizmus. A vagyongyűjtő igyekezete semmiség. Csúnya és kicsinyes. A tudós fejeket gyűjt. Nézd meg, én hányat gyűjtöttem össze. Vannak köztük egészen nagy emberek is. Nem kell kimondani a nevüket, úgyis tudod... Ha valaki megpróbál belém kötni... vagy kellemetlenkedni próbál... azt én nyomban átterelem az ideológia síkjára, és átadom azoknak, akiket magam köré gyűjtöttem. Azok azután gondoskodnak róla.”

Rjadno egyébként valóban kényes rá, hogy ne maga cselekedjék, arra vannak a *szervek*, az Asszikritovhoz hasonló „ejtőernyősök”. Ő maga szónokol, elméletieskedik, mindvégig megőrizve a szorgos és zseniális tudós imázsát. Majd a slapajok, a hülyék mondanak olyanokat, mint Varicsev: „a tiszta csomagolást, melyre a weismannista-morganisták galambja van pingálva, átdöfi az imperializmus fekete ágyúcsöve...” Ők fogják a könyveket égetni, a gyűléseken felszólalni és személy szerint kiátkozni tegnapi barátait, ők vállalják az önkéntes kémkedést, írják a feljelentéseket. Miként Sztrigaljev mondja: „Most aztán lenyúzzák a bőrömet. Tímár akad bőven...” A megadás logikáját Vonljarszkij mondja el: „Manapság mi, biológusok, valahogy úgy élünk, mint Pavlov kutyái. A kísérleti berendezés elég sajátos. Minden tudóshoz gumicső vezet, abban érkeznek a tápoldatok. A csövek egy központban futnak össze. Van egy akadémikus, aki fogja, elszorítja, mondjuk az én csövemet, ettől én sorvadásnak indulok, és feldobom a tappancsomat. Persze nem szorítja el mindjárt egészen. Csak összeszűkíti. Az ilyesmi előfordul. Vagy még inkább, szelíden megérintve, egy picit megszorítja, aztán elengedi. Én erre nyomban jajgatni kezdek: »Nem teszem többé! Szánom-bánom!«

Láttuk ezt a logikát Grosszmannál is, Strum esetében... Sztálin, aki a háború elején az egyik börtönből kihozott tábornokra ezt mondta: „Sebaj, leellenőrzött ember”, kiválóan értett a cső megszorításához és elengedéséhez. És akkor még hány olyan volt, akiknek meg sem kellett szorítani a csövét, máris parírozott...

Rjadno másik kérdése, hogy miért csak később leplezték le, Pjotr Verhovenszkij hangos nevetéssel kísért monológját juttatja eszünkbe Dosztojevszkij *Ördögök*jéből: „Még hogy én szocialista volnék? Hiszen szélhámós vagyok!” Rjadno természetesen tudta, mit érnek a „leleményei”, „iskolája”, és kérdésével tulajdonképpen csak még egyszer beletörli a cipőjét az általa mindig is mélyen megvetett emberekbe, tanítványaiba és ellenségeibe egyaránt. . .

Érdekes, hogy még napjainkban is akadnak, akik némi csűrés-csavarással, de határozottan védelmükbe veszik Liszenko módszereit, és emlékének ápolására szólítanak fel. A Szovjetszkaja Kultura 1989 júliusában közölte Jurij Liszenkónak, az akadémikus fiának levelét, amely közvetlenül a *Fehérruhások* ellen irányult; a könyvet művészileg rendkívül gyengének minősítve rágalmazással vádolta meg az író. A levélre G. Guljajev akadémikus válaszolt méltóságteljesen és keményen. Jurij Liszenko levelét a sztálinizmus védelmének minősítette, mint ahogy magát a liszenkoizmust is a sztálinizmus tudományos megnyilvánulásának nevezte. Cikkének utolsó mondata így hangzik: „A tudomány nem fogadja el az érzelmeket, a tudomány tényekre támaszkodik, márpedig a tények makacsok: Trofim Liszenkónak egyetlen módszere vagy eljárása sem honosodott meg egyetlen kolhozban vagy szovhozban sem, egyetlen hektáron sem, egyetlen tudományos intézményben sem, sem nálunk, sem külföldön.”

Akik a nagy szorongatásból jönnek

Dugyincev éppoly rejtetten, illegalitásban kezdett dolgozni könyvén, ahogyan Lebegyeva az újfajta burgonyát kitermelte (egyébként a Lebegyev-házaspárnak ajánlotta a könyvét, hiszen Lebegyeva egyetlen támogatója hadirokkant férje volt). Az író megpróbált magában a Liszenko-intézetben is anyagot gyűjteni, be-besomfordált, amíg csak a nagy hatalmú vezető ki nem ebrudalta, a portás egy napon egyszerűen nem engedte be az író, „Trofim Gyenyiszovics rendeletére” hivatkozva.

A regény címe – *Fehérruhások* – többjelentésű, erősen szimbolikus. Nyomban a könyv kinyitásakor rábukkanunk az idevonatkozó bibliai idézetre: „Ezek, akik a fehér ruhákban vannak öltözve, kik és honnan jöttek? . . . Ezek azok, akik jöttek a nagy nyomorúságból.” (János Jelenésekről 7,14).

Úgy tetszik, közelebb kerülhetünk a homályosnak tetsző idézet mondanivalójához, ha a Biblia katolikus fordítását is idézzük: „Ekkor a vének közül az egyik megszólított: Azt kérdezte tőlem: »Kik ezek a fehér ruhába öltözöttek és honnan jöttek?« . . . »Ezek a nagy szorongatásból jöttek. . . «” Itt különösen fontosnak tűnik a „szorongatás” szó. A fehérruhások eszerint azok a megváltók, akik arra hivatottak, hogy a sanyargatottakat, szenvedőket felemeljék. Ezt azért tehetik meg – ismét a Bibliát idézzük –, mert „ruhájukat fehérre mosták a Bárány vérében”. A Bárány: maga Jézus. Talán nem tévedünk, ha a fehérruhásokban olyan személyeket látunk, akik Jézus haláláig maguk is rabul estek a tévhiteknek, ám ruhájukat az „ő vérében megmosva” megtisztultak, felismerték az igazságot. Fjodor Gyezsikin éppen ilyen ember.

A könyvben háromszor is felvillan a „fehérruhások” motívuma, mindig Gyezsikinnel kapcsolatban. A kérdés az, igazi „fehérruhás”-e ő, aki segíteni fog a megalázott, üldözött embereken, vagy csupán olyan, aki – mint Liszenko megannyi tanítványa, a szalon-

tudósok – felölti a fehér köpenyt, mestersége attribútumaként... Nos, Gyezskin igazi fehérruhásnak bizonyul – erről szól a könyv.

Maga Dugyincev egy interjúban így tette egyértelművé könyve címének jelentését: „Az emberi kultúra hosszú története során mindig magas erkölcsiségű emberek, hősök jelentek meg fehér ruhákban, olyanok, akik megmentették a várost, az emberek lakóhelyét a gonosz erőktől... A jó és rossz harca súlyos veszteségekkel jár. Nem számíthatunk arra, hogy a rossz magától kivonul állásaiból. Könyvemmel azt akarom mondani, hogy legyenek az emberek energikusabbak, hogy szellemünk és akaratunk ne vonuljon vissza, ne engedje át helyét a gonosznak.”

A jó és a rossz mibenlétének, kölcsönviszonyának kérdése az egész könyvön végigvonul; a pozitív szereplők, de mindenekelőtt Fegyá Gyezskin szinte minden cselekedetüket azon mérik le, mennyire felel meg egy magasabb, az egyes ember felett álló igazságnak. A filozófiához vonzódó Dugyincev (ő maga vall arról, hogy kedvenc gondolkodói közé tartozik Schopenhauer, Spinoza, Vlagyimir Szolovjov, Spengler, és kedves írói közé is az olyan gondolkodó-bölcseledő alkotók, mint Dosztojevszkij és Gogol) lényegében átadja hőseinek saját töprengéseit, nehéz vívódások és még keservesebb életút árán kiverkedett igazságait.

A könyv elején Poszoskov akadémikus, akire rövidesen nagyon nehéz napok várnak, szemügyre veszi Fegyát, az „inkvizítort”, és akkor nyugszik meg, lesznek barátokká, amikor Gyezskin romantikusan-naívvul, Gorkij hangvételében kijelenti: „A jó embert... még rendkívüli körülmények között sem... lehet rosszá tenni!” Ez persze vitathatatlan, de az alapkérdés az, hogy mi a jó és mi a rossz. Gyezskin-Dugyincev erre több részletben ad választ, előbb azt ismeri fel, hogy a jó magától értetődő, nem keres igazolást – a rossz az, aminek indokolnia kell tetteit, erkölcsi-ideológiai magyarázattal kell elkápráztatnia az embereket. A rossz mindig harcos, szemben a passzívnak látszó jóval. A rossz csodálatosan ért tetteinek álcázásához, a jó nyílt, őszinte, tehát könnyen sebezhető. Ráadásul a jó és a rossz fogalma koronként változhat, módosulhat; ez is egy eszköz a félrevezetésre, álszentségre.

Fegyá Gyezskint, az igazi fehérruhást végeredményben a belső tartás, igazságkeresés téríti a helyes útra, ez az iránytűje. Számára mindenek felett áll a megerősíthatatlan, olcsó eszközökkel megváltoztathatatlan, csupán a maga törvényeit követő természet. A könyv utolsó soraiban azok, akik megértették és követték a természet igazi akaratát, az új, felséges ízű krumpliból esznek. Cvjah így foglalja össze a történetek tanulságát: „A boldogság szabadon választja meg azt, aki méltó rá! Ne próbálja senki elfogni. Mert a boldogságvadászok réges-rég, már ezer éve valami széfbe zárták volna. És a mi Kaszjanunk a listái szerint osztogatná. Igaz-e, milyen jól, milyen nagyszerűen rendezte el a dolgot a dicső természet?”

A durva szóttes

A könyv művészi telitalálata természetesen Rjadno akadémikus. A *Fehérruhások* első olvasói őt „egy az egyben” Liszenkóval azonosították, és valóban, Rjadno szédületes karrierjében, hanghordozásában, pályafutása végének leírásában sok hasonlóság van „a népi akadémikussal”. Ám bőven akad eltérés is, és naivabb olvasók erre levélben

figyelmeztették Dugyincevet.

Az író pedig elmondta: „Ki akarom emelni, hogy a könyv hőseinek, illetve főhősének, Rjadno akadémikusnak nincs prototípusa. Ezek gyűjtő-alakok, egy bizonyos szintézis szülöttei. Valójában nem létezik az a város, ahová a fiatal tudós, Fjodor Gyezskin, Rjadno tanítványa elutazik, hogy rendet csináljon, és nincs előképe Bruzzsaknak sem, aki az akadémikus segítőtársa az engedetlenek lemészárlásában.” Ám aztán Dugyincev sietve hozzáteszi: „prototípusok valóban nincsenek, de olyasmi sincs, amit én agyaltam volna ki”.

Dugyincev voltaképpen ugyanazt a módszert követte, mint Dosztojevszkij az *Ördögökben*. Az a könyv is egy konkrét társadalmi jelenség, sőt bűnper, a Nyecsajev-összeesküvés nyomán keletkezett. Amikor azonban Dosztojevszkij a konkrét – fanatikus, hajthatatlan, a maga nemében zseniális – Nyecsajevet próbálta ábrázolni, munkája nem sikerült, és tíz ívnyi anyagot volt kénytelen eldobni. De amikor Nyecsajev köznapibb, szokványosabb mását készítette el a minden rosszra kapható, szélhámós Pjotr Verhovenszkij alakjában, a könyv egyszerre összeállt. Magától értetődik, hogy a könyv ettől függetlenül megőrizte a Nyecsajev-ügy részleteit, ezen belül is Nyecsajev egykori társa meggyilkolásának történetét, de mégsem volt „fénykép”, dokumentáris könyv. Így dolgozott Dugyincev is. Az ő Rjadnója egy köznapibb, érthetőbb Liszenko, az utóbbi komor megszállottsága, önhittsége, szélsőségei nélkül.

A „rjadno” szó durva szőttest, zsákvásznat jelent. Ez egyben utalás is a „népi akadémikus” módszerére: igen hatásosan játssza a műparasztot, a nép gyermekét, a fiatalok barátját, az „apukát”. Gangnusz találóan „az agrártudomány raszputyinjának” nevezi. Pályafutása kezdetéről ellenfele, egyben áldozata, Sztrigaljev, a „Trolibusz” számol be, ez a történet a Vavilov-Liszenko história tragikomikus változata: „Az akadémikus... (értsd: Vavilov) rábukkant egy csiszolatlan gyémántrögre, amelyik tökéletesen egyezett az eszményeivel. Pesztrálgatni kezdte a csizmás népfít. A mi Kaszjanunkat. Lelkesen bevezette a szentélybe. A kis kakukkfiaknak van egy horgocskájuk, azzal hajigálják ki a fészekből a konkurenszeket. Az tehát kipottyant. Nagyot puffant. Ahogy felocsúdott, futás Sztálin elvtárshoz. De a mi Kaszjanunk már ott ül Sztálinnál, és teázgat... És jól megmarkolja a vörös zászlót. Ahogy az áldozati bárány szarvát szokták... Dobálódzik olyan szavakkal, mint a »tagadás tagadása«, »ugrásszerű fejlődés«, »az ellentétek egysége«, és fűt-fát ígérget a kormánynak. Két év alatt új fajtát adok a hazának. A föld roskadozni fog a gabonától!”

Sztrigaljev azt is elmondja, milyen sokáig nem tudott szabadulni a belénevelt ideológiától, amely a népből jött emberek támogatását írta elő, illetve magának Rjadnónak az ügyes szerepjátszásától. Igaz, amikor tisztázza magában Rjadno lényegét, a népi attribútumok az ellenkezőjükbe fordulnak: „Én akkor még nem tudtam, mi a jelentősége az oldalgombos orosz ingnek, a szurkos szárú lábbelinek, a varrott talpú nemezcizmának és az egyszerű ember más hasonló ismertetőjegyeinek. Ma már tudom, hogy ha valaki a modern tudomány közelébe került, és sokáig – olykor évtizedekig is – képtelen elsajátítani a helyesírást és a helyes kiejtést, akkor ez az ember vagy bunkó, vagy aljas színész, gazember, aki tudatosan ápolgatja a maga proletár egyszerűségét, hogy mindenkit kizsebeljen.”

Rjadno természetesen az utóbbiak közé tartozik. A könyv egyik nagyjelenete Rjadno

előadása, amelynek minden apró fordulatát előre megtervezi – a mulatságos, bár kissé földszagú poénokat és magát a földet is, amit „benne felejt” a zsebében; a szónoki kérdéseket, az iskolás egyszerűségű kiszólásokat, és slusszpoénként, az iskolás gyermekek menetét, amint a micsurini átváltozások megdönthetetlen bizonyítékaként behoznak egy kókadtt nyírfaágat, amely égerre „alakult át” (ténylegesen gombabetegség torzította el. . .)

Kaszjan – vagy ahogyan arisztokratikusan szólíttatja magát, Kasszian – valójában kiváló játékos. Nemcsak a primitívségig egyszerűsített „népiséggel”, a gügyögve előadott ideológiával házal, hanem valóságos eredményekkel is, amelyeket zsarolással kényszerít ki az igazi tudósokból (mint például a Május virágát Sztrigaljovtól, két-három nyugodt kutatóévéért cserébe). Gyezskin maga sem tudja, mennyire a balek szerepét játssza az újabb nagy kombinációban, amelynek célja a nagyszerű új burgonyafajta „megszerzése”. Rjadno semmit sem kockáztat, amikor a megbízható, de durva, s ezért egyáltalán nem tárgyalóképes Szaul helyett a becsületes Fegykat „szabadítja rá” a városra – két eset lehet, vagy megszerzi rajta keresztül az új hibridet, és egyúttal hűséges, Szaulnál okosabb kiszolgálójává teszi – vagy ha nem sikerül – hát legfeljebb elveszít egy „novíciust”. Továbbra is gügyög Gyezskinnel, levelet csempész a bundájába („Édes fiam, apuka mindent lát. Ne áruld el apukát.”), és még azután is szabadlábbon hagyja, hogy Fegyta tiszta ember, tudós marad – most már azért, hogy detektívregénybe illő kikémlések, követések árán rajta keresztül próbálja megszerezni az új krumpelifajtát.

Kaszjantól hatalma teljében, krumplicsüggvényben mégis vesztésként búcsúznak, hogy aztán az epilógusban már anekdotává válnak egykori teázgatásai, nagyhangú kijelentései, egész tudományos és emberi valója. Bár Rjadno valamikor nem habozott, ha tönkre kellett tenni, börtönbe juttatni kollégákat, őt most senki sem bántja, rosszabb sors vár rá: az elfeledés, a kinevetés. És bár jólétben éli le az életét, és halála után díszes állami temetést rendeznek neki, a gyászszertartáson nyolc üres busz várja hiába azokat, akiknek a végtisztességet kellene megadniuk Rjadno akadémikusnak. A buszok, jobb híján, így is kigördülnek a temetőbe, fantom-kísérőjeként egy embernek, aki végeredményben maga is csak egy fantom volt.

Önként, kéjjel

Rjadno sokoldalúan, fizikailag is érzékelhetően megrajzolt alakja mellett természetesen eltörpülnek kísérői, hívei, talpnyalói – az ő bemutatásuk során Dugyincev inkább a mameluk embertípust igyekszik megragadni, illetve azt az okot, amely olyanná tette őket, amilyenek.

Vannak, akiknek semmiféle lelkiismeret-furdalásuk nincs; könyörtelenül és tehetségesen támogatják a hivatalos sarlatánságot. Ilyen Szaul Bruzszak, aki „előbb üt, aztán szólal meg” – tőle talán még az „apuka” is tart egy kicsit. Egyébként Rjadno ügyesen játssza ki egymással szemben két leghűbb tanítványát – a rendcsinálástól ódzkodó Fegyát végül azzal veszi rá a feladat vállalására, hogy „Szaul még szörnyűbb dolgokat művelne. . .” Fontos mementója a könyvnek, hogy bár Rjadno napja végképp leáldozik, de Szaul azért a helyén marad, sőt állásokkal tud fizetni az ideológiai hűségért és a nemi szolgálatokért.

Talán nála is undorítóbb Krasznov-Breveskov, aki saját nem-teljesértékűségét, kulák

származását, névváltoztatását, árulásait akarja feledtetni Rjadno lihegő kiszolgálásával és újabb árulással. („A rossz tudatosodik az emberben.”) Az ilyet – jelzi Dugyincev sokatmondóan – ütni kell, fizikailag is. Halála, amikor a soros kihallgatásra várva meghal, jelképes értékű. Dugyincev életismeretét, összetett szemléletét jellemzi, hogy ennek a hitvány embernek olyan társat ad, mint a könyv egyik legrokonszenvesebb, legönfeláldozóbb szereplője, Tumanova, a nyomorékká vált színésznő.

Asszikritov tábornokot beosztottja, a gondolkodó-vívódó Szvesnyikov jellemzi legjobban: „... abból a másik világból dobták le hozzánk, ejtőernyővel. A nyereség meg az önzés világából... Mindent elkövet, hogy mielőbb hozzájusson a hatalomhoz és a javakhoz. A mi jelszavainkat fogja kiáltozni.” (Akárcsak Hetmanov az *Élet és sorsban* – emlékeztetnénk olvasónkat. A régi ezüstök meg kristályok iránti szenvedélyében meg éppen Nyeudobnovra emlékeztet.) Dugyincev azonban egy lényeges, nagyon veszélyes vonást ad ennek az „önként, kéjjel” nyomozó államvédelmisnek az alakjához. Asszikritov ugyanis, ha nem talál, hát keres magának összeesküvőket, ellenséget, ügyeket... S ha egyszer békeidő van, meg aztán a nagy letartóztatások és kivégzések ideje is elmúlt, marad azért tennivaló, ha másutt nem, a tudományos életben lehet ítélkezni „büntető pallossal”. Harcba lehet szállni a „szocializmus-ellenes módszerrel” készült burgonya ellen. Asszikritov és társai tehát megtanulják a biológiai műszavakat, a gépíróknak sem okoz gondot már a „citológia” szó leírása. Asszikritov és a fajtája – jelzi kesernyésen Dugyincev – éppoly maradandó, mint Saul...

A magukat biológusoknak nevezők között is bőségesen akadnak lihegők, akik elvi hajthatatlansággal, lózungokkal pótolnák tudatlanságukat. Dugyincev élvezettel rajzolja ezeket a jellemfogyatékos figurákat, úgy látszik, sokukkal találkozott. Ők hamisítják a kísérleti eredményeket és a fényképeket, szónokolnak kipirult arccal a gyűléseken, égetik a könyveket. Díszpéldányuk az erőteljes vonásokkal rajzolt Anzsela Samkova, aki Szaullal is lefekszik a karrier érdekében. Saul ugyan dobja, de gondoskodik róla: „A fájdalomdíj tisztességes volt: tudományos munkatársi állás egy moszkvai kutatóintézetben és egy egyszobás lakás.”

Anzsela sehogy sem tud egyenesbe jutni – új szeretője, tudomást szerezvén egykori aljasságairól, azonnal otthagyja. Afféle „Ágnes asszony”-pózban búcsúzunk tőle, amikor a könyvtárban igyekszik zsilippengével eltávolítani valamikori lihegésének nyomait. A könyvtárosnő szavai nemcsak Anzselához szólnak, hanem sokezer gyarló társához is. „Mindazok, akik aláírták, szeretnék kivágni... De valaki újból visszaragasztja. És mindazok, akiknek el kell olvasniuk, eljönnek és elolvassák... Nem irigylem magát. A büntetésnek persze nincs értelme... Maga szabad. Menjen...”

Érdeklődéssel figyel az író egy megtaposott figurát, Vonljarljarszkijt, aki úgy próbál mindenáron alkalmazkodni, azonosulni, a szem elől eltűnni, hogy közben lépten-nyomon elárulja magát. Rjadno „intelligens prostituáltként” nevezi, Cvjah pedig „maradék téstáknak”, vakarcsnak. Karrierje csúcsára ér, amikor „fenntartásokkal”, de mégiscsak odaadón mossa Rjadno csupasz, fonnyadt testét, csutakolja a hátát. Elég szánalmas figura az örökös rémületével – de Fegyva, és rajta keresztül az író, mégis szánakozik ezen a „gerinctöréses” emberen, aki már soha nem tud kiegyenesedni.

Fogcsikorgatva

Akad a könyvben néhány „közbülső” figura is, olyan emberek, akikre nem hat a hivatalos örület, átlátnak Rjadrón és szolgálai. Nem akarnak lebukni, viszont feladatuknak tartják, hogy amíg és ahol lehet, védjék a tudományt (az igazit), segítsenek vagy legalább tompítsák a csapásokat.

Ilyen mindjárt Sztrigaljev-Trolibusz, aki egyszer már kényszerű alkut kötött Rjadróval, feláldozva munkájának nagyszerű eredményét, a Május virágát. Akkor olyan megfontolások vezették, hogy az új növény végeredményben mégis az országot szolgálja, tehát feltalálójának személye érdektelen. Keserűen kell rádöbbenie, hogy engedményével nyeregbe segítette Rjadrót és vele az áltudományos siserahadat – újabb hibridjét tehát semmiképp sem adhatja már oda neki. „Éhezni fogunk” – figyelmezteti a pogrom-gyűlés résztvevőit, akik hallani sem akarják az okfejtéseit, mert azok nem az ideológiára, „csupán” a természet megfigyelésére, törvényeinek megértésére támaszkodnak. Sztrigaljev végül megérti, hogy harcolni kell a rjadrókkal, keményen és könyörtelenül, s ha ő nem is fejezheti be már a harcot, ott lesz Gyezsikin, az inkvizítorból lett Saulus, aki konkrétan is, átvitt értelemben is Sztrigaljev hasonmásává emelkedik.

Cvjah a józan orosz paraszti ész képviselője a könyvben – nem megy fejfel a falnak, s ha muszáj, néhány lózung elismétlésére is rávehető, de teszi, amit kell, óvatosan előmozdítja a Sztrigaljev-burgonya ügyét, nehéz pillanatokban „elrejt” Gyezsikint. Nem hős, de jó kertész és ügyes diplomata. Nagyszerűen ért például kollégái, társai igazi lényének kikémléséhez anélkül, hogy saját álláspontját szükségtelenül közölné; olymódon ismétli a közhelyeket, jelszavakat, hogy azok fonásága szembeötlik, mulatságosakká válnak. Igazán joga van hozzá, hogy a könyv zárójelenetében – mellesleg Blokot szavalva – kimondja a végső tanulságokat, és jóízűt falatozzék az újfajta krumpliból.

Szvesnyikov állambiztonsági ezredes – van egy ilyen érzésünk – inkább csak Dugincev fantáziájából vettett, kevésbé a valóságból. Az író ugyan igyekszik hihetővé tenni a főnökével burkoltan szembeforduló, a jó ügyért állását, sőt szabadságát is kockáztató „belügyi értelmiségi” figuráját, csak hát nehéz elképzelni, hogy a sztálini korszak agyonbiztosító, agyonellenőrző időszakában ekkorát tévedhettek volna a káderesek. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy bizonyos alapvető információk (például Asszikritovról) mástól nem származhatnak, és vannak olyan, az író számára igen fontos filozófiai-moralizáló gondolatok, amelyeket – az adott szereplők közül – csak Szvesnyikovval mondathat el; a jóról és rosszról folytatott párbeszédekben is az ezredes Gyezsikin igazi partnere.

Amennyire képletnek tűnik Szvesnyikov, olyannyira életteli figura Poszszoskov akadémikus, aki megpróbál együtt ugatni a csahosokkal – az életben maradás, egy öregkori szerelem, az igazi tudomány továbbvitele kedvéért. Szeme előtt lebeg a tanszékvezető professzor szomorú példája – igaz, hogy Hejfic beolvasott ellenfeleinek, sőt az uszítókat mozgó igazi erőket, folyosói összeesküvéseket is feltárta – viszont azonnal kirúgták. Nos, Poszszoskov élni, utazni, szerelmeskedni akar, és azt hiszi, hogy a nyugalmat megvásárolhatja. Íme, az elmélete a fennkölt gyávaságról: „A gyávaság nem egyszerű félelem. Olyan érzés, ami visszatartja az embert a jó, a nemes cselekedettől. A gyávaság különbözik a félelemtől. A motorkerékpáros nem fél, hogy halálra zúzza magát. Száguöld, mint az örült. A gyűlésen viszont képtelen rá, hogy a lelkiismerete szerint szavazzon – nem bírja felemelni a kezét. Gyáva. A jó ember leküzdöi magában a félelmet, a fizioológiát. Ámbár,

ha a fenyegetés túlságosan félelmetes, előfordulhat, hogy még a jó ember is meginog. Ez már nem gyávaság. Ez katasztrófa. Viszont nem változtatja meg az ember erkölcsi arculatát. Ez az ember marad, aki volt, mindhalálig. És vezekelni akar. . .”

A szöveg hol komikusan, hol kínosan emlékeztet a Csehov-színművek vagy az értelmiségi Gorkij-drámák szereplőinek monológjaira. Olyasfajta önáltatás, öngazolás, amit akkoriban sokan osztottak, legfeljebb nem tudták magukat ilyen szépen, önmarcangolóan kifejezni. Poszskov egyébként is mindig készen áll az „egyrészt-másrészt” típusú morfondírozásokra, bármit képes állítani, és azonnal megcáfolni. „Aranyszáj” ő, aki azonban, mint egy világos pillanatában bevallja, hazugságokat mond, „sötét hazugságokat”. Felesége, a feleannyi idős, szőke fiatalasszony átlát rajta, és minden töprenkedés nélkül, egyetlen mondattal szétszakítja a tetszetős gondolati burkot: „Ez akkor is gyávaság. És nincs rá felmentés. . .” Ugyanaz az undorodó megvetés ez, amivel Jelena Andrejevna gondol Szerebrjakov professzorra, idős férjére a *Ványa bácsiban*. . . Poszskova nem is szerelmi kalandok kedvéért hagyja ott az akademikust, hanem mert a nagy tudós, az akadémikus bálvány mögül előbújt a kényelmes, minden kompromisszumra hajló kispolgár. . .

Poszskov becsületére válik, hogy ha megkésve is, de képes a konzekvenciák levonására, egy utolsó gunyoros bilikiborításra („nem vagyok plakátpapírral táplálkozó kecske. . .” – közli a számára utolsó gyűlésen.) És persze öngyilkosságát is egy utolsó, szép maximával kíséri: „A halál óhajta nem halálvágy, csupán egy jobb állapot keresése. Ez pedig végső soron az élni akarás szélsőséges kifejeződése.” Az már egész létezésének, pályafutásának szomorú paradoxonja, hogy a hiába keresett kívülállást, emelkedettséget csak halála árán érhetette el, megsemmisítve Fegyá utolsó kételyeit, fokozva benne a tennivágyást.

Kesa Kondakov zsebében fityiszt mutató, cinikus, az életet habzsoló művész. Nem tehetségtelen, bár kissé provinciális, ugyanakkor bármire képes, besúgásra, feljelentésre, mások asszonyának elcsábítására éppúgy, mint igazi versek írására. Himnuszt énekel Sztálinról, az ágasbúzáról, iskolai feladatnak tekintve a lózung-verset, amelyért még fizetnek is – másik szívével pedig gúnyverset ír a bérház ablakait három napon át elfedő Sztálin-portréről.

A nyomorító hatalmakat fogcsikorgatva, sziszegve szolgáló figurák közös vonása, hogy „a jó sajátjuk”, más korszakban kiegyenesedhetnek. Fontos funkciójuk a könyvben, hogy Fjodor Gyezskin úgy tekinthet beléjük, mint valami tükörbe, saját sorsának egy-egy lehetséges változatát látva meg bennük. Szakadatlan értékelésre és önértékelésre készítetik a jövőendő feherruhást, megalapozottabbá, értékesebbé téve tudatos választását.

Az igazi szabadság

Dugyincev elgondolása szerint a könyvben minden Gyezskin körül, érette történik. Neki kellene azt az újfajta értelmiségit megtestesítenie, aki túl tud lépni a szabadságot csupán szóvirágokban hirdető, valójában megalkuvást sürgető téziseken, s aztán a felismert új igazság nevében cselekedni is tud. Az igazság és a szabadság az író szemében szétválaszthatatlan fogalmak, amelyek külön-külön is fontosak, de egyesülve szárnyakat adhatnak az embernek.

Ideiktatjuk Dugyincev mély, megszenvedett gondolatmenetét egyik interjújából: „Mi is

az a szabadság? »A felismert szükségszerűség?« Én nem fogadom el ezt a meghatározást. Szabad akarok lenni, tehát szembeállok azzal a szükségszerűséggel, amelyet rám erőltetnek, többnyire erőszakkal. Ugyan miféle szabadság volna ez? Másképp értem én a szabadságot. Van a szabadság, mint körülmény, és van a szabadság, mint a személyiség tulajdonsága. . . Ez az utóbbi az a szabadság, amikor meghatározott nézetek birtokában feltétlenül meg is védem őket, függetlenül a külső nem-szabad körülményektől – vagyis meghalok, de nem adom fel nézeteimet. Az igazi értelmiségi minőségileg, belülről szabad, és az intelligenciának ez a legelső, legfőbb vonása.”

Aztán pedig már közvetlenül könyve hősről beszél: „Az én Gyezskenem is kap külső imperativusokat, keresi és meg is találja e rendszer gyengéit, hogy a társadalom számára pozitív változásokat érhesse el. . . Az intelligens ember mindennek előtt azért erős, mert jó. De ez a jóság még kevés. Hogy ezt a jót mozgásba hozzassuk, belső szabadságra van szükségünk, vagyis szilárdan meg kell győződünk arról, hogy erősek vagyunk. Hogy az igazságért a szenvedést is vállalni tudjuk. . .”

A könyv arról szól, hogyan szerzi meg Fegya, aki „erős, mert jó”, ezt a bizonyos belső meggyőződést, amely cselekvésre, sőt hőstetre készíteti. Az író, hogy átalakulását még tudatosabbá tegye, Gyezskenet a „nem-szabadság” táborából indítja, Rjadno famulusaként, akitől joggal rettegnek, hogy mint valami újkori Torquemada, szétveri a biológiai tanszéket. Nem is könnyű Dugyincevnek indokolnia, hogy Fegya, aki iránt az első perctől rokonszenvet érzünk, aki – néhány kötelező frázistól eltekintve – mindig azt mondja, amit gondol, tehát hogy ez a tehetséges harmincéves fiatalember hogyan hihetett akár csak rövid ideig is Rjadnónak. Hiszen nyomban a könyv elején olvassuk, hogy „kiapadt a hit forrása”. A szerző szerint a Május virága az, ami eleinte eloszlatja Fegya kételyeit, persze aztán még dühösebben fordul mentora ellen, amikor kiderül, hogy „apuka” csupán idegen tollakkal ékeskedett. . .

Fegya átalakulását voltaképpen egy kínos, lerázhatatlan gyermekkori emlék gyorsítja: lelkes úttörőként hitt a kihallgató tisztnek, és beárulta geológus tanárát, aki nem úgy fedezte fel a nikkel lelőhelyét, ahogy elő volt írva. . . Fegya voltaképpen nem tehetett róla, hogy naivságát kihasználták, becsapták, hiszen az egész állami nevelés (gondoljunk Pavlik Morozovra, akit ifjú hősként tiszteltek, holott voltaképpen besúgta szüleit és rokonait) erre készítette fel. Fegya mindent jóvátett azzal, hogy azóta olyan lett, mint a tibeti szerzetesek, akik sóprúval tisztítják az utat maguk előtt, nehogy akár csak egy kis bogár életét is elvegyék. . .

Az okos Tumanova, aki megsejti, hogy Fegya válaszütra került, egy Antonello de Messina-reprodukciót mutat neki. Szent Sebestyén látható rajta, aki egykor Diocletianus testőrparancsnoka volt s legbizalmasabb embere. Színleg a császár szolgálatában, de titkos keresztényként másfél ezer embert térített meg. . . A császár kegyetlenül megbüntette. A nyilak átfúrják a testét, de a becsülettel végzett munka, a hőstett tudatában hal meg. Tumanova rámutat a kép mellékfiguráira, a köznapi, fecsegő emberekre, részegekre, az oda sem figyelő asszonyokra, jelezve, hogy az emberi hála igencsak késlekedik, olykor el is marad. A szerző gondolatát tolmácsoló asszony ugyanis nem akarja, hogy Fegya pillanatnyi fellobbanásból változzon meg (eléggé bajt hozott rá a romantika a nikkelügyben) – neki egészen természetesen, a belső szabadság által vezérelve kell cselekednie.

Választásában segíti a paszellszínekkel rajzolt Lena, aki a szépséges Turgenyev-

lányok örököséként választja párjául azt a férfit, akit a legkülönbnek tart, de akit egy kisé a maga hasonlatosságára is formál. Érdekes, hogy Lena maga is eljut „a töretlen vörös idealizmus” megtagadásáig (bár ő azt más előjellel képviselte, amikor a hivatalos tudomány tiltotta kísérleteket végzett, és elősegítette Sztrigaljev győzelmét). Az élet nem játék – sugallja Dugyincev –, a pátoz nem vezet el a szükséges felszabaduláshoz. Ezt a szerző azzal is kiemeli, hogy még egy lányt küld Gyezskinnek, a lelkes micsurinista Zsenyát, aki azonban csak annak hisz, amit lát, kikísérletez. Ezért – ugyanolyan hévvel – máris a másik oldalra áll, egészen odáig, hogy felajánlkozok Fegyának, akit korábban csaknem feljelentett. Fegya természetesen nem árulja el Lénát, de sejtjük, hogy Zsenya is megindul a „fehér ruhások” útján.

A könyv zárórésze, a detektívregényszerűen leírt burgonyacsempészes, álcázott államvédelmisékekkel, üldözéssel, sebesüléssel, csodával határos megmeneküléssel, éppen az ellenkező hatást váltja ki, mint amire Dugyincev törekedett, elég hosszadalmas és unalmas. A könyv igazi tartalma ugyanis nem ez, hanem Fegya Gyezskinnek és vele együtt egész nemzedékének kibontakozása, átalakulása.

A nyikorgó szekér

Nem hallgathatjuk el, hogy a könyv, amelynek bátorságát, pozitív mondanivalóját minden méltatója kiemeli, jócskán kapott elmarasztaló bírálatokat is, ami a művészi kidolgozást, egy-egy cselekedet logikáját, a figurák kidolgozását illeti. Nem volt ez másképp a *Nemcsak kenyérrel* esetében sem; úgy látszik, Dugyincev nem jutott el bizonyos szerkesztési műfogásokhoz, a bensejéből áradó gondolati gazdagság mederbe tereléséhez; ebben persze a legnagyobb „formátlan” orosz írókkal osztozik.

A fogyatékoságok, melyeket Dugyincev szemére vetnek: a már említett tisztázatlanságok Rjarno és Gyezskin kapcsolatában, előző hitének indokolatlansága. Nagyon fárasztóak a mellébeszélő szövegek, párbeszédok, amelyeknek célja Fegya igazi álláspontját kitudakolni – olvasó legyen a talpán, aki követni tudja ezeket a szellemi párviadalokat, amelyekben minden mondat, szó kettős jelentésű; az utalások egy része csak a kor eszmérendszerében, tolvajnyelve ismeretében érthető. Igen kevésbé hihető, hogy a rongyember Krasznov-Breveskov be tud férközni a gén-elmélet híveinek táborába, hogy aztán őket is elárulja. Nemigen érthető, miért volt Lena korábban Sztrigaljev menyasszonya, ha erről később szinte szó sem esik, és a lány magától értetődően lesz Fegya párja. Akad más logikátlanság, hosszadalmas részlet is – talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy a Szovjetunióban alapkönyvnek számító *Fehér ruhások* hazánkban meglehetősen visszhangtalan maradt.

Fogadjuk el végső konklúzióként az *Élet és sors* szerzőjének véleményét. Grosszman egyik barátja előtt így nyilatkozott a *Nemcsak kenyérrel* olvasása közben szerzett benyomásairól: „Elolvastam Dugyincevet – bátor és jó könyv. Az emberek közötti egyszerű kapcsolatok valóságosak, és ez nagyon fontos, mivel irodalmunk elszokott az emberek közötti valóságos kapcsolatok ábrázolásától. A személyes kapcsolatok – szerelem, barátság – rosszul vannak megírva, de legyünk hálásak az egyszerű kapcsolatok pontos ábrázolásáért is. Elevenek a tisztviselők, csinovnyikok, tudósok. Én most nem Dugyincev tehetségét kívánom értékelni, hanem egyszerűen besorolom az irodalmat a páros-páratlan,

fekete-fehér, hazugság-igazság kategóriái szerint. Nos, ez a könyv igaz. Az pedig, hogy az író tehetsége talán nem nagy, már a második, a következő kérdés, ezzel majd akkor kell foglalkoznunk, ha sok ilyen igaz mű születik. Addig viszont örülünk, hogy a prérin megjelentek az első nyikorgó szekerek, rajtuk a bátor első telepesek. Dicsérjük-becsüljük őket, kívánjunk nekik sok szerencsét.”

Szolzszenyicin – Rákosztály

Az orosz irodalomban feltétlenül meg kellett jelennie egy olyan írónak, aki, erőt véve saját mártírsorsán, rászánja magát, hogy a szenvedésről már ne a saját, hanem népe nevében beszéljen, s közben cseppet se mellőzze a cselekmény előírásait, a líraiságot, a művészi átélést, képet, magát a szépirodalmat.

(Szergej Zaligin: Szolzszenyicin éve)

A „szerencsés” író

Alekszandr Iszajevics Szolzszenyicin (1918–2008) *Rákosztály* című regényének megjelenési időpontja meglehetősen bizonytalan, mivel a regény körüli, később elmondandó hercehurcák miatt először külföldön jelent meg, s úgy látszik, nem is oroszul. Lukács György Szolzszenyicin regényeiről írott tanulmányában (1969) a *Krebsstation* berlin-neuwied-i kétkötetes kiadására hivatkozik (1968-69), másutt általában 1970-et jelöl meg az első oroszországi kiadásnak. A Szovjetunióban a könyv 1990-ben jelent meg először (az író szovjetunióbeli szellemi visszatérésének feltételéül szabta, hogy előbb *A GULAG-szigetcsoport* című könyvét kell közzétenni, aztán jöhetnek a regények, színdarabok, elbeszélések). S hogy még egy adatunk legyen, a magyar fordítás egy 1979. évi párizsi orosz nyelvű kiadvány alapján készült. . . . Tegyük mindehhez hozzá, hogy az író általában többször is átdolgozta könyveit (egy jellemző adat *A pokol tornáca* bevezetőjéből, az író tollából: íródott – 1955-1958; eltorzított – 1964; helyreállított – 1968). Szolzszenyicin nem titkolja, hogy a sokféle változatban az is szerepet játszott, hogy amíg odahaza volt, érthető módon megpróbálta „szalonképessé” tenni írásait, hogy valahogy megjelenhessenek. (Látjuk majd, milyen sikerrel. . .) Annyi bizonyos: az ő életművéről disszertációk és tanulmányok tucatjai születnek majd, amíg minden a helyére kerül, térben és időben, s a leendő kritikai kiadás köteteket tölt majd meg variánsokkal, ahogyan egyébként Tolsztoj vagy Dosztojevszkij esetében is.

Valamivel behatárolhatóbb a *Rákosztály* keletkezésének ideje, bár itt is figyelembe kell vennünk, hogy az írást egy középkori krónikaíró megszállottságával, napi 10–12 órán át folytató Szolzszenyicin egyszerre több könyvet is alkotott. A *Rákosztállyal* párhuzamosan elbeszélések, színdarabok, vitairatok, pamfletek, publicisztikai írások születtek – és vele együtt készült a másik nagyregény, *A pokol tornáca* is. Azt azonban tudjuk, hogy a könyv önéletrajzi indíttatásául szolgáló esemény 1955-ben volt – a lágerből nemrég szabadult Szolzszenyicin akkor feküdt be rákos daganattal a taskenti kórházba, de betegsége – az ő és a világirodalom szerencséjére – jóindulatúnak bizonyult. . . .

A könyv első részének írószövegségi megvitatására 1966 novemberében került sor. 1968 januárjában pedig Tvardovszkij és Kaverin – mindkettő Fegyinhöz intézett levelében – már kész könyvként beszél róla. A *Rákosztály* tehát tíz-tizenkét éven át íródott, kisebb-nagyobb megszakításokkal. Ennél is fontosabb, hogy Szolzszenyicin akkor még

odahaza élt, és több-kevesebb joggal számított rá, hogy könyve valamiképp megjelenik (ezt nem mondhatjuk el számos későbbi, a hetvenes-nyolcvanas években készült művéről, amelyek kiadása az adott rendszerben eleve elképzelhetetlennek látszott).

Bevezetőnk tulajdonképpen csak a könyv megírásának és megjelenésének időpontját volt hivatva tisztázni, de éreztetheti, mennyire rendhagyó íróval van dolgunk, milyen nehéz Szolzsenyicinnel kapcsolatban bármit is biztosan állítani.

Minthogy századunk írói közül egyetlenegy sem ült aláhullás-megdicsőülés-kitaszította-élő klasszikussá válás ilyen pokoli körhintáján (s a régebbiek közül is talán csak azt a Dosztojevszkijt emelhetnénk melléje, akit íróársai felfedeztek, majd sárba tapostak; akit letartóztattak, majd halálra ítélték; akinek megkegyelmeztek, majd Szibériába száműzték gyilkosok és rablók közé; aki hazatérve híres író, lapkiadó lett, mígnem teljesen tönkrement, „életfogytiglani” adósságokkal; aki élete végére mégis megdicsőült, fontos igazságokat kimondó „sztarec” lett...). Indokoltnak látszik, hogy Szolzsenyicin életrajzáról legalább azt leírjuk, amit itt-ott közzétettek. (Sok körülötte a torzítás, rágalom, összekacsintó pletyka.)

1918 decemberében született Kiszlovodszkban ősi muzsikcsaládból, amelyet már egy 1698. évi dokumentum is említ: távoli ősét, Filipp Szolzsenyicint I. Péter cár megbüntette, ükapját lázadásért száműzték... Maga Alekszandr Szolzsenyicin a rosztovi egyetem fizika-matematikai fakultásán végzett, és két évig a moszkvai egyetem filológiai fakultásának esti hallgatója is volt. Tanulmányaitól függetlenül, mint egy későbbi interjúban elmondta: „kilencéves koromtól fogva tudtam, hogy író leszek, bár azt még nem tudtam, miről fogok írni. Nem sokkal később a forradalom témája szinte belém égetődött...” A háború kitörése után besorozták, tüzéradakémián tanult. 1942-től 1945 februárjában történt letartóztatásáig századosként a fronton harcolt, s ott is kezdett írni. Azért fogták le, mert egy barátjához írott levelében bírálta Sztálint. Nyolc évet kapott. Ebből három évet töltött a „saraskában” – ez egy sajátos „tudományos börtönintézet” volt –, amelyről részletesen olvashatunk *A pokol tornácában*. Később kikerült erről a „privilegizált helyről”, és utolsó lágeréveit szokványos táborban töltötte. Tehát nagyjából ő is négy évet töltött köztörvényesek között, mint Dosztojevszkij, aki azt az omszki négy évet „áldásnak” nevezte későbbi írói munkássága szempontjából. Enélkül az „áldás” nélkül Szolzsenyicin sem írhatta volna meg *Ivan Gyenyiszovics egy napját*. Az író frappáns mondattal jelzi a lágerélet kettős kihatását életére, illetve művészetére: „Nagyon szerencsés vagyok, hogy ott lehettem a táborokban – és különösen, mert túl is éltem...”

Aztán jött a sors újabb ördögi adománya: az épphogy kiengedett, de Kazahsztánba száműzött Szolzsenyicinnél rákot találtak, szinte kimondták rá a halálos ítéletet. „Ez életem szörnyű pillanata volt – írja később. – Gondolják csak meg: meghalni a szabadság küszöbén, úgy hogy velem pusztul minden, amit megírtam, és mindannak az értelme, amit addig átéltem... Mégsem haltam meg (ami isteni csoda volt, nem is foghattam fel másképp, oly reménytelenül el volt hanyagolva rosszindulatú daganatom). Visszkapott életem azóta már nem az enyém a szó teljes értelmében, létemnek rejtett célja van.”

A saraska, a láger és a természet gonosz gáncsvetéseit kikerülő Szolzsenyicin életébe átmenetileg nyugalom költözik: középiskolai tanító lesz, visszakerül Oroszországba. És ír, egyre csak ír, egyelőre a közlés legkisebb reménye, esélye nélkül. Aztán 1962-ben felajánlja Tvardovszkijnak, a Novij Mir főszerkesztőjének az *Ivan Gyenyiszovics egy*

Egekig emelve

„Hogyan is született ez a kisregény? – tette fel a szónoki kérdést később az író. – Egyszerűen volt egy olyan napom a lágerben, amikor nehéz volt a munka, és arra gondoltam, hogyan is lehetne leírni ezt az egész tábori világot egyetlen nap alatt. . . Elég lesz, ha egyetlen átlagos, semmiben sem kiemelkedő ember életét írom le reggeltől estig – és abban minden benne lesz.”

A Novij Mir szerkesztőségében azonnal látták, hogy egyfelől feltűnően érett írással, „kész” szerzővel van dolguk, aki alighanem a legnagyobbak nyomdokaiba lép, másfelől viszont azt is, hogy a kisregény közlése politikai horderejű esemény, szenzáció. Hruscsov még biztosan ült a székén, és szóban a sztálini rémtettek leleplezésének, a rehabilitálásoknak a híve volt, ám az apparátus minden erejével és személyes érdekelttségével szabotálta a vérfürdő igazi méreteinek, a láger-valóságnak a feltárását, és például hallani sem akart Buharinnak, Zinovjevnek, Kamenyevnek és társaiknak a rehabilitálásáról. Így történt, hogy az ismeretlen író kisregényének közléséhez a SZKP Központi Bizottságának „tudta és beleegyezése” kellett. A könyv közlésének kérdését napirendre tűzték – kétszer is –, miután előzetesen a KB minden tagja megkapta a lesokszorosított korrektúrát. A kiadáshoz csak igen nehezen, a főtítkár nógatására járultak hozzá.

Máig találgtják, mi indíthatta Hruscsovot akkor a jóváhagyásra – ismert szeszélyessége mellett talán az is, hogy ezúttal „jó sugói” voltak, és arra is gondolhatott, hogy újabb csapást mérhet háttérbe szorított, de teljesen el nem taposott ellenfeleire – egykori kollégáira Sztálin udvartartásában. Akárhogyan volt is, a kisregény 1962 novemberében megjelent a Novij Mirben. Szerkeszteni nem kellett, de nem is lehetett: Szolzszenyicin későbbi viselkedésének ismeretében nem meglepő, hogy senkit sem engedett hozzányúltni a könyvhöz. Laksin, Tvardovszkij akkori jobbkeze, így emlékezik az új írótehetségre: „Negyven év körüli, szépnek nem nevezhető ember állt előttem. Mélyen ülő szeme és előreugró szemöldökcsontja volt. Külsejében nem találtam semmi feltűnőt. Homlokán jól látható sebhely. Értelmesen beszélt, tagoltan, világosan és rendkívül méltóságteljesen fejezte ki magát. Nyugodt volt, visszafogott, de nem volt zavarban. Ha nevetett, előtűntek hatalmas fogai.”

A felülről „szentesített” könyvet örömujjongás fogadta, irodalmi és közéleti megdicsőülés várt rá. (Kénytelenek vagyunk megint Dosztojevszkijre emlékeztetni: az ő kisregényét, a *Szegény embereket* fogadta ilyen méltatás az író társak részéről 1845-ben.) Kornyej Csukovszkij, az írók doyenje, jeles kritikus „irodalmi csodának” nevezte, Szimonov pedig (felbátorodva a KB határozatán) azt állapította meg róla, hogy „ez az írás nem visszaemlékezés, hanem nagy művészi összegező erejű, lakonikus, csiszolt próza. . . A mű témája olyan szörnyű és vérző sebet érint, hogy csak igazán nagy művész nyúlhatott hozzá, akitől merőben idegen az a kísértés, hogy borzalom- és szenzációirodalmat teremtsen.” Lukács György megfigyeli, hogy a mű hangsúlyozott eszköztelensége miképpen erősíti fel annak politikai mondanivalóját: „Szolzszenyicin tette abban rejlik, hogy egy tetszés szerinti tábor eseménytelen napját irodalmilag a még le nem győzött, íróilag még nem ábrázolt múlt szimbólumává tette.” (Az írónak erről a módszeréről majd szólnunk kell

a *Rákosztály* kapcsán is.) Grigorij Baklanov, a tehetséges fiatal író, az „új háborús irodalom” egyik legjobb képviselője pedig így szólt a kisregény okozta revelációról: „Miután Szolzsenyicin kisregénye megjelent, világossá vált, hogy többé nem írhatunk úgy, ahogyan eddig.”

Egy ideig még tartottak a „mézeshetek”. Szolzsenyicin következő elbeszéléseit – az egyszerű parasztasszonyok keserveit feltáró *Matrjona házá*t vagy a sztálini rendszer önkéntes besúgóit megmutató *A krecsetovkai állomáson történtet* kitüntető figyelem fogadta, ugyanúgy azonnal lefordították őket a világ minden nyelvére, mint ahogy az *Ivan Gyenyiszo*vicsot is. Ám csakhamar másfajta szelek kezdtek fújdogni Szolzsenyicin körül.

Először is: kiderült, hogy ez az író nem megvehető. A szovjet irodalom története telis-teli van olyan alkotókkal, akik igazi művészként, jelentős művekkel kezdték pályafutásukat, de aztán lassanként elfogadták a hatalom simogatását, apróbb-nagyobb kegyeit, és észre sem véve mikor, beveztek a kényelmesebb révbe, funkciókat vállalva, majd már saját társaikat is visszafogva, utasítgatva. (Szomorú példája volt ennek Fegyin, akinek kétes szerepéről épp a *Rákosztály* sorsával kapcsolatban kell szólnunk.) Szolzsenyicin egy cseppet sem változott, „érdes” maradt, különálló, megvesztegethetetlen és hajlíthatatlan. Mondása, a Tolsztojra emlékeztető „zsity nye po lzsi”, vagyis „ne éljünk a hazugság szerint” – immár egy egész új nemzedék jelszava lett, és ahogy mondani szokás, „felért egy hadoszlop”.¹⁶

Látták és felismerték ezt mások is. Szolzsenyicin „elmeszelésében” szerepet játszott az elemi irigység, ami az üstökösként feltűnő művészt a „kollégák” részéről mindig is kíséri; az, hogy milliós példányszámban kiadott, agyondicsért sokszázoldalas könyvek váltak értelmetlenné és feleslegessé. Ezekre egyébként maga Szolzsenyicin is céloz a *Rákosztály*ban. Lássuk a mindenolvasó Gyemkát: „Könnyebb könyvet választott: az *Eleven* vizet valamilyen Kozsevnjikovtól, aki ezért a könyvéért Sztálin-díjat kapott.”¹⁶ Gyemkát egyszerre elfogta a félsz, amiért ilyen sok író létezik. A múlt században egy tucat író volt, és mind nagy. Ebben a században pedig sokezer, elég egyetlen betűt kicserélni, és máris egy új író. A könyveiket senkinek sincs ideje elolvasni. Ha mégis elolvassa valamelyiket, az az érzése, hogy nem is lett volna muszáj. Ismeretlen írók bukkantak fel, Sztálin-díjat kaptak, majd örökre eltűntek. Évente negyven-ötven díjat osztottak ki.”¹⁷ Szolzsenyicin elsőpró sikere arra kényszeríthette volna ezeket a befutott, kényelmesen élő, garantált példányszámú írókat, hogy másképp írjanak – ennél már egyszerűbb volt a csendháborító kollégát kiirtani.

Hogy a díjagnál maradjunk: Szolzsenyicint 1964-ben még felterjesztik Lenin-díjra, de már nem kapja meg. Aztán Hruscsovot leváltják, örökösei pedig hamarosan jelzik a Danyiel-Szinyavszkij perrel a naivabb művészeknek, mire is számíthatnak. Az a Solohov, aki az *Ivan Gyenyiszo*vics megjelenésekor még arra kérte Tvardovszkijt, hogy „adja át csókját” a szerzőnek, rövidesen azt fogja követelni, hogy ne engedjék meg Szolzsenyicinnek, hogy tollat fogjon a kezébe. És éppen a *Rákosztály* megjelenése, illetve nem-kiadása lesz a vízválasztó.

¹⁶ Aligha véletlen, hogy az író épp „valamilyen Kozsevnjikovról” beszél csúfondárosan – láttuk visszataszító szerepét az *Élet és sors* betiltásakor.

¹⁷ A *Rákosztály*ból (eredeti címe Rakovij korpusz) Szabó Mária fordítása alapján idézünk (Európa, 1990).

A belső szabadság

Szolzszenyicin a 60-as évek derekára készült el két regényével, *A pokol tornácával* és a *Rákosztálllyal*. Bár igyekezett őket „eltorzítani”, vagyis kiadásra alkalmassá tenni, elkésett. A Hruscsov leváltása után hatalomra került Brezsnyev egyik legelső megnyilvánulásában szerepelt az a kitétel, hogy a rehabilitációs folyamatot lezártnak tekintik (értsd: a sztálini törvényteleniségek rendezői és haszonélvezői nyugodtan ülhetnek a helyükön). A lágertémát, NKVD-témát és Sztálin-témát merészen, sebfeltépően intonáló *A pokol tornácának* tehát semmi esélye sem lehetett a megjelenésre. (Egyébként ezt a kéziratot éppúgy megpróbálták „letartóztatni”, mint Grosszman könyvét.) Ezért Tvardovszkij inkább a *Rákosztálllyt* kívánta előrevenni, amelyet nehezebb volt konkrétan megtámadni; a lágerről csak távoli említés történik benne, egy kórházban játszódik, halálos betegek között. Igaz, ebben a Szolzszenyicin-könyvben is volt egy veszedelmes újdonság: Ruszanovnak, a tipikus sztálini kádernek a személye. Óvatosságra inthette Tvardovszkijt az is, ami Bek *Új megbízatás* című regényével történt, szintén 1966-ban – a hatóság mondvacsinált ürüggyel, a könyvben ábrázolt miniszter özvegyének „személyi jogaira” hivatkozva (milyen képtelenül hatott ez a formula az akkori Szovjetunióban...) szétdobatta a Novij Mir kiszedett számát. Tvardovszkijnak éreznie kellett, hogy a nőmenklatura életének, hétköznapijainak ábrázolása – bármilyen szinten – a legnagyobb nehézségekbe ütközik egy olyan országban, amelynek filmjeiben, színműveiben, díjazott könyveiben csak úgy hemzsegték a daliás párttitkárok, hazafias művezetők, kommunista igazgatók. De éppen ezt a sztereotípiát lehetett volna megtörni a *Rákosztálllyal*...

A publikációt az is indokolta volna, hogy a rettenthetetlen író újabb könyveiről amúgyis tudtak az egész országban és persze külföldön is. „Szolzszenyicin megjelent műveiben, illetve azokban az írásokban, amelyek szamizdatként terjedtek, és amelyeket mohón olvastak – emlékezik Kaverin – megvolt a húszas évek kezdete óta rég elfelejtett bátorság, a veszély megvetése, következőképpen a felhívás önmagunk kiteljesítésére. Bebizonyította, hogy lehet és kell is úgy írni, hogy közben nem gondolunk sem a belső, sem a külső szerkesztőre. Szolzszenyicin tapasztalata, vagy pontosabban kifejezve, példája éppen ebben a vonatkozásban bizonyult fontosnak és sokat ígérőnek irodalmunk egész későbbi fejlődése szempontjából.”

A *Rákosztállly* írószövetségi megvitatásának tragikomikus történetét szintén Kaverin írja le utolsó, posztumusszá vált könyvében, az *Epilógusban*. 1966 novemberében ülészetek (még csak a könyv első részéről volt szó, de a Novij Mir azt is minél előbb szeretne volna közzétenni).

Venyiamin Kaverin a vita idején 64 éves volt. Az egykori „Szerapion-testvér” (aki a „dekadens” irodalmi csoporthoz való tartozásáért még sokáig nyelte a szemrehányásokat), ebben az időben befutott író, az egyik legkedveltebb szovjet ifjúsági könyv, a *Két kapitány* szerzője. Ám pályája végén rendet kíván teremteni önmagában és emlékeiben, és ezért úgy érzi, hogy síkra kell szállnia Szolzszenyicinért. A vitában elmondja: „az új írók közül az első helyre teszem Szolzszenyicint. Tehetségének ereje nem csupán abban van, hogy meg tudja testesíteni, amit átélt, hogy eszközei egyszerűek és kifejezőek, még csak nem is írói művészetében, amely olykor páratlan magaslatoakra emelkedik. Szolzszenyicinnek ezenkívül van még két nagyértékű adottsága: az első a belső szabadsága, a második hatalmas igazság-igénye.”

Keserű, önvallomás-számba menő szavak következnek: „Mi is az a belső szabadság? Mi, az idősebb nemzedék, sok-sok éven át valahogy elrejtőztünk önmagunk elől, belebonyolódunk ellentmondásainkba, amikor igyekeztünk rajtuk keresztül átkínlódni magunkat az igazi irodalomhoz... Szolzsenyicin, és szerencsére az egész új irodalom is – ha nem az egész, de a legjobb része – megszabadult mindettől, elhatárolta magát mindenfajta irányzatosságtól, kivéve egyet: mohón szeretné elmondani az igazságot.”

Kaverin szembeszáll a brezsnyevi instrukcióval: „Naiv elképzelés, hogy mindazt, ami egy kétszázmilliós nagy néppel történt a harmincas-negyvenes-ötvenes években, egy nap alatt el lehet felejtani valakinek a parancsára.”

A vita meglehetősen normálisan folyik – a *Rákostályt* általában dicsérik, kiadhatónak tartják. Érdekesen szól hozzá Jurij Karjakin (kiváló, újszerű Dosztojevszkij-tanulmányok szerzője), tulajdonképpen ő az egyetlen, aki hasznos tanácsot ad Szolzsenyicinnek, figyelmeztetve őt, hogy egy író ne váljék „ügyésszé”, mivel „a művészetben más a legsúlyosabb büntetés mértéke, mint az életben...” Ez a probléma érzékenyen érinti Szolzsenyicint, záróbeszédében külön is kitér rá: „A művészetben egyensúlyba kell kerülnie korunknak és az örökkévalóságnak. Ez a legnehezebben kiegyensúlyozható mérleg... Ha túl sokat teszünk az örökkévalóság nyelvére – a kor testetlenné válik, elveszíti kapcsolatát az olvasóval, nem lesz hosszú életű. Jó lenne fejleszteni a harmónia megsejtését, és elérni az egyensúlyt.” A „leleplező irodalomnak”, és ezen belül Szolzsenyicin oeuvre-jének mindmáig ez a legkomolyabb belső problémája: a *Rákostály* szerzője, úgy látszik, akkor alkot igazán maradandót, amikor ez az ominózus mérleg nem billeg túlságosan.

Átlépett a félelmen

Az 1966-os vita még azt a benyomást kelthette, hogy a „fenegyerek” Szolzsenyicin körül normálisan folynak a dolgok, ilyen-olyan engedmény és némi huzavona árán könyvei utat törhetnek a közönséghez. Valójában azonban már olyan súlyos nyomás nehezedett az íróra, amely csak kétféleképp végződhetett: vagy összetörik, nyilvános bűnbánatot tart, megengedi művei szerkesztői szétbarmolását – vagy nyilvánosan kitör, „nyilatkozik” és akkor aztán a fejére lehet ütni. Az irodalom manipulálóinak mindkét megoldás megfelelt, de őszintén reménykedtek az előbbi, kipróbált, sokaknál elért megoldásban (elvégre egy tollforgatónak valamiből meg kell élnie!). Ehelyett a második variáns jött be, de korántsem úgy, ahogy az írószövetségi és pártfunkcionáriusok szeretnék volna.

Szolzszenyicin 1967. május 16-i dátummal levelet intézett a Szovjet Írószövetség IV. kongresszusához (ez május 22-27. között ülésezett), és a levél másolatát szétküldte az Írószövetség helyi szervezeteihez, valamint az irodalmi újságokhoz és folyóiratokhoz. Ez a levél – egyike az orosz irodalom nagy megnyilatkozásainak – valóban tisztázta Szolzsenyicin helyzetét, de úgy, hogy talán még a Paszternak-ügynél is nagyobb nemzetközi botrányt keltett.

Paszternakkal ellentétben ugyanis Szolzsenyicin ragyogó küzdő, született szónok volt, nem kevés jogi érzékkel. Nagyszerűen manőverezett aközött az ellentmondás között, amely a szavakban „leghaladóbb”, mindent ígérő és engedő alkotmány, illetve annak végrehajtása, a tényleges játékszabályok között már évtizedek óta kialakult a Szovjetunióban. Kaverin elragadtatva emlékezik az 1967-es Szolzsenyicinre: „Minden

nagyszabású volt benne – ő maga is, és az is, amiről beszélt. Érződött mélyen átgondolt élettapasztalata, amit állandóan felidézett, ami megsúgta döntéseit, gyakran teljesen váratlan következtetéseit... Szolzsenyicin vitéz volt és leleményes is. Érződött, hogy átlépett a félelmen, és ezzel kivált környezetéből. Élénk észjárása, gyors felfogóképessége pedig abban nyilvánult meg, hogy a hallottakat, látottakat gyorsan összevetette belső érzéseivel, és pillanatok alatt visszavágott. Bármi történt is, azonnal reagált – bátorsága lelkesedést váltott ki barátaiból és zsákutcába kergette ellenfeleit.”

A levél, amely mellesleg még 1989-ben is csak úgy jelent meg a szovjet sajtóban, hogy Viktor Konyeckij „beidézte” párizsi útinaplójába, a „Felszólalás helyett” alcímet viselte. Szolzsenyicin ebben az írószövetség állítólagos érdekvédelmi funkciójára hivatkozva követelte, hogy a szervezet lépjen fel „az alkotmányban nem említett, ezért törvénytelen, nyilvánosan sehol meg nem nevezett, homályos cenzúra” ellen. Felidézte, hogy a szövetség milyen ostobaságokat vett tudomásul – szótlanul vagy még helyeselve is – Dosztojevszkijjal, Jeszenyinnel, Bunyinnal, Bulgakovval, Paszternakkal kapcsolatban. Kimutatta, hogy az írószövetség nem csak hogy nem védte meg az írók érdekeit, hanem annak vezetősége élen járt a „rebellisek” üldözésében, utóbbiakat a szervezet sem a haláltól, sem a lágertől nem tudta megóvni.

Végezetül Szolzsenyicin rátért személyes sérelmeire is. Ebből kiderült, hogy *A pokol tornácát* és más műveit elkobozták, de zárt kiadásban a csinovnyikoknak megjelentették. Alattomosan rágalmazták, terjesztvén, hogy Szolzsenyicin „rászolgált” a büntetésre, tényleg hazaáruló volt (más változatokban köztörvényes bűnöző). Hogy milyen színvonalon folyt az író befeketítése, mutathatja, hogy cikkek jelentek meg „áruló” voltáról, meg hogy „kulákcsemete”, és attól sem riadtak vissza, hogy a magánéletébe belegázoljanak. Szolzsenyicin elhagyta első feleségét, és együtt élt második asszonyával, három fia anyjával. Mindkét asszonyt Nataljának hívták. Az „első Natalja” azonban (nyilván külső buzdításra) semmiképp sem akart elválni az írótól, de még dehonesztáló „emlékezéseket” is közzétett róla (ezt aztán, jellemző módon, Nyugatra is igyekeztek eljuttatni).

A *Rákostály* sorsáról néhány hónappal a még pozitív 1966 novemberi ülés után ezt írja a szerző: „nem jelenhet meg sem fejezetenként, és még kevésbé egészben...” A levél méltóságteljesen, szellemében Luthert idézve zárul: „Természetesen nyugodt vagyok, mert írói feladatomat minden körülmények között teljesítem, a sírból pedig még sikeresebben és cáfolhatatlanabban, mint élőként. Senki sem zárhatja el az igazság útját, annak haladásáért pedig kész vagyok a halált is vállalni. De talán ennyi lecke után megtanuljuk már végre, hogy ne állítsuk meg az író tollát még életében?”

A kellemetlen, nagyhatású levélről az illetékesek természetesen hallgattak, a kongresszus a szokásos szócséplésbe fűlt (az Unita stílszerűen „a holt lelkek gyülekezetének” nevezte). Ám a kulisszák mögött és az egyszerű olvasók körében annál több szó esett Szolzsenyicin bátor kiállításáról.

Elkezdődtek a „tárgyalások”. Az írószövetség vezetői és pártirányítói még mindig nem ismerték fel, hogy rendhagyó jelenséggel van dolguk. Megpróbáltak alkudozni. Miután Szolzsenyicint minden lehető megtorlással megfenyegették, rá akarták venni, hogy „valamiért valamit” alapon egyezzenek ki. Szolzsenyicin „határolja el magát” levelének nyugati kommentálójától, ítélje el a vele kapcsolatos „szovjetellenes hűhót”, és aztán szó lehet arról, hogy kiadják elbeszéléskötetét, a *Rákostályt*, és persze leállítják majd az

író útszéli szidalmazását és rágalmazását is. Ugyancsak Kaverintől tudjuk, hogy „1967. szeptember 22-én, a *Rákosztály*ról folytatott vitában Szolzsenyicin pillanatok alatt kimutatta Fegyin, Kozsevnyikov, Rjurikov és az írószövetség más vezetőinek beszédeiben a melléfogásokat, olykor egyenesen butaságokat.”

Közeledett a végkifejlet. Közben azonban még két író, Kaverin és Tvardovszkij (fel-emelő, hogy az egyikük „urbánus”, a másik „népi”) megpróbálja jobb belátásra téríteni, no nem az írószövetség tényleges irányítóit, hanem azt a Konsztantyin Fegyint, aki mégiscsak tekintélyes művész, és funkciójánál fogva (1968-ban az írószövetség elnökségének első titkára volt) tehetne is valamit írótársáért. Kaverin és Tvardovszkij abba próbál belekapaszkodni, hogy a hírek szerint az író-bürokrata Georgij Markov és a pártfunkcionárius Voronkov sem ellenezte már a *Rákosztály* kiadását, csak éppen Fegyin szólt makacsul ellene.

Kaverin és Tvardovszkij egyaránt levélben szólítja fel Fegyint álláspontjának megváltoztatására, és meglehetősen élesen figyelmeztetik, hogy újabb döntésétől függ majd írói-emberi reputációja: „Ne csodálkozz, ha most, miután a te sürgetésedre betiltották a *Rákosztályt*, amelyet a Novij Mir már kiszedett, legközelebbi nyilvános megjelenésedkor kifütyülnek... No persze, az irodalomban képviselt nézeteid bizonyos fokig már előlegezték ezt a döbbenetes tettet. Messzire kellene visszanyúlnunk, hogy megtaláljuk azt a pontot, amelytől fogva elkezdődött lelki deformációd, visszafordíthatatlan megváltozásod...” (Kaverin levele Fegyinhez, 1968. január 25.)

„A jelenlegi helyzetben, úgy vélem, az ön számára egyformán veszélyes az is, ha nevét adja egy szégyenletes döntéshez, és az is, ha nem kevésbé szégyenletesen, nem dönt a »Szolzsenyicin-ügyben«, Ezenkívül, most már egészen magunk közt szólva, ön éppúgy tudja, mint én, hogy a világirodalom története nem ismer olyan eseteket, amikor a tehetség üldözése vagy megtámadása (bárki részéről, esetleg egy másik tehetség által) valaha is sikerrel járt volna.” (Tvardovszkij levele Fegyinhez, 1968. január 7-15.)

Érdekes még, hogy a két protestáló író társ arra is felhívja Fegyin figyelmét, hogy nem is annyira Szolzsenyicinnek, mint inkább az írókollégáknak, magának a szovjet irodalomnak van szüksége a *Rákosztály* kiadására: „Hát nem érted, hogy a *Rákosztály* megjelenése feloldotta volna irodalmunk elviselhetetlen feszültségét, és megnyitotta volna az utat más könyvek előtt?” (Kaverin) „A lényegét tekintve nekünk még fontosabb ennek a könyvnek a megjelenése, mint magának a szerzőnek. Közzététele, ami önmagában véve is esemény volna irodalmi életünkben, kilőné a visszatartott kéziratok körül képződött »dugót«. Ez kétségkívül javára válna a szovjet irodalomnak jelenlegi, mondjuk ki nyíltan, válságos, cseppet sem vidám időszakában, enyhítené a tompa »hallgatás«, súlyos értetlenségek, tisztázatlanságok, tétlen várakozás légkörét...” (Tvardovszkij). Dehát épp ezt nem akarták a pangás bajnokai, akik ezek után végképp nem ceremóniáztak a renitens íróval.

Kiűzetve

Megkezdődött a hajsza a sztálini időkben begyakorolt módszerek szerint. Szolzsenyicint 1969-ben a rjazanyi szervezet kizárta az írószövetségből. Könyveire teljes tilalmat rendeltek el, nevét kitörölték a könyvtárakból, folyóiratokból, újságokból, mintha sohasem létezett volna. Tvardovszkij összes műveinek V. kötete hosszú ideig húzódott, mert a

költő nem volt hajlandó – egy Marsakról szóló kritikai cikkből – kihúzni Szolzsenyicin nevének pusztá említését.¹⁸ Az író álláspontja rövid és velős: „belső lelkiállapotom fontosabb számomra, mint könyveimnek sorsa” – írja levelében Tvardovszkijnak.

Megkísérelték anyagilag megfojtani. Kidobták az állásából matematikus élettársát, de még az édesanyját is (utóbbit a pártból is kizárták). Ám amikor végképp nem volt hová mennie, a világhírű zenészházaspár, Msztyiszlav Rosztropovics és Galina Visnyevszkaja egyetlen felesleges szó nélkül befogadta Moszkva környéki dácsájára, ahol Szolzsenyicin éjjel-nappal dolgozva úgy élt, mint egy remete, hacsak nem számítjuk az időről időre felbukkanó KGB-munkatársakat. (A kicsinyes bosszú ezúttal sem maradt el: a két nagyszerű művészt „kiszekírozták” külföldre, ezzel persze csak az orosz kultúra veszített.)

A helyzeten az sem változtatott, hogy 1970-ben Szolzsenyicin megkapta az irodalmi Nobel-díjat. Az írószövetség – mint Bunyin, Paszternak és majdan Brodskij esetében – nem jött zavarba, és „kimutatta” a díj odaítélésének „politikai indítékait” (mintha nem is ez a szövetség üdvözölte volna lelkesen a Nobel-díjat abban az egy esetben, amikor az megfelelt az „ízlésének”, vagyis Solohov 1965. évi díjazásakor.)

1973 végén azután megjelent Nyugaton az 1958 és 1967 között írt *GULAG-sziget-csoport*, a megtorlások és jogtalanságok döbbenetes erejű, dokumentáris feltárásával, mire az önmagához hű vezetés „a szovjet állampolgársággal összeegyeztethetetlen, és a Szovjetunióknak kárt okozó, rendszeresen elkövetett cselekményekért 1974. február 12-én megfosztotta szovjet állampolgárságától és kiutasította a Szovjetunióból Szolzsenyicint”. (Utoljára 1929 januárjában hoztak ilyen határozatot: akkor Trockijt zsuppolták ki így a szovjetországból.) Az író felültették egy repülőgépre, és megérkezett az NSZK-ba, ahol Heinrich Böll, az 1972. évi Nobel-díjas várta... Egy kis ízelítő azoknak a cikkeknek a címéből, amelyek a „vezénylőpálca” intésére akkoriban megjelentek: „Elegünk van Szolzsenyicin úrból”; „Milyen Oroszországot sirat Szolzsenyicin”; „Visszavágunk az irodalmi vlaszovistának” (ez felért egy feljelentéssel, hiszen Vlaszov a Szovjetunióval szembe fordult hadifoglyok és önkéntesek vezetője volt a második világháborúban); „Az áruló osztályrésze”; „A lehető legmélyebbre süllyedt” stb. stb.

Szolzenyicin ezután az USA-ban, Vermont államban élt, Cavendish kisváros közelében, egy birtokon, amelynek növényvilága, klímája rendkívül hasonlított az író által annyira kedvelt középorosz erdővidékre. Bár lettek volna kíváncsiskodók és zarándokok bőven, senkit sem engedett a maga közelébe, és pontosan ugyanúgy naponta 12 órát dolgozott, mint valamikor odahaza. Monumentális történelmi ciklust írt a XX. század oroszországi forradalmairól, amelynek összefoglaló címe *Vörös kerék*, és „csomókból” áll. „Egy gigantikus, kozmikus kerékről beszélek – magyarázza az író –, amely olyan, mint egy spirál alakú galaxis; egy óriási kerékről, mely forogni kezd, és ebben a forgásban mindenki, még az is, aki részese a mozgásnak, tehetetlen atommá válik. Gigantikus folyamat ez, melyet nem lehet megállítani, ha egyszer megindult. A »csomó« kifejezés használatát pedig így magyarázom: eredetileg az 1914-től 1922-ig terjedő időszakkal kezdtem foglalkozni. Ha részletesen kellene mindent megírnom az 1914–1922-es periód-

¹⁸ Hasonló baleset érte e sorok íróját – egy utószavából, amelyet Dosztojevskij *Feljegyzések a holtak házából* című könyvéhez írt, már 1968-ban törölték a Szolzsenyicinre való, egyébként kézenfekvő utalást.

dusról, túl vaskosra duzzadna a mű. Ezért olyan epizódokat kerestem, amelyek kapcsán – a véleményem szerint – eldőlt az események további menete. Ezek a »csomók«, a döntő pillanatok, amikor minden összefonódik, összecsomózódik.” (A csomók címei: 1914 augusztusa; 1916 októbere; 1917 márciusa; 1917 áprilisa.)

Az egyes kötetek próbára tették az egyszerű olvasót, nemcsak a rengeteg jegyzetet és tudást igénylő anyagukkal, hanem mérhetetlen terjedelmükkel is. Az is szembetűnő, hogy „csomóról csomóra” kevesebb a tulajdonképpeni szépirodalmi anyag (a *Tizennégy augusztusa* még regény, a későbbiekben elhatalmasodik a dokumentáris elem, az egyenes publicisztika). Egy biztos: az a Henry James, aki egyszer „hatalmas, laza, lompos szörnyetegeknek” nevezte az orosz regényeket, a *Vörös kerék* olvastán igazolva látná véleményét.

Szolzsenyicin teljesen másképp mutatja meg az orosz történelmet, mint ahogy azt a szovjet iskolában tanították. Felfogása alapvetően forradalomellenes („megértettem a történelem összes forradalmának hazugságát” – jelentette ki 1971-ben). Úgy véli, hogy a forradalomból a szovjet rendszerbe való átmenet „halálos gerinctörés volt, amely csaknem teljes nemzethalállal végződött”. Nem titkolja ellenérzését Lenin iránt, akit „rendkívül rossz embernek” nevez, ugyanakkor rokonszenvezik például Sztolipinnal, II. Miklós reform-miniszterelnökével, akit 1911-ben meggyilkoltak. (Ezzel nem áll egyedül – az utóbbi időben a szovjet sajtóban is jó néhány, Sztolipint „helyretevő” cikk és tanulmány jelent meg.)

A Sztolipin-kérdés egyik kínos vonatkozása, hogy a miniszterelnököt Bogrov, egy fiatal zsidó anarchista gyilkolta meg, és az író az ő szemszögéből mondja el a történeteket. Emiatt a Szolzsenyicinre amúgyis bőséggel zúduló vádak (monarchizmus, a múlt visszasíratása, konzervatív szemlélet) mellé még az antiszemitizmus is odakerült. Tódított ehhez a Szolzsenyicinnel szemben álló, irányított hazai publicisztika, amely egy idő után nem kerülhette meg, hogy írjon a nagy száműzöttről, tehát legalább igyekezett úgy tájékoztatni a hazai liberális közvéleményt, hogy annak aggodalmait felkeltse.

Ezért lehettünk szemtanúi annak a cseppet sem öröndetes jelenségnek, hogy még Brezsnyev uralma idején, amikor a rendszer belső összeomlására semmi sem utalt, egymásnak estek a hagyományos „nyugatos” és „szlavofil” szárny képviselői, adott esetben a Szolzsenyicinnél nem kisebb tekintély Andrej Szaharov, Roj Medvegyev, illetve az író személyében. A vita lényegét jól mutatta Andrej Szaharov 1974. évi véleménye Szolzsenyicinnek „A vezéreknek írott leveléről” (ezt az író közvetlenül kiűzetése után írta): „Tőlem távol áll Szolzsenyicin felfogása a marxizmus, mint állítólag »nyugati« és vallásellenes tanítás szerepéről, amely a fejlődés egészséges orosz vonalát eltorzította. Számomra az eszméknek nyugati és orosz eszmékre való felosztása már magában véve felfoghatatlan... Szolzsenyicin azt írja, hogy országunk talán még nem érett meg egy demokratikus társadalmi rendre és egy tekintélyuralmi rendszer, feltéve hogy törvényesség van és érvényesül a pravoszlávia szelleme, talán nem is lenne olyan rossz, ha egyszer Oroszországnak egy ilyen rendszerben egészen a 20. századig sikerült megőriznie nemzeti egészségét. Szolzsenyicinnek ezek a tételei idegenek számomra. Az én véleményem szerint bármely ország számára a fejlődés demokratikus útja az, ami egyedül kívánatos...”

Roj Medvegyev – nyilvánvalóan Tolsztojra és Dosztojevszkijre gondolva – megpróbálja feloldani a „jó író–konzervatív gondolkodó” Oroszországban oly gyakori ellentmondását.

„A legnagyobb írók közül – mondja – Oroszországban és másutt is sokan akadtak nehéz emberek, akik a maguk korában túlhaladott ideológiai-politikai nézetekhez ragaszkodtak. Mindez nem akadályozta meg őket abban, hogy maradandó nyomot hagyjanak nemcsak az emberiség alkotóművészetének történetében, hanem társadalmi-politikai történetében is. Szolzsenyicin tehetsége ebben a vonatkozásban nem áll példa nélkül a világirodalomban.”

Szolzszenyicin abban is kétségkívül elődeit (köztük is Tolsztojt, Dosztojevszkijt, Scsedrint, Gorkijt) követi, hogy igen rossz véleménynyel van a nyugati civilizációról, a nagy országok vezetőinek az orosz lelki alkat és történelem iránti érzéketlenségéről, mert emiatt – szerinte – gyakran beleesnek az enyhülések és engedmények csapdájába. Heves bírálataival nemegyszer sokkolta az angolszász közvéleményt, nem is mulasztották el szemére vetni, hogy hiszen befogadták, jólétet, íráslehetőséget biztosítottak a számára. . .

Úgy tetszik, ezek a viharok, amelyek meglehetősen torzítottan és tendenciózusan jutottak el hozzánk, múltfélben vannak. Először is: Szolzsenyicint semmiféle politikai áramlatnak nem sikerült kisajátítania odahaza a glasznoszty idején sem, bár az „orosz párt” megpróbálkozott ezzel. (Megismétlődött, ami Gogollal történt másfél évszázaddal korábban: a hazájától szintén sokáig távol élő író nem vállalt egyetlen irányzatot sem, bárhogy tömjéneztek is.) Másrészt Szolzsenyicin felháborodottan és undorral utasította el a neki tulajdonított vádakat. 1985 novemberében például levelet küldött a New York Times munkatársának, amelyben a többi között ezt írta: „A *Vörös kerék* tragikus leírása annak, hogyan rombolták örülten az oroszok a saját múltjukat és jövőjüket is – és akkor képembe vágják az antiszemitizmus aljas vádját, és egy sor hamis érvet alávaló módon nekem tulajdonítanak.” 1989 júliusi interjújában (ritkán fogad újságírókat, egy-egy véleménynyilvánítása eseményszámba megy) rezignáltan összegezi: „Egészen rendkívüli, mennyit összehazudoztak már rólam. Megemlítek néhányat a velem szemben emelt vádak közül: a teokrácia szószólója vagyok, papokkal szeretném irányítani az államot. Pedig ilyesmit soha nem írtam. Emellett állítólag nosztalgiát érzek a cári korszak iránt, azt akarom, hogy a modern, kommunista Oroszország térjen vissza a cárizmushoz. Nos, eltekintve attól, hogy csak egy elmebeteg gondolhat a múlt visszahozásának lehetőségére, én efféle dolgokat sehol, soha nem írtam. Soha nem írtam azt, hogy a monarchia az eszményi rendszer.” Azt a jogot azonban fenntartja magának, hogy az egykori cári rendszer prominens személyiségeit – köztük is magát II. Miklóst – hús-vér emberként, néhány vonatkozásban rokonszenvesen mutassa meg az olvasóknak, illetve, hogy újra és újra felhívja a Nyugat figyelmét Oroszország-képének naivitására, dilettantizmusára.

A Szovjetunióban bekövetkezett jelentős változások természetesen Szolzsenyicin személyét is érintették. A Szovjet Írószövetség titkársága 1989. június 30-i ülésén érvénytelenítette az író kizárását az Írószövetségből, és kérték állampolgárságának helyreállítását is. Jurij Karjakin egyenesen Gorbacsovhoz intézte szavait: „önnek sikerült szót értenie a Vasziljevvel, Bushsal, Reagannel. . . nehéz elképzelni, hogy csak éppen Szolzsenyicinnel, a nagy humanistával ne találják meg a közös nyelvet.” És 1990 augusztusában Gorbacsov elnöki rendelettel valóban érvénytelenítette Szolzsenyicin és neves művésztársai vonatkozásában azokat a rendeleteket, amelyek megfosztották őket állampolgárságuktól.

Hogy visszatér-e a kiűzött író hazájába, az könyvünk írásakor még kérdéses. Úgy vélekedett, hogy előbb művei térjenek haza, aztán ő maga. Könyveinek kiadása folya-

matban van, a lapok és kiadók versengenek értük. Nem kevésbé az olvasók: egy 1988 végi felmérés szerint Szolzsenyicin minden jegyzékben, minden mutató szerint az első helyen állt a könyvtárakban, őt kívánta olvasni mindenki... És 1990 – könyvtárnyi publikációval – valóban Szolzsenyicin éve lett a Szovjetunióban. Alla Latinyina írja: „Mi most azt mondjuk, hogy társadalmunk visszakapta Szolzsenyicint, de mondhatnók másképpen is: a társadalmunk nőtt fel Szolzsenyicinhez.”

A rákos daganat

A könyv eredeti címe – Rakovij korpusz – eléggé talányos, a korpusz szó ugyanis jelenthet törzset, testet (ezen belül Krisztus testét!), meghatározott épülettömböt (kórházat is), kart, testületet... Ilyen értelemben a cím vonatkozhat egy kórház rákgyógyító részlegére, osztályára (ahogyan végül magyarra lefordult), rákpavilonra, de átvitt értelemben akár rákos testként vagy testületként is fordítható, jóval átfogóbb, szimbolikus jelentésben. S hogy ez az utóbbi magyarázat cseppet sem állt távol Szolzsenyicin szándékától, bizonyítja – a többi között – egy 1980. évi cikke (*Orosz szívek – szovjet szívek*): „a kommunizmus gyógyíthatatlan... vagy ő burjánzik el az emberiségen, mint a rákos daganat és öli meg; vagy az emberiség szabadul meg tőle, amit aztán még az áttételek hosszan tartó kezelésének kell követnie... A kommunizmus egyetemes betegségét a megkülönböztethetetlenlenségig összekeverik azzal az országgal, amelyet elsőként kerített hatalmába...”

Szolzszenyicintől a képes címadás egyébként sem idegen: A *GULAG szigetcsoport*, amely egyúttal szójáték is a hasonló végződésű Arhipelag Gulag szavakkal, fogalommal lett az egész világon. Hasonló a *Vörös kerék* is, hogy aztán a megint csak többféleképp fordítható, A *pokol tornácáról* ne is beszéljünk (szó szerint azt jelenti: az első körben, de ezt a kört Danténál „bugyornak” fordította Babits...) A *Rákosztály* átültetésekor döntőnek bizonyulhatott, hogy a könyv szövegében mégiscsak elsősorban kórházi részlegként szerepel.

Az író az első oldalaktól kezdve Ruszanov rákos testéről beszél, és megint csak kétértelműen. Ruszanov eminens káder, a „dicsőséges” 1937 embere, a szörnyülködtető, bár mai szemmel nézve már itt-ott nevetgető sztálini egyenesvonalúság képviselője. Szolzsenyicin nem hagy kétséget afelől, hogy ez a Ruszanov – függetlenül a nyakán lévő daganattól – szívében-lelkében rákos, ugyanakkor maga is „áttétel”: egy monumentális rákos szervezet metasztázisa.

A könyv legnagyobb bravúrja kétségtelenül Ruszanov szerepeltetése. Bek párhuzamosan íródott *Új megbízatása* az ország vezetéséhez, „a felsőbb körökhöz” tartozó funkcionáriusokról szól. Ruszanov „középkáder”, aki reménykedhet a személyi nyugdíjban; és bár jó viszonyban van a hozzá hasonlókkal, és sok ember kerül a keze alá, nem tartozik „a felső tízezerhez”, ahhoz egyszerűen nem elég okos. Éppen ezért neki még „lihegnie” kell, ő a kórteremben is viselkedik, jegyzetel, káderez, s ha rajta múlna, ágyaszomszédait is feljelené.

Szolzszenyicin óriási hatást ér el azzal az ismert fogással, hogy ezt az undorító alakot a

saját logikája, morfondírozásai felől mutatja be.¹⁹ A világon minden embernek megvan a „maga mentsége”, magyarázkodása, amellyel a legrémisztőbb tettét is meg tudja indokolni, a kérdés persze az, hogy mennyire fogadja ezt el objektív értékítéletünk. Nos, a Ruszanov-féle monológokban az az érdekes, hogy korának elvárásai szerint ő valóban vétlen: „a nép ellenségeit” le kell leplezni, a letartóztatottak feleségeit rá kell kényszeríteni, hogy szerencsétlen uruktól elváljanak, sőt azt meg is bélyegezzék; rettegést, félelmet kell teremteni a munkahelyeken és a szívekben, hogy az emberek a lehető legtöbbet dolgozzanak. És ennek a logikának az is részét alkotja, hogy az a személy, aki mindezt végrehajtja és végrehajtatja, jogosan részesül a szerető állam gondoskodásában, kitüntető figyelmében, értsd: káder-privilegiumaiban. (Jellemző módon a kórházban épp azt éli meg személyes tragédiaként, hogy semmi különlegesben nem részesülhet: közös kórteremben kell fekélnie, az orvosok nem veszik előbbre, és még csak azt sem tudja elérni, hogy a beérkező Pravdat elsőként ő olvashassa.) Itt bizony „még egyenlőbből” valóban egyenlővé vált.

Ruszanov eszménye a sztálini terror, amely őt felemelte: „Azokban a gyönyörű, becsületes időkben, harminchétben, harmincnyolcban szembetűnően kitisztult a társadalmi légkör, és oly könnyen lélegeztek! Minden hazug rágalmazó, a kritika túlságosan bátor hívei, az örökké okoskodó entellektüelek eltűntek, befogták a szájukat, meglapultak. Ruszanov elvhű, szilárd, odaadó barátai pedig, és ő maga is büszkén felemelt fejvel járt.”

Csak az a baj, hogy Ruszanov akkori „hőstettei” korántsem voltak önzetlenek, a feljelentgetések közé becsúszott olyan is, amelynek célja egy újabb szoba, illetve az egész erkély megszerzése volt; aztán ezt a kétes cselekedetet már folytatni kellett, mert akadt a gyárban, aki az ártatlanul feljelentett ember pártját fogta; aztán el kellett némitani azokat is, akik ezeket az újabb feljelentéseket nézték rossz szemmel (egészen Sztálin logikája, egy mini-Sztálin szintjén). Egy biztos: Ruszanov remekül szót értett volna az *Élet és sors* Hetmanovjával, családjai összejártak volna, és „kéz kezet mos” alapon segítették volna egymást.

A *Rákostály* 14. fejezete a megint csak többjelentésű „Igazságszolgáltatás” címet viseli. Itt olvashatunk azokról a módszerekről és eszközökről, amelyekkel a Ruszanov-félék környezetüket terrorizálták. A „hétköznapi sztálinizmus” olyan erejű leírása ez, amelyet szemináriumon kellene tanítani, ha ilyenek még léteznének. . .

Megtudjuk, mire épül Ruszanov korlátlan hatalma az alája beosztott emberek felett: „Nem félt soha az igazságszolgáltatástól és a törvénytől, mert a törvényt nem szegte meg, az igazságszolgáltatás pedig mindig őt védte és támogatta. És nem félt a társadalom leleplezésétől sem, mert a társadalom is mindig az ő pártján volt. A megyei lapban se jelenhetett volna meg illetlen megjegyzés Pavel Nyikolajevics ellen, mert vagy Kuzma Fotyijevics vagy Nyil Prokofjics megakadályozta volna.”²⁰ A köznapi sajtó pedig nem erezkedhetett le Ruszanovhoz. Ezért a sajtótól se félt soha.”

Szolzenyicin dühös élvezettel rajzolja a káderesek munkamódszerét és azt a gonosz hatalmat, amelyre a rafináltnál rafináltabb kérdőívek kitöltése után tesznek szert. A lényeg az, hogy minden embernek van sebezhető pontja, „lyuk az életrajzában”, amelyen

¹⁹ Nem jelentőségében, csupán módszereiben állítanánk melléje Dosztojevszkij eljárását *A Nagy Inkvizítor legendájában*.

²⁰ A két utóbbi „imja-otcsesztvo” fantázianév, egészen Gribojedov vagy Gogol modorában. Nem a személy, a funkciója a lényeges.

keresztül zsarolható, vagy ha úgy tetszik, lemészárolható. Ruszanov már a köszönésével is rettegést tud kelteni: ha nem köszön vissza elég gyorsan vagy csak félhangon, álmatlan éjszakákat okoz. Ezt egyébként másképp is elérheti: biztos lehet benne, hogy a delikvens, akit esetleg csak egy adat pontosításáért hív be magához másnapra, a közbülső éjszakán hánykolódni fog az ágyában. . .

Ez az osztályrésze a „plebsznek” – Ruszanovnak és társainak pedig a tényleges hatalom, amely élet és halál urává teszi őket. Miközben „a világ legdemokratikusabb alkotmánya” gyönyörű szóvirágokkal biztosította a nép hatalmát, és papíron a jogait is, „Ruszanov sajátos, titokzatos, félig-meddig társadalomfölötti helyzete révén megismerhette az élet valóságos folyamatait. Az az élet, amelyet mindenki láthatott – a termelés, az értekezletek, a sokszorosított üzemi lap, az üzemi bizottság hirdetményei, a juttatások, az ebédlő, a klub – nem az igaziak, csak a beavatatlanok hiszik ezt. Az élet valódi irányát minden harsányságtól mentesen, csöndes dolgozószobákban döntötte el két-három egymást megértő ember. Vagy egy halk telefon.”

S mivel a bennfentesek mindent úgy csinálnak, „ahogy kell”, joggal tarthatnak igényt a társadalom hálijára, jó lakásra, szolgálati kocsi, beutalókra, gyermekeik megfelelő elhelyezésére, kitüntetésekre s majdan kiemelt nyugdíjra. Eközben gonddal elbarikádozzák magukat attól a néptől, amelyet szavakban imádnak: „Ruszanovék szerették a népet, az ő nagy népüket, ezt a népet szolgálták, és hajlandók voltak életüket áldozni a népért. De ahogy múltak az évek, egyre kevésbé tudták elviselni a – lakosságot. Ezt a szeszélyes, mindig makacs és követelődző népséget.” Az írónak nem kell kimondani, úgy is tudjuk, hogy ez a lakosság maga a konkrétan létező, kínlódó nép. . .

A könyv cselekménye 1955 első hónapjaiban játszódik, az „olvasás” időszakában, amikor már új szelek fújnak, s a légerekből is kezdenek hazaszállingózni az életben maradt foglyok – de amikor a harc még nem dőlt el egyértelműen a legfelsőbb vezetésben sem, és az alsóbb testületekben még sziklaszilárdan ülnek a „37-es év emberei”. Ruszanov lelkét felkavarja Malenkov leváltása (1955 januárjában) és az, hogy nem ülték meg Sztálin halálának 2. évfordulóját (1955 márciusában). Berija leváltásakor és kivégzésekor sem az embert sajnálja (ha valaki, ő aztán tudhatja, milyen szörnyeteg volt a KGB vezetője), hanem a módszer ellen tiltakozik: „rendben van, ítélik el, lőjék agyon titokban, de miért kell ezt az egyszerű nép tudomására hozni? Miért kell benne kétségeket ébreszteni? Végso soron meg lehetett volna fogalmazni egy bizonyos szintig eljuttatandó, de nyilvánosságra nem hozandó levelet, amelyben mindent megmagyaráznak, de az újságokban úgy kellett volna közzétenni, hogy infarktusban hunyt el. És tisztességgel eltemetni.” Kell-e mondanunk, hogy ez a kis részlet milyen sokat mond egy egész korszak „intern” ügyintézéséről, a beavatottak álszentségéről, a sajtó és tájékoztatás kettős erkölcséről?

A legjobban az zavarja Ruszanovékát, hogy a lágerből visszajött az a férfi, akinek lakását elvette, feleségét elzavarta, aki tehát joggal „beverheti a pofáját”. Nem meglepő, hogy sajátos védőbeszégeket kezd fogalmazni a maga számára, amelyeket egy képzelt bíróság előtt mondana el. Érvrendszere kínosan ismerős, még akkor is, ha kortársai és utódai fátyolozottabban, kulturáltabban fogalmaztak:

„... nem én ítélem el! A nyomozást se én folytattam le! Én csak jeleztem a gyanúmat. Ha a közös vécén talállok egy újságlapot a Vezér széttépett arcképével, kötelességem,

hogy eljuttassam és jelezzem a megfelelő helyen. . . A nyomozás arra való, hogy kiderítse az igazságot. Én csak állampolgári kötelességemet teljesítettem. . . Azokban az években fontos volt, hogy morálisan egészségesse tegyük a társadalmat. Ez pedig lehetetlen a társadalom megtisztítása nélkül. A tisztogatás pedig lehetetlen azok nélkül, akik nem idegenkednek a lapáttól.” Ruszanov annyira meg van győződve kicsiny igazságáról, hogy alig várja azt a bizonyos elszámoltatást: „majd ő megmondja nekik a magáét! Már minél előbb ott akart lenni, hogy az arcukba vág hassa!”

Csak az a baj, hogy olyasvalami támadta meg, ami közömbös beosztások és kitüntetések iránt; ami nem válogat a „lakosság” és a „káderek” között; ami irracionálisan és könyörtelenül egyenlősít: a halál. Érintésére „Ruszanov néhány óra alatt elveszítette pozícióját, minden érdemét és a jövőre vonatkozó tervét, és hetven kilónyi meleg, fehér testté változott, amely nem tudja, mit tartogat számára a holnap”.

Te is meg fogsz egyszer halni, főnök!

Ezen a ponton kerül be a *Rákostály* a világirodalom nagy áramköreibe. Nem véletlen, hogy a könyvet az első között olvasó Kaverin az *Ivan Iljics halálával*, Tolsztoj remekével vetette össze, a Szolzsenyicin regényeiről már 1969-ben tanulmányt író Lukács György pedig a *Rákostály* és a *Varázshegy* azonos alaphelyzetére mutatott rá. A rokonság persze még mélyebben, az ősi emberi szituációban gyökerezik. Egyik vonatkozása az az ősi igazságosztás, amely évezredek át vigasztalja a meggyötörteket (köztük is a haláltánc-freskók alkotóit) – az elnyomók, kínzók, hatalmasok végül ugyanúgy itthagyják az árnyékvilágot, mint rabszolgáik. (Ezt ki is mondja a láger egyik foglya, akit Poddujev embertelen eszközökkel sarkallna nagyobb teljesítményre: „Te is meg fogsz egyszer halni, főnök!”)

A könyv igencsak ritka pillanatai közül az egyik éppen a rabok kárörömével kapcsolatos. Kosztoglotov emlékezik arra, hogyan is volt, amikor „a kannibál feldobta a talpát”, és a bajszos Gazda halálával bajba kerültek a „kis gazdák” is. A kivezényelt fogolycsapatot felszólították, hogy vegye le a sapkáját – csak hogy ők mindjárt a levegőbe is dobálták azt nem titkolt örömeikben. . . Bahtyin „karnevalizációs” elmélete még egyszer igazolódik: a rémség, a horror valahol mindig összetalálkozik a jóteknő humorral, a rab féktelen vidámságával, aki egy pillanatnyi elégtételért sokéves rabsággal, esetleg az életével fizet, mégsem mond le róla.

A másik, talán még fontosabb, korszerűbb motívum: a halál színe előtt magába szálló ember, aki gyötrelmesen élesen látja át mindazokat a hibákat, vétkeket, olykor bűnöket, amelyeket élete folyamán egy akkor fontosnak tűnő előnyért (hivatal, pénz, nő) elkövetett. Ma már másképp értékeli azokat a „kincseket”, felismeri életének hiúságát. A kérdés az, helyrehozhatja-e amit tett, legalább annyira, hogy méltósággal tudjon távozni – már amennyire ezt a halál közömbös fizikai könyörtelensége megengedi.

A *Rákostály* szerkezetileg az orosz irodalom ama hagyományát követi, amelyet még Gogol honosított meg *A revizor* vagy a *Holt lelkek* sajátos sorozataival, és ami nem volt idegen Csehov színműveitől sem: nyomon követni, hogy több, hasonló helyzetbe került ember hogyan viselkedik rendhagyó körülmények között, amikor állást kell foglalnia. A különleges helyzet éppúgy „kihozza” az emberekből a közös, általános reakciót, mint

ahogy tisztázza egyedi vonásait is. A *Rákostály*ban minden a halálos betegség körül forog, és nemcsak egy kórterem foglyairól van szó, hanem a „szabad emberekről”, orvosokról, nővérekről, a betegek hozzátartozóiról is. Ugyanakkor a könyvnek természetesen semmi köze a kedves orvosregényekhez vagy orvosfilmekhez; sőt, Szolzsenyicin mintha tudatosan kerülne minden enyhítő vagy „felemelő” mozzanatot – számára nincs se megváltó, se szép halál, se az olvasót megnyugtató gyógyulás – csak megalázó testi pusztulás.

Szolzszenyicinnek az olvasó – pontosabban a megszokott fordulatokat váró olvasó – iránti „kegyetlenségére” jó példa lehet Doncova doktornő ábrázolása. A fontos, de a könyv egészét tekintve mégiscsak epizodikus mozzanat (a másokat önfeláldozóan gyógyító orvosasszony maga is megkapja a rákot) más művekben fő témává léphetne elő, sőt a hagyományos szocreál szép, romantikus, lélekemelő történetet faraghatott volna belőle. Szolzsenyicin maga sem titkolja, hogy Doncova végeredményben azért betegedett meg, mert gyógyítás közben nem volt se éjjele, se nappala, de jelzi azt is, hogy egyúttal szerencsétlen áldozat (ha gyógyítani akart, a rossz felszerelés miatt nem kerülhette el az állandó sugárfertőzést). Érdekes mozzanat, hogy amikor Doncova megsejti betegségét, orvosi ismeretei ellenére nyomban átveszi a betegek reménykedését, csodavárását. Ám ugyanúgy elveszti ő is munkáját, szabadságát, mint az „egyszerű” betegek: „Immár harminc éve foglalkozik mások betegségeivel, jó húsz évet töltött el a röntgenernyő előtt, olvasott belőle és az eltorzult, könyörgő szemekből... és egyre vitathatatlanabbnak érezte a maga tapasztalatát, egyre összefüggőbbnek az orvostudományt... és egyszer csak néhány nap leforgása alatt a saját teste kibillent ebből a nagy és összefüggő rendszerből, nekiütődött a kemény földnek, és egy szervekkel teletömött, védtelen zsákká vált, melyek mindegyike bármelyik pillanatban megbetegedhet és fölajdulhat... Egyetlen nap alatt le kellett mondania mindenről, ami az életét alkotta...”

Itt eszünkbe jut Ruszanov jajveszékelése. Nem kétséges, hogy – vele ellentétben – az író emberileg sajnálja a „mamát”, de most fontosabb számára a jelenség, a szituáció, amely parancsnokból alárendeltet csinált.

Térjünk azonban vissza Ruszanovhoz. Ő az, aki a legkevésbé sem hajlandó megváltozni – bár sok mindenről lemond a kórházban, pontosabban apatikussá válik, azért az életéhez valami állati rémülettel ragaszkodik. Siratja önmagát, de senkit azok közül, akiket tönkretett. Sajnálja, „hogyan egy ilyen céltudatos, előretörő, sőt mondhatni szép életet, mint az övé, derékba tört az az idegen daganat, melyet az esze nem volt hajlandó szükségszerűnek elfogadni”. Ruszanov logikája szerint annak a hithű párttagnak, aki egész életében mindig a helyes vonalat, az előírásokat követi, nem volna szabad ilyen „közönségesen” meghalnia. Ha csak ezen múlna, azonnal szólna az ismerősöknek, befolyásos embereknek, fellebbezne...

Szolzszenyicin nem adja meg Ruszanovnak a feloldozást, még csak le sem zárja a sorsát. Kikerül a rákostályról, örömmel robog el a kincstári autón –, de már azt, hogy végleg meggyógyult-e vagy reménytelen esetként visszakerül egy éven belül (mintha inkább az utóbbit sugallná az író), nem tudjuk meg. És hogy őszinték legyünk, nem is érdekel bennünket. Ruszanov biztosan *nem gyógyult meg*, és soha nem is fog meggyógyulni.

Szembeállítja vele az író Jefrem Poddujevet, aki a maga módján, egyszerűbb környezetben, de ugyanolyan komisz életet élt le, mint Ruszanov – sok nőt csábított el,

és hagyott magára, olykor gyerekek a karjában; a munkának mindig a könnyebbik, jobban fizető végét igyekezett megfogni; nem volt könyörület az alája beosztottakkal; jószereivel csak magával törődött egész életében. És mégis... A halál közelsége mélységesen elgondolkodtatja ezt a tohonya embert, a véletlenül kezébe kerülő Tolsztoj-kötet pedig megrendíti, átalakítja. A nagy író moralizáló, „népi” tanmeséit olvasgatja – a halál könyörtelenségéről, a földi törekvések értelmetlenségéről, az elkerülhetetlen számvetésről. És ez a nagyon rossz ember képes rá, hogy emelt fővel távozzék az életből. Úgy megy el, mint azok az öregek, akiket valaha kinevetett, most pedig szótlanul követ. Azok „nem nyafogtak, nem vergődtek, nem dicsekedtek, hogy rajtuk nem fog a halál – mind *nyugodtan* fogadta a halált. Nemhogy húzták-halasztották volna: szép csöndben felkészültek rá, meghagyták, kié legyen a kanca, kié a csikó, kié a bunda, kié a csizma. És megkönnyebbülten távoztak, mintha csak átköltöztek volna egy másik házba.”

Szolzsenyicin cím szerint ugyan nem említi, de nyilvánvalóan szeme előtt lebeg a tolsztoji *Három halál*. Elődje ott háromféle elmúlást mutat – a hisztérikus, önsajnáló asszonyét, a közömbös, csendes muzsikét – és végezetül egy fa szép halálát. Az első kettőre bőven akad példa a *Rákosztály*ban; felemelő, szép halálról Szolzsenyicin nem ír.

Ilyesmi nem is igen képzelhető el a kórház falai között, ahol minden egyes betegre hat a kölcsönösen gerjesztett hisztéria, halálfélelem és egyúttal a csodavárás – arany kolloidban, csodatevő teában bizakodnak és főként abban, hogy a minden emberre érvényes orvosi törvények épp az ő esetükben tesznek kivételt. Tolsztoj ismerte ezt az önáltatást, az ő Ivan Iljics így gondolkozik: „A szillogizmus példáját, melyet Kiesewetter *Logikájában* tanult: Kaj²¹ ember, az ember halandó, tehát Kaj halandó – világéletében csupán Kajra nézve tekintette érvényesnek és semmiképp sem önmagára nézve. Ott egy Kaj nevű emberről volt szó, általában az emberről, és ebben a vonatkozásban a tétel helyes és igaz volt; de ő nem Kaj és nem általában ember, hanem mindig egészen más volt, alapvetően különbözött mindenki másától...”

Az a kibúvó, amelyet Vagyim Zacirko választ, Örkény István *Rózsakiállításának* egyik „megoldására” emlékeztet: versenyt futni a halállal, hasznos tevékenységgel töltve a gondosan beosztott hátralevő időt. Vagyimot képtelen és igazságtalan helyzete (hiszen csak huszonhét éves) elgondolkodtató megfigyelésekig juttatja el az idő és benne az ember „aszinkron voltáról”: „Akárcsak a fény sebességét megközelítő testnek, az ő *ideje és tömege* is más mostantól fogva, mint más embereké: az ideje sűrűbb, a tömege szilárdabb. Az évek hetekké tömörülnek össze benne, a napok percekké.”

Ugyanilyen relatív a tehetség és a halál viszonya: „a tehetség könnyebben megérti és elfogadja a halált, mint a tehetségtelenség. Pedig a tehetség sokkal többet veszít a halállal, mint a tehetségtelenség! A tehetségtelennek föltétlenül hosszú élet kell...” Más kérdés, hogy ez a rokonszenves fiatalember sem tud végig megmaradni ezen a szinten – a könyv végére éppúgy csodára vár, mint a többiek, filozófiáját legyőzi a makacs élnivágás.

Megrendítő a két tizenéves, Gyemka és Aszja tragédiája: az egyiknek a lábát, a másiknak a mellét kell „odaadnia”, és nem biztos, hogy ezen az áron életben maradhatnak. Az a jelenet, amelyben Aszja még utoljára csókra nyújtja a mellét a fiúnak, hogy legalább ő emlékezzék rá, milyen volt – megrendítő, egyszerűen feledhetetlen.

²¹ Alighanem Caius a helyes.

A megalkuvás hiábavalósága

A könyv egyik legfontosabb figurája az öreg Sulubin; bár csupán a mű második felében bukkan fel, nélküle igencsak hiányos volna a *Rákosztály* színeképe. Mondanivalója annyira fontos, hogy azt is megbocsátjuk az írónak, hogy rezonőrként hozta be őt a könyvbe a 31. fejezetben elmondandó vallomása kedvéért.

Sulubin halálát egy ostoba orvosi hiba okozza – nem voltak hajlandók ujjal kitapintani a végbéldaganatát, neki magának kellett ezt megtennie, amikor már késő volt. Hiába hajlította meg a gerincét egész életében, tapsolt a lózungoknak, szavazta meg mások elpusztítását, sem azt nem tudta magának biztosítani, hogy kedvenc munkáját végezhesse, sem a nyugodt megélhetést, sem a békés lelkiismeretet, és végül magát az életet sem. Az, amit fokozatos engedményeiről, kushadásáról bevall, nemcsak tematikailag illik a Dugyincev-könyvhöz, hanem olyan, hogy akár Vonljarszkij is elmondhatta volna:

„Mezőgazdasági akadémiát végeztem. Meg felsőfokú pártiskolát. Többféle témáról tartottam előadásokat, még Moszkvában. De elkezdtek dőlni a fák. A mezőgazdasági akadémián kidőlt Muralov. (1935 és 1937 között az akadémia elnöke – B. Gy.) A professzorokat tucatszám söpörték ki. Be kellett vallani a *hibákat*? Én bevallottam. Meg kellett tagadni? Megtagadtam. Hány százalék úszta meg? Én benne voltam ebben a néhány százalékban. Találtam egy csendes kikötőt: beletemetkeztem a biológiába. De ott is elkezdődött a tisztogatás, és mekkora! Elsöpörték a biológiai tanszéket. Abba kell hagyni az előadásokat? Rendben van, abbahagytam. Elmentem asszisztensnek, kevéssel is beértem!... Nem, még az asszisztensi állását is adja át! Rendben van, nem vitatkozom, majd a módszerrel fogok foglalkozni. De nem elég, ezt is elveszik tőlem. Rendben van, elmegyek könyvtárosnak. Könyvtárosnak a messzi Kokindába. Mennyit visszakoztam – de életben maradtam!”

De miféle élet ez?! – kiáltja a felháborodott olvasó, és most, a halál színe előtt már Sulubin is. Egy egész gerinctöréses nemzedék tragédiáját mondja el utolsó monológjában. Megvessük? Sajnáljuk? Csak azt tehetjük, amit ő is akart – hogy ne kövessük.

És abban ezerszer igaza van ennek „az örült hollónak”, hogy nála nagyobb emberek, olyanok, mint Krupszkaja vagy Ordzonikidze, szintén hallgattak, és inkább meghaltak különös körülmények között, de nem emelték fel szavukat Sztálin ellen. Miért a sulubinoknak, a kisembereknek kellett volna harcolniuk?

Végezetül Sulubin sem tud jobbat ajánlani, mint hogy „etikus szocializmusra” volna szükség, s arra, hogy az emberek szeressék, megértsék egymást; a boldogság nem érhető el az anyagi népboldogítással, mert „nemcsak kenyérrel él az ember”. Igaz szavak, de hát Sulubin előtt sokan kimondták már őket, köztük is a forradalom súlyos erkölcsi problémáit fél évszázaddal korábban megsejtő Dosztojevszkij...

A rákosztályról csak egy nyakigláb fiatalember keveredik ki, aki olyannyira megjárta már a poklot (háborút, lágeret, száműzetést), hogy egyszerűen nem hajlandó meghalni. Végighallgatja Sulubint, mint ahogy másokat is, mindenkit, akitől valamit tanulhat, de a maga útját járja. Szolzenyicin őszintén hisz abban, hogy a belső erő tartalékok mozgósításával biztosan elkerülhető „a lelki rák”, és vele talán a „testi” is. A vele személy szerint történt csodát azért szeretné közkinccsé tenni, hogy mások is megmenekülhessenek.

Két örökkévalóság között

Paszternak írja a *Zsivago doktorban*: „... a művészet mindig, szüntelenül két dologgal törődik. Állandóan a halálon töpreng, és ezzel állandóan életet teremtet.” Nem tudjuk, olvasta-e Szolzsenyicin ezeket a sorokat, de annyi bizonyos, hogy alteregója, Kosztoglotov a két nagy szélsőség között mozog – szüntelenül a halálra gondolva tud életben maradni.

Szolzszenyicin kissé megfiatalítja hősét (Kosztoglotov 1955-ben harmincnégy éves, maga az író már 37 volt). Beszélő neve van (koszty–csont, glotaty–nyelni, tehát csontnyelő), ami arra utal, hogy rengeteget túrt már életében. Sokszor csapkodott a közelében a halál, többször is kettétörték az életét. Az egykori egyetemistát már az első évben „lekapcsolták”, mert tagja volt egy zajos, olykor politizálgatni is merészülő diáktársaságnak. A lágerben betont emeltettek vele, még akkor is, amikor már tudták, hogy beteg. És egyszer kerek perec megmondták neki: „nézze, még három hete van, többért nem kezeskedhetek!”

Ez a fiatalember – tele tudásvágygal, szívós makacssággal, és azzal a sejtéssel, hogy többre, nagyra hivatott – tehát egyszer már halálra volt ítélve. A többit így mondja el: „Ezen az őszön saját tapasztalatomból rájöttem, hogy az ember már akkor átlépheti a halál küszöbét, amikor a teste még él. Amikor úgy-ahogy működik a vérkeringése vagy az emésztése, de pszichológiailag felkészült a halálra. Sőt át is élte. Mindazt, amit maga körül lát, mintha a koporsóból látná, s már semmi köze sem volna hozzá. . . Egyszer csak azt veszi észre, hogy megbocsátott azoknak, akik ellene vétettek. Minden és mindenki közömbös számára, már nem akar semmit sem megjavítani, és nem sajnál semmit. Sőt azt mondanám, olyan kiegyensúlyozott, természetes állapotba kerül, mint a kövek, mint a fák.” Az élet és halál mezsgyéjén lévő ember lelkiállapotát korábban csak Lev Tolsztoj sejtette meg, aki ugyan nem volt olyan beteg, mint utódja, de életének egy döntő pillanatában átélte „az arzamaszi félelmet”, a halál szinte kézzelfogható közelségét.

Kosztoglotov helyzetét még reménytelenebbé teszi, hogy bár azt a bizonyos három hetet sikerül túlélnie, továbbra is csak két szűk ösvény marad a számára. „Arra gondolt, hogy két örökkévalóság között halad. Az egyik oldalon a halálraítéltek listája. A másikon az örök száműzetés. Örök, miként a csillagok. Mint a Galaktika.” És nem csak előtte nincs már semmi – mögötte se volt.

S ha legalább „befogná a száját”, alázatosan fogadná az orvosok gyógyító erőfeszítéseit, eltűrné a rá kiszabott kúrát (amely férfiaságát elvenné, de életét talán megmentené!). De szó sincs róla, Kosztoglotov egyáltalán nem adja be a derekát, semmit sem fogad el készen, megfellebbezhetetlenül, és igencsak bosszantja a megfáradt, jó szándékú orvosokat, mivelhogy érteni kívánja, ami vele történik.

Nem bármilyen áron

A láger, a száműzetés és a rákkórház állandó összevetése eleinte erőltetettnek tűnik, és azzal magyarázható, hogy Kosztoglotov élete jórészt ebben a három környezetben telt. Később azonban észre kell vennünk – hogy akárcsak Csehov nevezetes *6-os számú kórterme* esetében – a kórházi szoba a „kinti” élet szimbólumává növekedik.

Ezzel egyáltalán nem a taskenti rákosztály szembetűző fogyatékoságaira utalunk, bár Szolzsenyicin bőven ír az émelyítő szagokról, a folyosókra fektetett vagy fel sem vett

betegekről, az elemi tisztítószer hiányáról, az orvosok és nővérek túlterheltségéről, és mindennek következményéről: az elszemélytelenítő kezeléssel. Az a nyomorúságos ponyola, amelyet a nőknek kell hordaniuk, szépnek-csúfnak egyaránt, nemigen különbözik a rabruhától. Sok más mozzanat is utal azokra a bizonyos táborokra.

Sokkal lényegesebb, hogy a fiatalember szemében az orvos és betegének viszonya vajmi kevésbé különbözik a láger-alárendeltségtől: „Eleve helytelen a kiindulópontja – mondja az egyébként rokonszenves Doncovának –: ha egyszer a beteg itt van, a továbbiakban maguk gondolkodnak helyette. A maguk instrukciói, a maguk eligazításai, a gyógyintézetük programja, terve és becsülete. Én pedig megint csak egy porszem vagyok, mint a lágerben, és megint nem függ tőlem semmi.” A főorvos asszony ellenvetésére, hogy Kosztoglotov szinte már halott volt, amikor befogadták, és hálásnak kellene lennie, a fiatalember Ivan Karamazov lázadó szavait variálja. Dosztojevszkijnél arról volt szó, szabad-e „csekély” áron (például egy kisgyermek könnyével) megvásárolni az egyetemes boldogságot. Vessük ezt össze Kosztoglotov gondolatával:

„Igen, halottként jöttem magukhoz, bekönyörögtem magam, a lépcső alatt, a csupasz padlón feküdtem, és maga ebből azt a logikai következtetést vonja le, hogy azért jöttem ide, hogy mentsenek meg *bármilyen áron*. De én ezt nem akarom. Nincs a világon olyasmi, amiért hajlandó lennék bármilyen árat fizetni!”

Kiderül, hogy az élet egy apró, sőt extrémnek látszó területe éppúgy magában hordozhatja a „nagy egész” etikai-filozófiai problémáit, mint a „szabadok” világa, és éppen kivételessége révén még szembetűnőbben, könyörtelenebbül exponálhatja az „átkozott kérdéseket”. Kosztoglotov voltaképpen a gyógyítás azon alapvető ellentmondásait boncolgatja, amelyekről századunkban több tucatnyi monográfiát írtak, sok szimpóziumot végigvitatkoztak. Ma már aligha tagadja bárki is, hogy a halál leküzdéséhez valamiképpen mozgósítani kell a beteg belső erőit, élnivágását, akaratát. (Súlyos ellenpélda épp az orosz irodalomban Gogol, illetve Blok rejtélyes betegsége; nekik kettejüknek csaknem azonos korban – Gogol 43, Blok 41 éves volt – „elegük lett” az életből, és bár talán nem szenvedtek gyógyíthatatlan betegségben, a legjobb orvosok sem tudták életben tartani őket.)

Se szeri, se száma a súlyosabbnál súlyosabb dilemmáknak az orvosi munkában. Utalhatunk az eutanázia körüli vitákra (szabad-e, kell-e megmenteni valakinek az életét nagy anyagi és szellemi áldozatok árán, ha az illető többé nem élhet emberhez méltó, értelmes életet) vagy az orvosi egyrészt-másrészttekre (szabad-e egy fiatalembert megmenteni úgy, hogy többé rá sem nézhet a nőkre).

És akkor itt van az orvos és beteg viszonyának sarkalatos kérdése. Napjainkban az úgynevezett „szocialista egészségügy” összeomlásának vagyunk szemtanúi; kiderült, hogy elhanyagolt kórházakkal és klinikákkal, szándékosan rosszul fizetett orvosokkal nehéz gyógyítani bizonytalan és gyanakvó betegeket, hogy a feleslegesnek vélt „személyes kontaktus” – amely nem hozható létre a körzeti orvosok és rendelők darálójában – mennyire fontos és kiiktathatatlan.

Az orvosi tekintélyelv, amely valóban elvezethet a főnök–beosztott, parancsnok–fogoly relációhoz, ma már múlófélben van a fejlettebb országokban. A jól megfizetett beteg elmegy jól megfizetett, korábbi eredményei alapján a beteg teljes bizalmát bíró orvosához (ha rosszul gyógyította, nem megy el újra hozzá!). Meghallgatja és megfogadja tanácsait,

és abban is biztos lehet, hogy ha elérkezik a mindnyájunk számára elkerülhetetlen vég, idejében felvilágosítják, elrendezheti dolgait. (A rákosztály orvosai ugyanakkor szörnyülködve hallgatják Kosztoglotov beszámolóját: hogy is mondhatták meg neki, hogy csak három hete van hátra! Pedig éppen ez a szentencia mentette meg a beteg életét, sarkallta elképesztő erőfeszítésekre, kórházi felvételének kikényszerítésére!)

Az orvosok viselkedése azonban – nem ők tehetnek róla, az állásukkal játszanának, ha igazat mondanának – alapjában ugyanolyan csitítgató, álszent, hazudozó és kenetteljes, mint a hivatalos propaganda. Ezt a falat töri át „a két örökkévalóság közé” került hős – és ezt méltányolják benne az egyébként máshoz (megalázkodáshoz) szokott orvosok és nővérek. Doncova például elgondolkodik renitens betege abszurdnak tűnő szavain: „van-e joga az orvosnak a gyógyításhoz?” Az orvosasszony korábban sohasem tette fel magának ezt a kérdést, annyira evidensnek tűnt előtte, hogy úgymint mindent megtesz a betegeiért. Most pedig eszébe jut, hogy miközben a sikeres gyógyításait rendre elfelejti, az a néhány melléfogás, amelyet szinte százalékszerűen sem kerülhetett ki, milyen élesen maradt meg emlékezetében.

És még Doncova a legjobb, legönfeláldozóbb. Mit szóljunk azokról, akik csak beosztásnak, állásnak tekintik orvos-mivoltukat; a másfélszeres pénzt zsebrevágó sebészről, akire senkit sem szabad rábízni, férjvadász kolléganőjéről vagy – főként és elsősorban – Nizamutdinról, aki úgy véli, hogy miután kinevezték, tényleg többet ér, sőt tud másoknál, mindenkinél: „Az igazgató főorvos nem úgy érzékelté állását, mint szakadatlan éber és kimerítő kötelességet, hanem mint jutalmak, dicsőségek és jogok szüntelen sorozatát. Főorvosnak titulálták, és hitt benne, hogy ettől a titulustól csakugyan főorvossá vált, hogy többet tud az összes itteni orvosnál. . . és csak az ő irányításának és korrekcióinak köszönhető a hibák elkerülése.” Jól szót értene Ruszanovval, hiszen ő is csak megbízható kádereket vesz fel, olyanokat, „akikért szóltak” vagy akik ugyanonnan jöttek, mint ő. Szolzsenyicin maró gúnnyal írja le a félóraig tartó „ötperces eligazítást”: „Nizamutdin Bahramovics elmondta orvostársainak, mi a rossz a munkájukban, és hogyan kell eredményesen harcolni az értékes emberi életéért. S a merev hátú kincstári kanapékon, karosszékekben és székeken, a pávakék terítő körül szemmel látható figyelemmel hallgatták Nizamutdint azok, akiket még nem sikerült eltávolítania és akiket már föl tudott venni.”

Ne gondoljuk, hogy Szolzsenyicin orvosellenes – minden tiszteletet megad Doncovának, Vera Gangartnak, Lev Leonyidovicsnak, az igazi orvosoknak. Elmondja azt is, hogy olykor nevetséges-szörnyülködtető gyanakvásnak vannak kitéve, például a német nevű Gangart doktornő. Már Ruszanov sem bíz benne, de a helyi KGB sofőrje egyenesen feljelenti: „Miért hívják a doktornőt Gangartnak? Mit tudsz róla? Meg akart mérgezni. Foglalkozni kell vele.” És Vega hetekig várja, hogy „foglalkozzanak vele”, közben pedig diagnosztizál, gyógyít, bátorítja a betegeit. . .

Az író több helyen, mindenekelőtt a 30. fejezetben fejti ki elképzeléseit az igazi orvosi munkáról, a beteg és gyógyítója kapcsolatáról. Ebből ma már sok minden közhelyként hat, és olyasmi is akad, ami megvalósult (például a magánpraxis), de ne feledjük, hogy amikor a *Rákosztály* született, a szocialista egészségügy az érinthetetlen „szent tehének” közé tartozott, a keserű tapasztalat és józan ész ellenére. Az pedig, amit az író a családot évtizedeken át, nemzedékről nemzedékre gyógyító háziorvos szükségességéről mond,

Európa keleti felében és Ázsia legtöbb országában ma is csak vágyálom.

Mindenütt láger

A *Rákostálya*al párhuzamosan írott *A pokol tornáca* javarészt lágerben játszódik, a *GULAG-szigetcsopotról* nem is beszélve. De a *Rákostály* fölé is odaborul a táborok árnya. Túl azokon a kínos hasonlatosságokon, melyeket Kosztoglotov a láger és a kórház között talál, szinte mindenről az egykori rabság jut az eszébe. Megtudjuk, hogy kissé hézagos, de néhány tárgyban feltűnően mély tudását a tábori barakkokban szerezte, ahol is „professzorok, kandidátusok vagy más, nagytudású emberek tartottak előadást – az atomfizikáról, a nyugati építészetéről, a genetikáról, a költészetéről, a méhészetéről. . .” Jellemző, hogy amikor elkerül az állatkertbe, az állatok között is „köztörvényeseket”, „értelmiségieket”, „egyszerűbb foglyokat” figyel meg. Ha száműzetési helyére, a baráti házaspárra gondol, eszébe kell hogy jusson: a katonaszökevény, akit Kadminék „orosz becsületből” rejtegettek, már rég szabadlábban van, de ők, mint „a haza ellenségei”, soha életükben nem kerülhetnek haza. Amikor pedig Doncova a kórelőzményről, rendkívül elhanyagolt daganatáról kérdezi, magától értetődően kerülnek szóba a lágerben senyvedő nagy képességű orvosok, a foglyok életét földrengésként felborító érthetetlen transzportok (egy ilyenről ér véget *A pokol tornáca* is), illetve az amnesztiatörvény, amely kiengedi a gyilkosokat, rablókat, katonaszökevényeket, de bennfogja az értelmiségieket. Ruszanov ocsmány szóhasználata („ideológiai kártevés”, „ok nélkül senkit sem csuknak le” stb.) valamiképp a kórterembe is behozza a kinti élet megannyi megalkuvását, hamisságát, embertelenségét. Apró anekdoták utalnak a szülők megtagadására kényszerített gyerekekre, a kötelező tapsokra, a leningrádi blokád alatt értelmetlenül, Sztálin – alighanem tudatos – gondatlanságából elpusztult emberekre.

Jura Ruszanov elmondja apjának a sofőr történetét, aki hóviharba került, és kénytelen volt egy időre otthagyni a teherautóját, hogy az életét megmentse. Az eltűnt láda térszámaért (szabotázs!) öt évet kapott. . . Az apa-Ruszanov még kevesli is az ítéletet, és mondja a kincstári szöveget, amely – ha a vétlen sofőrre gondolunk – különösen vérlázítóan hangzik: „Ha ennek az egynek megbocsátanak, minden sofőr ott fogja hagyni a posztját, és az egész országot széthordják, hát nem érted?”

Kosztoglotovnak van egy biztos fogódzója emberek és ügyek megítélésében: a drága áron elsajátított láger-erkölcs. „Azelőtt is gyakran eltűnődtem rajta, most pedig különösen – írja a Kadminékhoz írott levelében, amely betölti a 22. fejezetet –, hogy mi az ember életének felső értéke. Mennyit szabad még megadni érte, és mennyit nem? Ahogy most az iskolában tanítják: az ember legdrágább kincse az élete, mert csak egy van neki. Tehát kerül, amibe kerül, kapaszkodj az életedbe. Sokunkat a láger tanított meg rá, hogy az árulás, a jó és a védtelen emberek bajba döntése túlságosan nagy ár. Annyit már nem ér meg az életünk.” De mielőtt azt hinnénk, hogy romantikus tirádát olvasunk Alekszandr Osztrovszkij modorában, a levél írója azért hozzáteszi: „De már a hízélgés, hazugság, nyalás kérdésében megoszlottak a lágerbeli vélemények; azt mondták, az ilyesmi elviselhető, és lehet, hogy csakugyan így van.”

A könyv második felében sorra derül ki a szereplőkről, hogy jártak már ott, ahol örökké táncolnak és dalolnak. Először a rokonszenves Lev Leonyidovicsról tudjuk meg,

hogy „szabad” emberként három évet töltött ott, aztán az addig őszintének, egyenes lelkűnek tűnő betegtárs dicsekszik vele, hogy egyetlen zokszó nélkül szolgálta őrként Beriját meg az összes utána következő parancsnokokat...

Szolzsenyicin jelzi, hogy elég egyetlen szó, mozdulat, és az egykori foglyok „könnyen felismerik egymást – jóllehet nem volt rendszeresítve köztük se váll-lap, se formaruha, se karszalag; mintha valamilyen fénylő jel világítana a homlokukon, vagy mintha stigmákat viselnének a tenyerükön és a lábfejükön.”

A legmegrendítőbb Kosztoglotov és a művelt, franciául olvasó takarítónő beszélgetése – az asszony férjét elvitték, a lánya meghalt a száműzetésben, és mégis él, egyik tábori levéltől a másikig, neveli a kisfiát, és nem panaszkodik méltatlan sorsára. Csak annyit kérdez ez a korán megöregedett asszony, amikor fennkölt matériákról, irodalomról esik szó: „minek olvassam én el újra az *Anna Kareninát*? Hol írnak *mirőlunk*? Talán majd száz év múlva?”

A ráérős beszélgetésekbe másutt is beszűrődnek az irodalomról, divatos könyvekről alkotott vélemények – Szolzsenyicin örömet leli benne, hogy író társait (köztük is a hivatalból elismerteket) a halál színe előtt csúfondárosan megmérje. Az, hogy az ellen-szenves Ruszanov – betegtársai eszmei szintjét megemelő – Alekszej Tolsztojjal, Gorkijjal, Alekszandr Osztrovszkijjal hozakodik elő, épp az ellenkező hatást váltja ki. Ráadásul összetéveszti a két Tolsztojt, és már mondja is beszajkózott szövegét Lev Tolsztojról: „Szóval a másik... Aki az orosz forradalom tükre? A pityergő Tolsztoj? Hát ő sok mindent, nagyon sok mindent rosszul látott. A gonosszal, fiú, szembe kell szállni! Harcolni kell ellene!” A közhelyáradatot gyűlöletessé teszi, hogy a rákosztályon mindannyiuknál elérkezik az igazság pillanata, amikor a „pityergő” Tolsztoj ezerszer jobban segíthet rajtuk, mint a *Kenyér* szerzője...

Az a felsőbb szempont, hogy van, akit „szeretni kell”, és van, akit leleplezni, szintén paródiába fordul Gyemka gondolataiban: „Sokat írtak a *Nagy élet* meg a *Nagy család* című filmről, a kettő közül az egyik, úgymond nagyon hasznos, a másik nagyon kártékony, de hogy melyik, arra sehogy se tudott visszaemlékezni, annál kevésbé, mert egyiket se látta...”

Nem hallgathatjuk el, hogy a könyvnek van egy gyenge pontja, Avieta (Alla) Ruszanovának, a dilettáns költőnőnek és rossz embernek, apja méltó lányának ábrázolása. Kaverin „ízléstelennek” nevezi, Lukács György pedig ezt írja róla: „Sajnos, az a karikatúra, akárcsak az alkalmazkodás által önmagukat elvesztő személyek jellemzései, olyan jegyeket mutat fel, amelyek már művésziileg is sematikusba hajlanak.”

Érdemes az apró rész-kudarc okát megkeresni; ilyesmi egyébként akad Tolsztojnál vagy Dosztojevszkijnél is, előbbinél a *Háború és béke* egysíkú Napóleon-ábrázolásában, utóbbinál az *Ördögök* Turgenyev-paródiájában, Karmazsinov író figurájában. Ilyen apróbb melléfogások akkor születnek, ha a szerző nem engedi „kifutni” teremtményét, minden mondatával le akarja őt leplezni, mert végtelenül utálja. Láttuk, mennyivel meggyőzőbb eredményt ért el Szolzsenyicin az általa nem kevésbé gyűlölt Ruszanovval, pusztán azáltal, hogy hagyta a figurát a maga logikája szerint érvelni és megnyilatkozni. Ezzel szemben Avieta közhelyeket mond népről, perújrafelvételekről – de ostobán, mintha csak „el lenne maradva egy brosúrával” (1955-öt írunk!). Az egész huszonegyedik fejezet legigazabb mondata az, amelyben Ruszanov visszaadja a lánya kínálta vonalas

könyveket, és érzelmes művet kér, Dumas könnyfakasztó *Margot királynéjét*...

Menj! Élj!

„A rejtett mondanivalók» és »jelképek» kedvelői – írta a könyv kiadásáért hadakozó Tvardovszkij – valahogy nem vették észre a könyv tiszta és bátor szimbólummal teli befejezését – a hős csodálatos tavaszi napon lép ki a kórház rákosztályáról, éppen akkor, amikor az életben is jótékony változások kezdődnek...”

A *Rákosztály* lezárása valóban bámulatos: a haláltól megmenekült Kosztoglotov újra birtokába veszi a világot, kisgyermek módjára örülve mindennek: a felhőknek, a tavaszi reggelnek, a juharfák első bimbóinak, de még a söprögető öreg udvarosnak is. Számára ez „a Teremtés reggele! A világ újjáteremtődött, csak azért, hogy megmutassa magát Olegnek: Menj! Élj!” Kosztoglotov ugyanolyan boldog, mint amikor a börtönből jött ki...

Új életet kíván kezdeni, amely nem hasonlít majd az addigira: „azt akarta, hogy többé ne hibázzon”. Az orosz irodalom egyik nagy motívuma ez; gondoljunk az életét újratekintő Andrej Bolkonszkijra vagy a sok-sok év után hazatérő, mindent új szemmel látó Miskin hercegre; a *de profundis*, a mélységből való felemelkedés az orosz lélek nagy sajátossága, ami mindig elcsodálkoztatja a nyugati olvasót. Nincs ez másképp a *Rákosztállyal* sem.

Hogy őszinték legyünk, az a taskenti valóság, amelybe Oleg belecsöppen, nem is olyan kíváncsi – tülekedés az áruházakban, közömbös kiszolgálás, gazdagságával hivalkodó ficsúr, elromlott készülékek, veszekedés a menetjegyvásárlásnál meg a vonatba való beszállásnál, és a megrázó felirat az állatkertben: „az itt lakó nőténymajom megvakult egy látogató értelmetlen kegyetlensége miatt”. Mintha azonban már érződne valami (lassan elérkezik a XX. kongresszus ideje), másképp beszélnek a száműzöttel a hivatalban, sejtetve, hogy büntetése már nem tarthat soká.

És itt van a két asszony, akihez a beteg bizvást mehetne, akitől kosztot, kvartélyt, szerelmet kaphatna: az orvosa és ápolónője. Kettejük közül Zoja nővér a fiatalabb, testileg vonzóbb, de könnyelműbb és felszínebb; Vera Gangart doktornő (Vega) jóval mélyebb, („az agavé egyszer virágzik”), befelé forduló, magányra ítélt ember. Vajon miért bolondítja a fiatalember mind a kettőjüket? Alighanem azért, mert csak így ketten adják meg neki a teljességet, mindkettő kellene, és külön-külön egyikük sem igazán. Ez magyarázza, hogy Oleg végül nem őket választja, és szinte elmenekül a városból, ahol pedig még jó néhány „csodás napot” tölthetne.

Amikor a fiatalembertől búcsúzunk, már kényelmesen berendezkedett a sokemberes hálókocsiban – a fülledtség, bűz egy cseppet sem zavarja, mert arra gondol, mennyivel rosszabb volt, amikor a transzportban felhúzott térdekkkel kellett végigcsinálnia ugyanezt. Eszébe jut, hogy „mások nem érték meg. Ő megérte. A rákba se halt bele. És már a száműzetés is repedezik...”

Kosztoglotov boldog. Bíz az előtte álló életben, és nem gondol arra, hogy egy egész évtizedet oroztak el tőle. Ő legyőzte a halált – és remélhet-e ennél többet az ember? Az elinduló vonat így kanyarodik vissza a tolsztoji és dosztojevszkiji sínekre.

Szolzenyicinnel kapcsolatban sokan és sokszor feltették a kérdést: mennyire, miben folytatója ő a klasszikus orosz irodalom két legnagyobb alkotójának? Tolsztoji szerkesz-

tésmódja, a hősök kemény kéz bentartása, a jellemek egyenesvonalúsága, a próféciára, igehirdetésre való hajlama, a társadalom jobbítására való törekvése szembetűnő – de az is, hogy az Oroszországgal, Európával, a világ jövőjéről sorsával kapcsolatos gondolatai inkább Dosztojevszkij „talajosságát”, messianista nacionalizmusát folytatják. Szolzsenyicin egyszer tömören válaszolt, amikor megkérdezték, hogy melyik nagy elődjét szereti jobban: „Mindkettőjüket mélységesen tisztetem, és rokonságot érzek velük, bár eltérő módon. Közelebb állok Tolsztojhoz a regény formáját, anyagát, a szereplők és körülmények sokaságát illetően, de Dosztojevszkijhez vagyok közelebb a történelem szellemi értelmezésében.” Ehhez az utóbbi gondolathoz csatlakozik Szergej Zalignin is: „Néha úgy érzem, hogy mindaz, amit Dosztojevszkij elmondott, napjainkban Szolzsenyicin elé írott bevezetőnek tűnik.”

Befejezésként: még egyszer hazugságról és igazságról

Öt olyan kiátkozott könyvről szóltunk, melyek szerzői rendkívül nehéz körülmények között, magányosan emeltek szót azokért az igazságokért, amelyeket nem tudtak nem ki-
mondani, mit sem törődve azzal, hogy kéziratuk talán sohasem jelenik meg (emlékezzünk
a 250–300 éves távlatra, amellyel Szuszlov Grosszmant kecsegtette), hogy veszélybe kerül
puszta megélhetésük, családjuk, minden korábban írott és még megírandó alkotásuk. Ez
az öt író megállta a próbát, értékeket, Paszternak, Grosszman és Szolzsenyicin esetében
remekműveket teremtett, és megmutatta, hogy a jókor és jól mondott *nem* hihetetlen
erővel tud szólni.

Kaverin meséli ezt az éppoly mulatságos, mint elszomorító történetet: „Egy jó képessé-
gű, nagy műveltségű literátor mondta nekem, hogy levelet írt Alekszandr Szolzsenyicin-
nek és megkérdezte – hogy képes úgy dolgozni, hogy nem is gondol kézírata eljövendő
sorsára? A címzett így válaszolt: »Próbálja csak meg!« – Azt hisszük, könyvünknek is
ez a legfőbb tanulsága.

Végezetül adjuk át ismét a szót Szolzsenyicinnek, a legtöbbet szenvedett, leghajlít-
hatatlanabb szerzőnek, mondja ki ő a végkövetkeztetést úgy, ahogyan 1972-ben írott,
1974-ben elmondott beszédében tette:

„Az egyszerű, hősies embernek csupán egyszerű lépést kell tennie: nem szabad részt
vennie a hazugságban, nem szabad támogatnia a hazug tetteket! Még ha ez ott van is
a világban, sőt uralkodik rajta – de ő ne vegyen részt benne. Az írók és a művészek
ennél többet is tehetnek: *legyőzhetik a hazugságot!* A hazugság ellen vívott harcban
a művészet mindig győzött, mindig győz! – mégpedig láthatóan, mindenki számára
cáfolhatatlanul! A hazugság sok mindennel szembeszállhat a világon, de a művészet
ellen nem győzhet. És alighogy a hazugság szertefoszlik, előbukkan az erőszak ocsmány
pucérsága – és az elaggott erőszak elbukik...”

AZ IGAZSÁG EGYETLEN SZAVA
AZ EGÉSZ VILÁGOT
A MAGA OLDALÁRA HÚZZA.

Forrásjegyzék

Glasznoszty és irodalom

- E. Fehér Pál: A glasznoszty. Bp. 1987.
- Befejezetlen forradalom 1917–1987. Szerk.: Szilágyi Ákos. Bp. 1987.
- Több fényt! Válogatás a glasznoszty sajtójából. Szerk.: Gereben Ágnes. Bp. 1988.
- Barát József: Csillagforduló. Két és fél év peresztrojka. Bp. 1988.
- Tovább... tovább... tovább... 1953–1988. Szerk.: Szilágyi Ákos. Bp. 1988.
- Natan Ejdelman: Forradalom? Földről? Bp. 1989.
- A negyedik Oroszország. Az orosz nacionalizmus családfája. Szerk.: Szilágyi Ákos. Bp. 1989.
- Pavel Uljasov: Hat új regény és a harmincas évek. Antonov, Bek, Dugyincev, Granyin, Prisztavkin és Ribakov műveiről. Szovjet Irodalom, 1988/2.
- G. Vodolazov: Lenin i Sztálin. Filozofszko-szociologicseskij kommentarij k povesztij V. Grosszmana „Vszjo tyecsot”. Oktyabr, 1989/6.
- Predszmertnoje pizmó Alekszandra Fagyjejeva. Glasznoszty, 1990/15.

Paszternak: Zsivago doktor

- Borisz Paszternak: Vozdusnije putyi. (Vsztupityelnaja sztatyja D. Sz. Lihacsova.) Moszkva, 1983.
- Piszma Borisza Paszternaka o szozdanyii romana „Doktor Zsivago”. (Publikacija Je. Paszternaka i K. Polivanova.) Lityerturnoje Obozrenyije, 1988/5.
- Perepiskza Borisza Paszternaka i Varlama Salamova, Junosztj, 1988/10. Magyarul: Szovjet Irodalom, 1989/12.
- Borisz Paszternak: Nyeizdannije pizma. Ogonyok, 1990/1.
- Borisz Paszternak: Megjegyzések a Shakespeare-tragédiák fordításához. (In: Élmények és gondolatok. Bp., 1967).
- Borisz Paszternak: Hamlet (tizenhárom fordításban). Szovjet Irodalom, 1988/2.
- A Lityerturnoje Obozrenyije Paszternak-különszáma. 1990/2.
- A Voproszi Lityeraturi Paszternak-különszáma. 1990/2.
- A Szovjet Irodalom Paszternak-különszáma. 1990/2.
- Olga Ivinszkaja: V plenu vremeni. Godi sz Boriszom Paszternakom. Párizs, 1978.
- Andrej Voznyeszenszkij: Tizennégy esztendő vagyok. Szovjet Irodalom, 1981/6.
- Venyiamin Kaverin: Paszternak prózája. Szovjet Irodalom, 1984/12.

- Dmitrij Lihacsov: Gondolatok Borisz Paszternak Zsivago doktor című regényéről. Szovjet Irodalom, 1988/2.
- Natalja Ivanova: Szmerty i voszkreszenyje doktora Zsivago. Junosztj, 1988/5.
- V. M. Boriszov–Je. B. Paszternak: Matyeriali k tvorcseszkoj isztorii romana B. Paszternaka „Doktor Zsivago”. Novij Mir, 1988/6.
- „Doktor Zsivago” vcsera i szevodnya. Kruglij sztol LG. Lityerturnaja Gazeta, 1988/24.
- Obszuzsdajem roman Borisza Paszternaka „Doktor Zsivago”. (Sztatyji P. Gorelova, V. Vozdvizsenszkovo, Dzs. Gibiana.) Voproszi Lityeraturi, 1988/9.
- A. Alova: Roman letyel k razvjazke. Ogonyok, 1988/37.
- Bakcsi György: Az égő gyertyaszál. Paszternak Zsivago doktora magyarul. Magyar Hírlap, 1988. április 6.
- Viktor Koszacsovskij: Poszleszlovije k romanu. (Iz zapiszok advokata). Moszkva, 1988/10.
- Zappe László: Kicsoda Zsivago doktor? Kritika, 1988/11.
- Vita a Zsivago doktorról (Dmitrij Urnov, Andrej Voznyeszenszkij és Vlagyimir Guszev cikkei). Szovjet Irodalom 1989/2.
- Andrej Szinyavszkij: Ogyin gyeny sz Paszternakom. Junosztj, 1990/2. Magyarul: Egy nap Paszternakkal. Valóság, 1990/5.
- Jevgenij Paszternak: Nobelevszkaja premija Borisza Paszternaka. Novij Mir, 1990/2.
- B. Paszternak: Voszpominanyija. Nyeva, 1990/2, 4.

Ribakov: Az Arbat gyermekei

- Anatolij Ribakov: önálló gondolkodásra, bátor döntésekre van szükség. Szovjet Irodalom, 1988/3.
- Bakcsi György: Anatolij Ribakov (in: Mai szovjet írók, Bp. 1985).
- Cikkek „Az Arbat gyermekeiről”. Nagyvilág, 1988/6.
- Olvasói levelek és kritikák Ribakov regényéről. Szovjet Irodalom, 1988/6.
- Zappe László: Ki volt a kezdeményező? Egy szovjet irodalmi vitáról. Népszabadság, 1988. november 5.
- Bakcsi György: A hétköznapi Sztálin. Könyvvilág, 1988/12.
- Alla Latinyina: Vzgljad iz szevodnya. Zametki po povodu romana Anatolija Ribakova „Tridcaty pjatij i drugije godi”. Lityerturnaja Gazeta, 1988/50.
- Nyikolaj Bergyajev: Az orosz kommunizmus értelme és eredete. Bp. 1989.
- Anatolij Butjenko: O szocialno-klasszovoj prirogye sztalinszkoj vlasztyi. Voproszi Filoszofii, 1989/3.
- A. V. Antonov-Ovszejenko: Sztalin i jevo vremja. Voproszi Isztorii, 1989/1-6.
- Dmitrij Volkogonov: Triumf i tragegyija. Polityicseszskij portret I. V. Sztalina I.-IV. Moszkva, 1989. Magyarul: Győzelem és tragédia. Bp., 1990.
- Roj Medvegyev: O Sztaline i sztalinizme. Isztoricesszkiye ocserki. Znamja, 1989/1-4.

Dmitrij Volkogonov: Sztalinyizmus: szűcsnászty, genyeezisz, evoljucija. Voproszi Isztorii, 1990/3.

Gyetyi Arbata v 1937 godu. Moszkovszkije Novosztyi, 1990/35.

Grosszman: Élet és sors

Vaszilij Grosszman: Zsizny i szugyba (poszleszlovija A. Bocsarova). Oktyabr, 1988/1–4.

Vaszilij Grosszman: Zsizny i szugyba. Matyeriali. Lityerturnaja Gazeta, 1988/9.

Vaszilij Grosszman: Zsizny i szugyba. Publikacija M. Goldenberga. Szovjetszkaja Kultura, 1988. okt. 25.

Szemjon Lipkin: Zsizny i szugyba Vaszilija Grosszman. Sztranyici iz vozpominanyij. Lityerturnoje Obozrenyje, 1988/6-7.

Lazar Lazarev: Duh szvobodi. Znamja, 1988/9.

V. Kargyin: Zsizny – eto szvoboda... Ogonyok, 1988/23.

V. Kulis-V. Oszkockij: Eposz vojni narodnoj (Dialog o romanye Vaszilija Grosszman „Zsizny i szugyba”). Voproszi Lityeraturi, 1988/10.

Igor Gyedkov: Zsizny protyiv szugybi. Novij Mir, 1988/11.

Do i poszle areszta. Szugyba rukopiszi Vaszilija Grosszman. Lityerturnaja Rosszija, 1988/45.

Tamara Deutscher: War and Peace in Stalin's Russia. New Left Review, No. 163.

Anatolij Bocsarov: A szabadságról és az erőszakról. Vaszilij Grosszman regénye. Szovjet Irodalom, 1989/5.

Nyina Kanajeva: Az Élet és sors kritikai fogadtatása. Szovjet Irodalom, 1989/5.

Roman Vaszilija Grosszman „Zsizny i szugyba” i jevo krityka. Lityerturnoje Obozrenyje, 1989/6.

Anatolij Bocsarov: Vremja szobiraty kamnyi („Malaja proza” Vaszilija Grosszman). Voproszi Lityeraturi, 1989/7.

Borisz Orlov: A totalitárius rendszer Vaszilij Grosszman regényében. Szovjet Irodalom, 1989/10.

Vlagyimir Dugyincev: Fehérruhások

Vlagyimir Dugyincev: V intyereszah isztyni. Lityerturnoje Obozrenyje, 1987/3.

Vlagyimir Dugyincev: Cvet nasih ogyezsd. Lityerturnaja Gazeta, 1988/33.

Vlagyimir Dugyincev: Csevo nye mogut passzazsiri „korablja durakov”? Szovjetszkaja Kultura, 1988. okt. 27.

V. Kargyin: Na vojnye, kak na vojnye. Znamja, 1987/8.

Georgij Gacsov: Arszenal dobroj voli. Oktyabr, 1987/8.

Natalja Ivanova: Otci i gyetyi nasih dneij. Voproszi Lityeraturi, 1987/11.

- Lev Szidorovszkij: Podvig i tragegyija Nyikolaja Vavilova. Lityerturnaja Rosszija, 1987/47.
- V. Alekszejev: Tri zsziznyi akagyemika Vavilova. Szovjetszkaja Kultura, 1987. nov. 24.
- O nauke, ob isztorii, o nravsztvennosztyi... (Csitatyeli Nyevi o romanye Dugyinceva: Belije ogyezsdi). Nyeva, 1988/8.
- Alekszandr Gangnusz: A vascsövek. Ráérős és szubjektív töprengések egy évvel Dugyincev Fehérruhások című regényének megjelenése után. Szovjet Irodalom, 1988/12.
- Andrássy Péter: Liszenko az iskolában. Élet és Tudomány, 1989/2.
- Jurij Liszenko: Pismo v redakciju. – G. Guljajev: Zaszita sztalinyizma? Kommentarij szpecialishta. Szovjetszkaja Kultura, 1989. júl. 20.
- Bakcsi György: Izgalmak és értékek (Vlagyimir Dugyincev: Fehérruhások). Nagyvilág, 1989/9.

Szolzszenyicin: Rákosztály

- Alekszandr Szolzszenyicin: A Nobel-díj alkalmából. Valóság, 1989/11.
- Alakszandr Szolzszenyicin: Kak nam obusztroity Rossziju? Lityerturnaja Gazeta, 1990/38.
- E. Fehér Pál: Szolzszenyicin (in: Az új szovjet irodalom, Bp. 1967.)
- Vlagyimir Laksin: Otkritij dver. Moszkva, 1989.
- P. Gray: Russia's Prophet In Exile. Time, 1989. július 24.
- Vlagyimir Bondarenko: Sztyerzsnyevaja szlovesznoszty. O proze Alekszandra Szolzszenyicina. Lityerturnaja Rosszija, 1989/21.
- Venyiamin Kaverin: Epilog. Nyeva, 1989/8.
- Lukács György: Szolzszenyicin-tanulmányok. Bp., 1990.
- U Szolzszenyicina, v Vermontye. Dokumenti i szugybi. Lityerturnaja Gazeta, 1989/48.
- Bakcsi György. Felszívódhat-e a daganat? (Alekszandr Szolzszenyicin: Rákosztály). Nagyvilág, 1990/2.
- A Szolzszenyicin-kérdés 1968-ban. Tvardovszkij levelei Fegyinhez. Oktyabr, 1990/2.
- Szergej Zaligin: God Szolzszenyicina. Novij Mir, 1990/1. Magyarul: Szolzszenyicin éve. Valóság, 1990/6.
- Alla Latinyina: Szolzszenyicin i mi. Novij Mir, 1990/1.
- Jevgenyij Sklovskij: Csem zsziv cselovek. O povesztyi „Rakovij korpusz”. Lityerturnoje Obezrenyje, 1990/7.
- Tvardovszkij, Szolzszenyicin, Novij mir po dokumentam Szozjuza piszatyelej SzSzSzR. 1967–1970. Oktyabr, 1990/8–9.